DK
508
.83
D6A32
1923
1-2
C.1
ROBA

3 1761 05504678 3

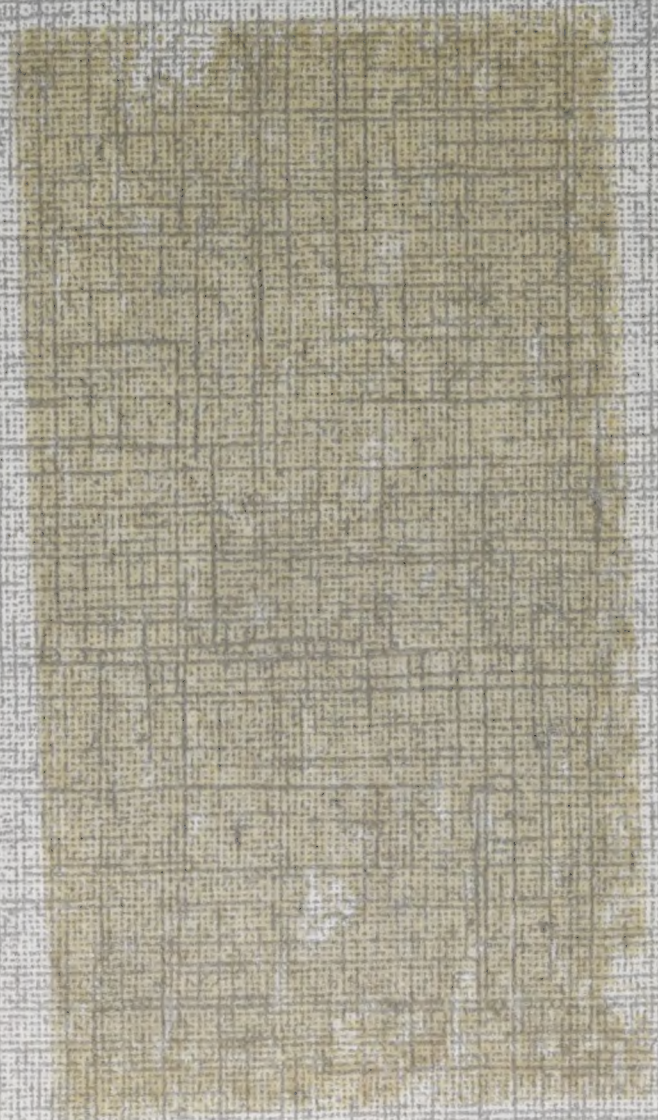

From the Collection
of the late

JOHN LUCZKIW

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Мої спомини про недавнє-минуле

(1914—1918).

■ ■ ■

Частина перша і друга.

Галицька Руїна 1914—1917 років.
Доба Центральної Ради.

ЛЬВІВ, 1923.
ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА".

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Мої спомини

Мої спомини про недавнє-минуле

(1914—1918).

Частина перша.

Галицька Руїна 1914—1917 років.

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

ЛЬВІВ 1923
ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА“.

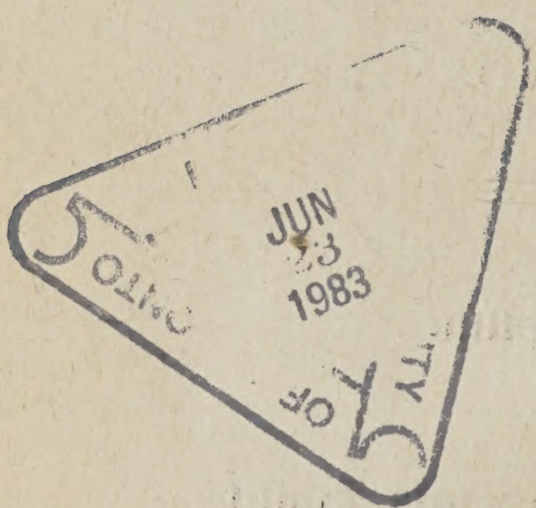

DK
508
.183
D6 A327
1923

З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА
під управою О. Яськова.

Думка списати свої спомини про Галицьку Руїну 1914—1917 років прийшла мені ще в 1918 році, коли в моїх руках був увесь архів „Галиційскаго генерал-губернаторства“ з усіми його „секретними“ ділами. Я рішив використати документи цього архіва, щоб, доповнивши його своїми особистими враженнями, дати нарис історії цієї памятної доби в житті галицької України. тим більше, що в літературі, крім книжечки І. Петровича „Галичина під російською окупацією“ (Відень, 1915), майже нічого по цьому питанню не існувало. Я розпочав свою працю і вже видрукував її початок під титулом „Галицька руїна 1914—1917 років (спогади й враження)“ в 3-ій книзі місячника „Наше Минуле“ (Київ, 1918). Але мені не довелось вже побачити того початку в друку, в січні 1919 р. я виїхав з Київа, і що сталось з галицьким архівом, я не знаю.

Весною 1921 р. на пропозицію редакції американської „Свободи“, передану мені листовно через д-ра Л Цегельського, я почав писати свої спомини наново (тепер уже виключно з памяти) і вислав їх (1914—1916 року) до редакції. Але вони не були друковані, і на кілька моїх листів до редакції і до д-ра Л. Цегельського, ні перша, ні другий нічого мені не відповіли так, що я навіть не знаю, що з моїм рукописом сталось. В усякім разі поводження редакції „Свободи“ й д-ра Л. Цегельського для мене незрозумілі.

В 1922 р. на прохання редакції російського місячника „Историкъ и Современникъ“, що виходить в Берліні, я списав коротенько свої спомини під назвою „Война и революція на Украинѣ“ (друковано в книгах 1-й та 2-й з 1922 р. і в 4-ій з 1923 р.), маючи на увазі головно інформаційну мету: познайомити російське громадянствс з українським рухом і життям 1914—1918 років — в українсьому освітленні. Тепер, на пропозицію Видавництва „Червона Ка-

лина", подаю свої спомини рідною мовою, пишучи їх наново і маючи на увазі головно галицько-українську публіку, для якої справи її тісніщої батьківщини за часи Світової Війни, гадаю, мають особливий інтерес.

До споминів про „Галицьку Руїну", які складають першу частину книги, додаю ще другу частину — мої спомини з часів відродження української державности над Дніпром в 1917—1918 роках. Ми ще так близько стоїмо до цих подій, що важко сучасникові й свідку зберегти потрібну обективність і безсторонність. Але надіюсь, що все ж таки в своїх споминах подам такі фактичні матеріяли, часи і деталі, які певно матимуть інтерес для історика — та й для сучасника.

Прага, 12 серпня 1923.

I.

Моя подорож за кордон в липні 1914 року. Львів на передодні війни. Поворот з Швайцарії до Київа „довкола Европи". Війна і українство. „Найкраща нагода раз на все знищити так званий український рух". Погром українства в Київі й у Львові.

Літом 1914 року я виїхав на місяць за кордон для спочинку. Я вибрав собі для побуту Швайцарію і дорога мені лежела через Львів, Краків та Відень. В половині липня по старому стилю вирушив я з станції Боярка під Київом, де перебував з родиною „на дачі". Одна ніч їзди, і я вже на кордоні, на стації Радивилів, де я рік передтим гостював у нашого звісного письменника і діача, д-ра Модеста Левицького, що служив тут якийсь час при залізниці лікарем. Звідси ми робили наші екскурсії по Західній Волині, до Берестечка, до Луцька та до инших місцевостей. В Радивилові ніколи, здається. не бувало на станції людно: головний рух між Україною й Галичиною йшов звичайно через Волочиска, і туди здебільшого й простували подорожні. Одже й сим разом публіки було небагато, паспортові операції відбулись за якусь годину, і я вже по той бік кордону, в Бродах. На швидку руху снідаю, купую останнє число „Діла", згадуючи, як колись, у перве переїздивши російсько-австрійський кордон, — з яким святобливим почуттям купував я тут „Діло" — тоді, коли у нас в Київі української преси не було. Тепер уже мали свою „Раду", а „Діло" вільно приходило до Київа. Сідаю до австрійського вагону, що завжди після російських здавався таким маленьким, слухаю, як один кондуктор свистнув, а другий грає в трубочку, і потяг наш рушає. Швидко перебігають повз мене станції Ожидів, Заболотці, Красне, милуючи моє око своїми написами українською мовою. В Красному пересідаю на поспішний поїзд, що йде з Тернополя; носильщик, шо переносив мої речи, побачив у мене „Діло" і зрадів: натрапив на „земляка" з Росії; але ніколи нам балакати, поїзди стоять тут не так довго як в Росії; сідаю знову і не встигаю розбалакатись з якимись подорожніми з Одеси, що їдуть до Карльсбаду, як ось замаячила

в далечині гора з висипаним курганом: цеж уже Високий Замок, а там і Львів.

Хоч як поспішав я до Швайцарії, щоб використати свій місяць спочинку, але не зупинитись хоч на пару день у Львові не міг. Рівно десять літ перед тим — у 1904 р. — був я вперше у Львові і прожив тут пару місяців; се було підчас літніх університетських курсів, що було урядило „Товариство прихильників української літератури, науки і штуки“ під проводом проф. М. Грушевського. З того часу рівно десять років не був у Галичині, хоч зно ини з нею піддержував дуже живі і знав, який великий поступ зробила вона за ці десять років на всіх полях громадського життя і подивитись на це власними очима, одвідати старих знайомих і приятелів, проти цеї спокуси встояти я не міг, хоч би й як поспішав.

З двірця їду до „Народньої Гостинниці“. В 1904 р. її ще не було, і доводилось тулитись по всяких чужих готелях і шукати знайомих по чужих каварнях. Тепер же не встих я ще росташуватись, як зустрів одного, другого знайомого, потім побачив своїх приятелів-еміґрантів Вол. В. Дорошенко, Ол. Ф. Назарієва і з ними почав обходити інституції, які мене особливо цікавили та розшукувати потрібних мені людий. Справді, як виріс український Львів за цих 10 років! Тоді більшість українських інституцій тулилось в будинку „Просвіти“ на Ринок ч. 10. Тут була тоді й „Академічна Громада“, куди я найбільше в ті часи вчащав. „Наукове Товариство імені Шевченка“ мало тоді всього одну каменицю на вулиці Чарнецького ч. 26 і містилось само з усіми своїми установами в партері, а решта все віддавалось в найми. А яка ріжниця тепер: „Дністер“ має свій окремий будинок. „Наукове Товариство“ прикупило нову камяницю і розмістило свій музей і свою бібліотеку так, що є на що подивитись. Саме тоді переносили бібліотеку з „Академічного Дому“. А там „Музичний Інститут імени Лисенка“, чудовий „Національний Музей“ і т. д. Як усе повиростало, як поширилось! Тоді, наприклад „Діло“ виходило в 1500 примірниках і уявляло з себе один аркушик на 4 сторінки. Тепер же була велика газета европейського типу, мала вже значний тіраж, мала прекрасно влаштовану власну друкарню, котру з зрозумілими гордощами показував мені М. М. Лозинський, що заступав на той час редактора. Та що будинки! Коли я побачив львівських знайомих, почув їх настрій, довідався про сподіванки і пляни, то поступ, який зробило українське життя в столиці краю та ці десять років уявився мені зовсім ясно: українці вже ставали тут у Галичині державною нацією, вони вже були на дорозі до

того, щоб почувати себе господарями на своїй рідній землі. Почувався вже инший як колись розмах політики, панували ширні інтереси й пляни. У Львові готувались до великого січового зїзду, і д-р К. Трильовський подарував мені тільки що видану книжку — військовий статут, перший такий статут на українській мові, для майбутньої національної армії, що мала повстати з оцих „Січий".

Коли у вечорі пішли ми гуртком знайомих на Високий Замок і звідси дивилися на панораму Львова, то пригадалось мені, як перед десяти роками гуляв я тут одного разу з небіжчиком Хв. К. Вовком; він росповідав мені, як то він перший раз приїхав до Львова щось за двадцьтьпять років перед тим, і як тоді виглядав український Львів, а як тепер (в 1904 р.): який великий поступ! Як тоді в 70-х роках не було ніде української вивіски, а тепер ідеш Руською вулицею і скрізь бачиш українські написи; як мало було ще українських інституцій, і які слабкі; як мало було людий, громадян національного напрямку, яка мізерна була преса, література... Але за ці десять років, що ділили мене від мого першого побуту ві Львові, поступ безмірно більший, як за ті двадцять пять, що ділили покійного Вовка від того часу, як він еміґрантом, простуючи на захід, у перве попав до Львова і двадцятьпять років згодом, коли його прошено читати виклади з української етимології на вакаційних університетських курсах, на котрі приїхало аж тридцять пять студентів і студенток з Великої України! Я нагадав про це п. Ю. Бачинському, що був тоді на прогульці з Вовком і зі мною, а тепер зустрівся зі мною в „Народній Гостинниці". Але він розповів мені про такий поступ на полі народньої Орґанізації, на полі скріплення політичної свідомости й державного самопочуття, що далеко лишили за собою усе, що я уявляв собі, дивлячись на національні інституції у прегарних власних будинках, на ті музеї, бібліотеки, книгарні, редакції, друкарні!

Поміж галицькими знайомими я зустрів і цілий гурт своїх земляків з Великої України; памятаю, були тут крім В. Дорошенка та Назарієва, ще Л. Юркевич, М. Залізняк, Д. Донцов, Ф. Королів, А. Жук, А. Гаврилко, И. Любарський Письменний. Майже усі вони брали близьку участь в місцевому громадському й культурному житті, дехто служив на посадах по українських інституціях. Тепер уже ці інституції стояли на своїх власних ногах. Мені було приємно, що так багато з їх було засновано нашими наддніпрянцями, що дали їм своїми жертвами перебути перші довгі роки, поки громадянство в Галичині виросло й зміцніло. Тепер уже минули часи жертв і меценатства:

тепер сам народ тримав долю своїх інституцій у власних руках, і окремі прояви благородного меценатства, такі як наприклад прекрасні фундації митрополита Андрія Шептицького, були лиш гарними квітками на загальному барвистому фоні громадської самодіяльности, карности і національної дісципліни.

Три дні мого побуту ві Львові пролетіли як сон. Стільки цікавих зустрічей, скільки інтересних розмов! Памятаю, послідній вечір провів я з цілою громадою земляків з Наддніпрянщини в гостях у посла Я. Ц-го на дачі під Львовом. Там були і троє анґлійських журналістів, що приїхали до Галичини знайомитись з краєм і спеціяльно з українськими справами: також знак, що Галицька Україна виступає вже на полі міжнароднього політичного життя. Серед них був один — д. Рафалович — що вже раніще був звісний своїми публікаціями про Галичину. Тепер він збірався видати спеціяльну книжку.

Якось перед відїздом уже переходили ми з Вол. В. Дорошенком Гетьманськими валами. Це була неділя і по бульвару гуляло багато австрійських жовнірів в своїй яскравій уніформі. Я й кажу свойому тезкові: „Чи встоять ці півники проти москалів? Ой, глядіть, як почнеться війна, то буде тут у вас ґенерал губернатором ґраф Бобринський!“ Він тільки засміявся, — до того мої слова здались чудними. — „Ще й як битимуться! Ви не дивіться, що вони такі малі та куці, як до діла дійде, то битимуться добре“. І нікому з нас не уявлялось навіть, що ці слова промовлені мною справді навмання, здійсняться, та ще так скоро! Тоді ще не вважалося такою можливою війна. Правда, вбивство австрійського наслідника Фердинанда, про яке я прочитав ще в Київі, викликало певну трівогу, але серед широкої громади ніхто не вірив у реальну можливість війни; думка була, що все якось і на сей раз влаштується мирно.

Як ні цікаво мені було ще залишитись у Львові, але на четвертий день я виїхав. На двірець цровадили мене В. Дорошенко і Назаріїв. Тільки що сів я до вагону, як хлопчик-ґазетяр почав вигукувати на плятформі заголовок якоїсь сензаційної новини. Мої спутники купили ґазету і встигли показати мені. Там стояло про ультіматум Австрії сербському урядові. Якесь несвідоме перечуття чогось страшного обхопило нас усіх трьох. Але ледве встигли ми обмінятись кількома фразами, як поїзд уже рушив. Ніхто не передчував одначе, до яких страшних подій служив прелюдією цей ультіматум, що його передав в Білгороді ґраф Форґач, той самий, що чотирі роки згодом опинився послом у Київі.

Та враження од телеґрами скоро розвіялось і я почав думати про все, що я бачив у Львові. Робилось од цього ясно і радісно на душі. Так, Галичина вже починає жити державним життям. Дарма, що Велика Україна ще спить, але коли прокинулась і здобуває вже державні права, хоч частина української землі, то це прискорить процес відродження і у нас. Останні числа українських видань, що я купив у Львові, — тут було і „Діло“ і прекрасно видавана „Ілюстрована Україна“ і „Свобода“ і ще якісь — немов нагадували мені, якого розвитку досягло в Галичині наше культурно-національне життя. „Колись будемо мати таке і в Київі!“ думав я.

У Кракові я зупинився на одну добу і на швидку руку оглянув його памятники. В потязі, що йшов з Кракова до Відня, здивувала мене велика сила австрійських офіцерів. По всіх ваґонах видко було їхні блискучі мундури. З Кракова кілька станцій їхав зі мною познанський поляк, що дуже нарікав на те, що мусить перервати своє лікування в одній з краківських санаторій і ставитись до війська — він був резервовим офіцером пруської армії. Перша звістка, яку я почув у Відні, було оповішення війни Сербії. Я поїхав до готелю Müller на Grabeni'i, в якому давно колись зупинявся по пораді небіжчика Евг. Олесницького. Був дуже стомлений і скоріще ляг спати. Коли чую в ночі — якийсь глухий шум, неначе рев. Я кинувсь до вікна і що бачу: внизу на вулиці море людських голов; юрба тихо посувається, виспівуючи якийсь не то гимн, не то марш, і всі йдуть в напрямку до цісарського палацу. Я догадався, що це патріотична маніфестація, — віденці радіють війні. Чи передчували бідолахи, як сумно вона для них скінчиться! Маніфестація тяглася нілу ніч аж до ранку, перепинив її тільки дощ, що пішов вранці. Я вже не міг заснути тої ночі, напосіли чорні думки. Але на другий день вранці, коли мені прийшлось ходити по Відні, я ніде не помітив якогось патріотичного захоплення. Це було зовсім не те, що довелось мені трохи згодом побачити в Берліні. Ранком кельнер, що подавав мені каву, з іронічною усмішкою на адресу демонстрантів запитав мене: ...ну, як Вам подобалось сьогодняшне нічне гуляння віденців?“ Візник, що у вечорі віз мене на Westbahnhof, показав мені на ґрупу мобілізованих людий, що йшли співаючи, і сказав: „диваки, чого вони радіють?“

В ночі, коли я вже їхав на Інсбрук, в купе спального ваґону мене збудили. Роблено якусь перевірку паспортів. Нечувана річ! — „Ваш паспорт“. Показую. Подивились, вернули, ідуть далі. Я питаю кондуктора: „що таке?“ —

Шукають Сербів, одповів той. „Так ось яка вона — війна!“ Заворушилась думка: чи не пввернути назад на схід? — Пусте, рішив я, — війну буде дуже швидко льокалізовано... хіба можлива европейська війна?

В Льозанні, що була метою моєї мандрівки, я мав розшукати мойого земляка киянина К. М. Оберучева, котрий обіцяв знайти мені кімнату в якомусь пансіоні. Оберучев був колись полковником артилєрії: він пристав до партії соціялістів-революціонерів і за співчуття до якогось збройного виступу в Київі 1905 р. його було віддано під суд, позбавлено мундура і вислано по-за межі Росії. Він оселився в місцево ти la Sallaz над Льозанною і жив там з родиною. Хоч було пізно, я з двірця поїхав просто до нього.

Оберучев повів мене до найближчого пансіону, замовив кімнату, де я й оселився, і заявив, що в мене цікава сусідка — Віра Миколаєвна Фігнер (відома революціонерка, що двадцять років просиділа в Шлісельбургській фортеці). Сам Оберучев, завзятий соціяліст революціонер, обертався переважно в кружках революційної еміграції з Росії і знайомства в його здебільшого були „партійні“. Ми з ним були знайомі на українському грунті: він любив Україну, співробітничав у „Кіевскій Старині“ та в инших українських виданнях; у нас були і спільні приятелі— родина Русових у Київі. Од С. Ф. Русової я привіз Оберучеву листа. З пані Фігнер я не встиг познайомитись, вона лежала хвора і не виходила з кімнати, а мені взагалі не довелось довго пробути в Швайцарії, бо вже за два дні стало ясно, що буде велика буря: катастрофа світової війни висіла в повітрі..

„Скажіть“ — питав я Оберучева: „ви як людина військова, артилєрист, Ви кажете, що Вас допускали на артилєрійські вправи швайцарської армії, то скажіть — чи буде війна, чи ні? — „Та що Ви! Хіба можлива тепер війна? При теперішному стані військової техніки війна булаб таким жахливим кроволиттям, що ні один уряд не зважиться напасти на другу державу, щоб не викликати загально-европейської війни. А в Сербії усе скінчиться демонстрацією, воєнною прогулькою“.

Хотілось вірити словам Оберучева, яко спеціяліста, хоч газетні звістки ставали з кожним днем трівожніщі. Я дуже хотів зїздити до Женеви, щоб розшукати там і познайомитись з знакомитим Кузьмою Ляхоцьким, друкарем Драгоманових виданнів. Я й поїхав туди пароплавом по Леманському озеру. Але як тільки приїхав до Женеви, то прочитав в газеті таке, що просто з пристанні пішов на станцію і вже поїздом скоріще поїхав назад до Ло-

занни з тим, щоб завтра вже вирушити до дому. Сумніву не було: європейська війна от-от мала вибухнути. Уже й Оберучев не затримував мене. Я рішив їхати через Німеччину, вважаючи, що коли війна і вибухне, то по Німеччині, яко країні найбільш культурній, найлехче буде проїхати. Я купив квиток просто до Варшави, через Базель—Берлін.

Я дуже помилився в своїх рахунках. Доїхати до Варшави мені не довелося. До Берліна я попав як раз в день проголошення війни з Росією, але все-таки добився до Торна до самої німецько російської тодішньої границі. Переїхати границю вже було неможна. З Торна мене з цілою масою російських підданих повезли до Штетіна. Звідти на остров Рюген. Довелось зазнати багато лиха в цій мандрівці. Серед великої юрби подорожніх, котрих так само як і мене захопила війна, зустрів я кількох земляків: Миколу Міхновського, проф. Ів. Фещенка-Чопівського, проф. Евг. Тимченка й ще декого З острова Рюгена мені пощастило скоро вибратись до Швеції, в Стокгольм. З Стокгольму я проїхав шкуною до Гапаранди вдовж цілого шведського побережжа, потім до Торнео і звідси вже поїздом через цілу Фінляндію до Петербурга. Ціла ця подорож від Лозанни до Петербурга взяла 16 день, і повторюю — довелось зазнати багато неприємностей, тяжких пригод і всякого страху. Писати про це все не варто, бо після того всього, що ми пережили за останні роки від початку світової війни ледве чи це кому було б і цікаво читати. Але з того, який був початок, як швидко і несподівано зникали і змінялись в поглядах і в практиці культурних людей в культурних державах усі, здавалось, такі міцні здобутки цивілізації, як несподівано вибухала національна ворожнеча і озлоблення поміж народами, які бог зна від якого часу мирно жили в сусідстві, — можна було гадати і передчувати, що ця війна потягне за собою незліченні жахливі наслідки і що в цілому устрою європейського життя повстануть глибокі переміни, і хто знає, чи на краще

Ще в дорозі через Фінляндію довелось мені почути про небувалий патріотичний захват, який обхопив усі круги російського громадянства, про патріотичне захоплення представників усіх національностей російської держави і т. д. Оповідали, як відразу припинився на звістку про війну великий страйк петербургських робітників і як вони замість червоних розгорнули трьох кольорові державні прапори і ходили величезними маніфестаціями по вулицях. Оповідали, як в Державній Думі представники усіх національних груп складали один за другим урочисті заяви про свою лояльність і вірне виконання обовязку перед держа-

вою. Росказували про те, як відомий лідер російських реакціонерів і антісемітів В. Пуришкевич прилюдно цідувався з якимсь жидом, маніфестуючи забуття прежніх кривд і обєднання в одному патріотичному пориві. Не чув я тільки нічого про якийсь виступ українців, про якесь їхнє реагування на події. Прибувши до Петербурга, кинувся я зразу до знайомих земляків, але нікого не застав, усі ще були на відїзді на Україні і не встигли ще повернутись до столиці, Тоді я почімчікував до „Української Книгарні" на т. зв. Петербурській Стороні і тут застав завідателя тої книгарні п. Крехотня. Від нього я довідався про таку новину, як закриття в Київі газети „Рада", головного тоді нашого національного органу. Газету було закрито на другий день після того, як в їй появилася передова стаття на тему про потребу всім стати на оборону сцільної батьківщини і тим самим боронити „наші хати, наші тихії гаї", як стояло в статі. Заборона „Ради" сталася немов у відповідь на цю лояльну заяву. Початок не віщував нічого доброго. .

На другий день мені пощастило добути квиток до Москви — пасажирський рух був тоді з початком війни дуже обмежений — і я зразу виїхав. У Москві я просто з двірця поїхав до С. В. Петлюри, мого давнього товариша й приятеля (в ті часи), який служив в управі страхового (асекураційного) товариства „Россіи" на Лублинській площі. Тепер, як звісно, цей величезний будинок служить осередком страшної московської „Чека", і в його льохах мордують та розстрілюють людей. Петлюру я застав на службі і розповів йому про свої пригоди. Він зараз же скликав гурт своїх товаришів службовців, і я мусів повторити перед ними своє оповідання як живий свідок і жертва тих „німецьких звірств", про які тоді стільки говорилося й писалося в Росії. В Москві панувало ще більше патріотичне захоплення ніж в холодному Петербурзі і разом із тим вибухла злоба до німців, підсичувана звістками про ті справді безглузді й непотрібні утиски та знущання, яких вони допускалися на мирних мандрівниках і хворих з Росії, що як звичайно переповнювали німецькі курорти і яких несподівано застукала там війна.

Петлюра редагував тоді у Москві місячник „Украінская Жизнь", що виходив тут від 1912 року і являвся свого роду офіціозом організованого українства в Росії й нашою тодішньою трибуною перед російським громадянством. Місячник цей згуртував біля себе найкращі наші літературні сили того часу по обох боках австро-російського кордону. Старий і досвідчений журналіст Петлюра дуже добре редагував „Украинскую Жизнь". Кошти на її виган-

ня давали українські громади з Київа, Петербурга й Москви.

„Ви дуже до речі опинились тут, звернувся до мене Петлюра: ми саме зараз випускаємо замість чергової серпневої книжки „Украинской Жизни“ особливе екстренне видання свого роду декларації з приводу війни. Серед народностей, представники яких заявили про свою лояльність з трибуни Державної Думи, не знайшлось українців, так нехай така декларація зявиться від редакції „Украинской Жизни“, яко одинокої української трибуни перед лицем російського громадянства. Ось ми зберемось по обіді де з ким із тутешніх земляків, прочитаємо проєкт нашої декларації, а Ви перекажете про це киянам“.

По обіді зійщлось нас усього четверо людей: крім Петлюри та мене ще тільки Ол. Хруцький адвокат у Москві, та Яків Шеремецинський, адвокатський помічник і номінальний видавець „Украинской Жизни“. Більшість московських українців була як і в Петербурзі на виїзді. Автором тексту декларації був сам Петлюра. В ній говорилося, що для українців єсть лиш один вибір між Росією та Австрією, — вибір на користь Росії, і що українці повинні чесно та совісно виконати свій обовязок перед державою. Говорилося про нещиру політику Австрії що-до своїх українців, про ті розчарування, яких весь час зазнавали й зазнають наші галицькі земляки; зазначалося, що в Росії офіціяльні круги з недовіррям і неприхильністю ставляться до українських домаганнів, але ця війна, де українці литимуть свою кров поруч усіх инших за спільну батьківщину, війна, котра має провадитись передовсім на українській землі повинна розвіяти всяке недовірря і передсуди і дати українцям усе те, на що вони заслуговують і мають право.

Петлюра аргументував потребу такої декларації про лояльність тим, що в цей історичний момент, коли відбувається немов „примирення“ російського громадянства з своїм урядом і робиться немов перегляд усіх народностей імперії, мовчанка українців може служити скріпленням того погляду, наче вони або не істнують зовсім, або що для них в межах російської державности не може бути місця. А такий останній висновок мав би між иншим дуже лихі практичні наслідки для українського життя під теперішню хвилю. Треба також рахуватись із тим, що широкі круги громадянства й народніх мас на Україні принаймні тепер, в перші дні, піддались загальному захопленню і дивляться на війну так, як на необхідну оборону від ворога, що нападає на нашу хату. Одже декларація „Украинской Жизни“ являється справжнім висловом настроїв широкого українського загалу, і тому її треба оголосити. Ми ухвалили прочитаний нам текст і він скоро потому по-

явився замість чергової книжки „Украинской Жизни“, яка вийшла пізніше.

Я недовго затримався в Москві, поспішаючи скоріше до Київа, до своєї родини, до товаришів по громадській роботі. Цілі дві доби їхав почтовий поїзд, переповнений пасажирами, від Москви до Київа, цей час мені здавався вічністю. Серед пасажирів було багато покликаних до війська резервових офіцерів, серед них моїм сусідою у вагоні опинився мій давній товариш по студентській громаді в Петербурзі Іван Личко, український публіцист, що писав в одеських „Южныхъ Запискахъ“, „Літературно-Науковім Вістнику“ та по инших виданнях. Доля судила йому одним із перших ввійти до окупованого Москалями Львова, а потім цілі роки нидіти в німецькім полоні.

Невеселі новини довідався я, коли нарешті дочвалав до Київа: більшість українських видань було завішено, а одного з редакторів місячника „Українська Хата“ Павла Богацького заслано до Сибіру. Не помогла й лояльна заява „Ради“, й те що місяць перед тим австрійська прокуратура у Львові сконфіскувала липневу книжку „Літературно-Наукового Вієтника“, видаваного тоді в Київі, За статтю проф. Грушевського „Сараєвська трагедія“, де він гостро осуджував політику покійного ерцгерцога Франца-Фердинанда. що грозила кривавими міжнародніми конфліктами. Українство відразу було зараховано до сил, ворожих Россії у наступаючій війні і на нього посипались репресії.

Особисто я довідався про одну прикру для мене новину. В Київі з весни увільнилася посада директора міської публичної бібліотеки. Наша громада хотіла, щоб директором такої важної культурної інституції був Українець, одже висунуто було мою кандидатуру. Я в той час був бібліотекарем київського Художньо-Історичного Музею (тепер Національний Український Музей) і давав лєкції в двох комерційних школах, де директорами були наші люде — П. Холодний і Гр. Козленко Заміщення посади директора Публичної Бібліотеки залежало від міської Думи, а затвердження — від київського губернатора. Отже дума вибрала мене одноголосно, а там мав сказати своє слово губернатор. Тимчасом я виїхав за кордон і от тепер довідуюсь, що губернатор мене не затвердив через моє „українофільство“ і „політичну неблагонадійність“. В канцелярії губернатора один землячок мені пояснив, що в звичайні часи моя кандидатура можеб і пройшла, але „під такий час“ губернатор затвердити мене не зважився.

Настрій серед київських Українців був дуже пригнічений. Усі сподівались як найбільшого лиха від цієї війни, як що вона йтиме успішно для Москалів. Одчай і роспач

брали людий, коли думалось, що оці кайдани на українське життя куються українськими руками, поливаються українськими руками. А тут звідусіль надходять чутки, що мобілізація на Україні пройшла дуже успішно і з великим „підйомом“, Тимчасом одна за другою надходять звістки, що російське військо все далі та далі посувається в глиб території Галичини, і скоро звідтіля почали доходити ще неясні чутки про загальне гонення на українство і про нищення всяких ознак українського національного життя. Маніфест великого князя Николая Николаєвича до „карпато-русскаго народа“ не віщував нічого доброго Ще більш непокоїла нас діяльність „Освободительнаго Карпато-русскаго Комитета“, що заложився в Київі з вибухом війни Цей комітет складали відомі провідники галицьких москвофілів, котрі якось зуміли втікти з Галичини перед самим початком війни. Разом з ними був один москвофільський діяч, що вже від довшого часу перебував у Київі на посаді учителя німецької wови в київській 1-ій гімназії. Це був відомий др. Юліян Яворський. Про нього знали, що колиєь це була поступова людина, він листувався один час з Драгомановим, писав доволі цінні розвідки про український фолькльор і старе письменство в Галичині, останніми часами його зроблено було доцентом київського університету. Але разом з тим він відзначався якоюсь запеклою ненавистю до всього українського і не мав ніякого жалю до тих своїх земляків у Галичині, що додержувались українського національного напрямку. Про один дуже характеристичний для Яворського з цього погляду випадок я роскажу трохи далі. Так от цей то др. Яворський був одним з головних керманичів „Карпато-русскаго освободительнаго Комитета“, що мав своїм головним завданням допомагати побідній російській армії руйнувати українське життя. Казали, що Яворський був автором одної книжечки, надрукованої штабом київської військової округи з підзаголовком, що це „секретне видання“. Ця книжечка мала служити підручником про Галичину, про її національні відносини, давала відомости, як роспізнавати „мазепинців“ і „русскихъ“ (у перших мовляв, в хаті висить портрет Шевченка, лежать на полицях „мазепинські“ книжки і т. д.). Цю книжечку давали від штабу кожному офіцерові, що їхав на галицький фронт. Кілька примірників цієї книжечки попали зразу до наших рук через мобілізованих офіцерів-українців.

Що одною з головних причин війни для Росії було бажання захопити Галичину і знищити там осередок національного українського руху, показали нам слова тодішнього міністра закордонних справ у Росії Сазонова. Коли до нього трохи згодом явилась делєгація від громади петербург-

ських Українців, яко до найбільш ліберального „европейського“ з міністрів, та прохала заступитись за український рух, так несправедливо і нерозумно, мовляв, нищений російською владою в Росії і в Галичині, то цей ліберальний міністер відповів: „що ви хочете? Тепер то й випав найбільш зручний мент для того, щоб раз на завжди покінчити з вашим українством!“ Відповідь ця не вимагала ніяких коментарів.

Дійсність показувала, що міністр Сазанов дуже вірно схарактеризував курс політики російського уряду що до українства. Справді, громадське українське життя у нас в Росії завмерло. Всі газети й журнали один за другим були закриті. Коли редакція „Ради“ звернулась до військової влади, щоб їй дозволено було відновити видання газети, генерал Бухгольц дав класичну відповідь: „Не дозволяю. Нехай краще не просять!“ „Просвіти“, які подекуди збереглися ще од Столипінського розгрому в 1910 році, теж позачинювано. Українські клюби рятувалися тим, що всі: київський, полтавський, петербургський, московський — повернулись в лазарети для ранених. Українська молодь, як з інтеліґенції, так і з народу пішла вмірати за Росію на полях Галичини й Східної Прусії, в тім числі всі „мазепинці“ призивного віку. Ті, що залишились мусіли мовчати, навіть коли-б вони схотіли заявити про свою вірність і лояльність. Справді, на зверх виглядало так, ніби з українством в Росії вже „покінчено“. Для російського правительства і для тих кругів російського громадянства, що думали будувати майбутнє своєї держави на повній одноманітности й нівеляції усіх її народностей, зоставалась ще тільки Галичина, „Піємонт“ українства, кубло мазепинства. І ось щоб „з корнем вирвати цю заразу“, „роздавити раз на завжди осине гніздо“ й були звернуті всі заходи й зусилля. Це ми в Київі дуже скоро побачили і відчули.

II.

Російське господарювання в Галичині. Ґраф Бобринський і його адміністрація. Антоній і Евлогій.

Перші кроки російської адміністрації в Галичині, на чолі якої став ґенерал-губернатор ґраф Олексій Бобринський (двоюродний брат відомого вже перед тим своїм втручанням у галицькі справи члена Державної Думи ґрафа Володимира Бобринського) позначилися спеціяльними репресіями проти всіх проявів національного українського життя; зараз-же по вступі російського війська до Львова було закрито всі без виїмку періодичні українські видання, всі культурно-просвітні товариства, клюби, книгарні, забо-

ронено продавати або держати по бібліотеках усі без виїмку книжки на „малорусскомъ нарычіи“, як найсуровіще заборонено вживати це „нарычіе“ по всіх товариствах, організаціях, в суді, адміністрації, нарешті почались арешти й висилка до Росії представників української інтеліґенції, духовенства, селянства і просто звичайних обивателів, які мали нещастє підвернутись під руку, як каже московська приказка Взагалі утворювалося якесь дуже чудне становище. Галичина до Росії не належала і з моменту оповіщеня війни усї її мешканці являлись для російської влади „підданими ворожої держави“, у відносинах до котрих обовязували певні міжнародні правила, що наказували шанувати в окупованій країні національні та релігійні права населення. Російська влада поставилась до Галичини, спеціяльно до українського її населення, яко до краю, що ніби повстав проти своєї метрополії і тепер доводилось його втихомирювати й карати. Всі заходи й ціле поводження російської влади в Галичині можна прирівняти хиба до режіму гр. М. Муравйова на Литві й Білій Руси при втихомиренні там польського повстання 1863 року. Як тоді край було оповіщено „искони русскимъ“ і на цій підставі все, що тільки було польського, нищено без жалю, а білоруські і литовські мужики приводились в „русскій“ вигляд, так і тепер в Галичині, на підставі того, що це мовляв „искони русскій край“ і „законное наслыдіе россійскаго царствующаго дома“, все, що тільки виявляло собою місцеве своєрідне, самобутнє життя, оповіщено „мазепинствомъ“ і нищено просто з дивовижним завзяттєм і жорстокістю.

Та найдивнійше з усього було те, що гонення було й на місцеву релігію, на греко-католицьку церков або уніятську: явище, здавалосьби, в XX столітті неможливе; але воно на сором нашого віку мало місце в Галичині і виявилося в систематичному насильстві над сумлінням і вірою переможеного, за допомогою сили зброї, населення. На чолі цих переслідувань і насильного навертання Галичан на православіє явився архієпископ волинський Антоній Хроповицький що вже раніще вславився своєю боротьбою проти останків місцевих одмін в устрою церковного життя на Волині. Він, наприклад, наказував стягати до Житомира старі ікони ще уніятської доби і велів їх палити, не зважаючи на їх художню та історичну вартість, наказував руйнувати придорожні камянні хрести й „фігури“, — мені самому до водилось чути про такі факти на місцях. Людина надзвичайно цинічна, яка в товаристві не може провести й пів-години, щоб не оповісти якогось непристойного анекдота або взагалі не звести

розмови на двохзначну тему, позбавлена моральних прінціпів. архієпіскоп Антоній знайшов собі ревного помічника в особі єпіскопа холмського Евлогія, що як людина з морального боку стояв безмірно вище від Антонія, але відзначався якимсь диким фанатизмом, що доходив до жорстокости у відносинах до инакше віруючих, в даному разі до уніятів.

Пізніще, коли доля судила так, що мені довелось заняти в тій же Галичині місце Бобринського, я мав змогу особисто познайомитись з більшістю його головних співробітників, перечитати секретний архів генерал губернаторства, всі „особо важныя“ і „строжайше секретныя дѣла“ я був тоді дуже здивований: граф Бобринский уявився мені особисто порядною людиною, зовсім не лютим кровопивцем і тираном, як можна було думати, судячи по наслідках його діяльности. Не раз в його донесеннях самому цареві читав я признання повної непридатности особистого складу середньої й низчої адміністрації в краю, зложеної здебільшого з найгірших елєментів російської поліції. Між иншим граф Бобринський цілком не погоджувався з релігійною політикою Антонія і Евлогія, осуджував її, вважав за шкідливу. Але ті своє діло робили. Співробітники Бобринського, з якими довелось мені працювати виявились в більшости людьми порядними, безумовно чесними, освіченими, добрими службовиками; чимало серед них було природних українців, які трохи згодом опинились на визначних посадах і при республіканському і при гетьманському урядах України. Як могли вони бути знаряддям і виконавцями безглуздої політики, засудженої П. Мілюковим з думської трибуни, як „європейський скандал“, політики, що мала фатальні наслідки для російських інтересів, бо узброїла проти Росії ціле українське населення Галичини, що на початку зустрічало російську армію зовсім не вороже і яке могло поставитись до неї справді як до „визволительки“, як би це „визволенвя“ не обернулось відразу в огидне насильство над совістю й переконаннями милійонів людей?... На ці питання я не знахожу ніякої иншої відповіді, як тільки ту, що й російська адміністрація, російська армія і російське громадянство перебували під впливом особливоло гіпноза й настрою, котрі утворювались певною частиною російської преси й групою людей, які поставили собі завданням виховувати серед російського громадянства поняття й погляди на український рух як на щось органічно вороже російській державі й російському життю. Національне відродження українського народу, змагання до піднесення культури широких нарс дніх мас дорогою просвіти на рідній мові, до здій-

снення національно-територіяльної автономії України, як ідеалу політичних відносин між Україною й Росією, все це означалось імям „мазепинства", явища глибоко небезпечного для російської нації й російської держави, насаджуваного й підтримуваного якоюсь ворожою для Росії рукою із зовні. З цієї точки погляду, що поділялась керманичами російської політики, Галичина справді уявлялась гніздом „зарази", її „русское" населення здавалось збаламученим мазепинською пропагандою за допомогою австро-польських властей; цю пропаганду треба було припинити, її керманичів і прихильників просто знищити, а населенню повернути його справжній „русскій" вигляд.

До всього треба додати, що політика російської влади в Галичині спіралась, як я вже згадував, на купку місцевих людей, так званих москвофілів, прихильників насаджування в Галичині російської мови, російської культури, які не бачили користи від національного розвитку на місцевій народній основі і вороже ставились до національного українського руху в краю. Серед цих людей були й ідейні одиниці, що по свойому бажали добра свойому народові; вони відзначались упертим фанатизмом, що не розбірався в обставинах і засобах і йшов на осліп і на пролом. Ці люде, озлоблені переслідуваннями з боку австрійської влади, переслідуваннями, що знаходили собі співчуття серед національно настроєного українського громадянства, зробились найближчими дорадниками і практичними керманичами російської адміністрації в Галичині; дехто з них дістав службові посади, наприклад радників або урядовців для особливих доручень при губернаторах. По їх вказівках роблено труси, арешти, висилки. Ці люде були відповідальні в багатьох випадках за переслідування своїх земляків, з котрими вони зводили свої партійні рахунки. Од їх ішло натхнення або цькування в боротьбі з „мазепинством". Як що взяти на увагу, що декого з них австрійський уряд переслідував раніш за отверте русофільство (а иноді й за військовий шпіонаж на користь Росії), а з моментом вибуху війни багато з їх самі, або їхні родини справді потерпіли од австрійців, то не диво, що ці люде здобули собі певний ореол „мучеників за русску справу" і тому користувалися великим довіррям і авторитетом. Аж тільки значно пізніще, після кількох місяців спільної роботи, самі представники російської адміністрації переконалися, як фанатично вузкі, обмежені, морально нерозвинені і через те неперебірчиві в засобах були їхні галицькі дорадники і скільки фатальних помилок, непотрібних жорстокостей було нароблено під впливом цих злих геніїв ро-

сійських інтересів у Галичиині. Як завжди, свідомість цих помилок прийшла запізно.

III.

Вражінна од галицького погрому в Київі. „Туп“ і його діяльність. Наші приятелі — росіяне. Вивезення митрополита Андрія Шептицького. Приїзд М. С. Грушевського до Київа і його арешт.

Перші звістки про успіхи москалів у Галичині наповнили серця київських українців страхом і трівогою. Ще не маючи докладних відомостей про поводження російської влади, читаючи тільки газетні реляції про скорий поступ російської армії і заняття нею то того, то другого галицького міста, ми передчували, що кожний побідний крок російського війська, то болючий удар в живе тіло нашого народу. Коли дійшла до нас звістка про упадок Львова, то це вразило всіх нас мов удар грома. Багато людей плакало, а небіжчик Михайло Ткаченко зачинився в своїй кімнаті і три дні не виходив з неї, не пив і не їв од тяжкого смутку. Невимовний жаль і співчуття до наших галицьких земляків обхопили нас. І ось нам довелось побачити перші жертви галицького погрому, се були військово-полонені жовніри австрійської армії українці, поранені, котрих не просто гнали кудись на схід, а завозили до військового шпиталю в Київі. Один з таких полонених, учитель української гімназії в Городенці О. В. Костащук, лежучи поранений в шпиталі, написав картку на адресу Українського Клюбу в Київі і прохав земляків якось одвідати його. Цю картку сестра-жалібниця вкинула в скринку, і в клубі її одержали. Зараз вибралось аж кілька наших дам і панночок з квітами, ласощами, їжою і поїхали на край міста до військового шпиталю. Але не така проста річ пробитись до полонених, стережених особливою вартою. Одиноко моїй жінці пощастило якимсь чудом проскочити поміж москалів з багнетами і таки розшукати Костащука в одній з численних палат величезного шпиталю. „Контакт“ був установлений. Крім Костащука лежали ще десятки наших полонених земляків. Щоб мати вільний доступ до них моя жінка і ще кілька пань вступили добровільними сестрами-жалібницями до шпиталю, і тепер можна було нести поміч і розвагу нашим бідолашним бранцям. Навіть мені удалося, начепивши на себе повязку з червоним хрестом на руку, під виглядом санітара двічі побувати в шпиталі і познайомитись з Костащуком та иншими земляками, простими селянами з Гуцульщини.

Але скоро появилися нові „гості“ з Галичини, які звернули на себе всю нашу увагу. Вже зараз по упадку Львова

розійшлася по Київі звістка, що привезено з Галичини й посаджено не то до тюрми, не то до поліційного „участку“ кількох українських уніятських священників і мають їх вислати кудись далеко на схід. Дуже хотілось нам їх відвідати, чимсь допомогти, але як можна про них дізнатись і як доступитись? Цеж не те, що військово-полонені, що лежать в одній палаті з російськими пораненими і що до них можна достатись у вигляді „сестри жалібниці“! Як достатись до тих, що сидять у тюрмі яко „австрійські шпіони“ або ще якісь страшніщі „державні злочинці?“ Одначе скоро пощастило знайти доступ і до них і орґанізувати допомогу, спочатку приватну, а потім уже широко влаштовану, яка обернулась у велику, як на наш тодішній масштаб, акцію. Про неї буду говорити трохи далі.

Тепер коли, до нас дійшли точні відомости про цілковитий погром українського життя в Галичині, коли київські участки й тюрми переповнились вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священники, інтеліґенти всіх професій, жінки, діти, селяне, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо на-пів одягнене, залякане до смерти, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської й Астраханської ґуберній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, оттоді ми, київські українці, збагнули як слід, що́ таке уявляє собою „освободительна“ війна і яку долю ґотують нашому народові її побідні наслідки. Як поставитися до того всього, як реаґувати? Тепер уже замовкли голоси, що можна було, правда зрідка, почути при самім початку війни: що, мовляв, і добре, коли Галичину прийднають до нас, принаймні будемо вкупі лихо відбувати, а за те Галичина підкріпить нас своєю національно вихованою інтеліґенцією, кадрами свідомого селянства, своїм навиком до орґанізації, до політичної роботи. Тепер ці голоси безповоротно замовкли. Але як відповіло на події наше орґанізоване громадянство і що́ взагалі воно з себе на той час уявляло?

Українські громадські сили були ще з 1908 року, після остаточного краху революційного руху 1905—1907 років, зорґанізовані в один союз, у так зване „Товариство українських поступовців“, що його скорочено називали „Туп“. Цей союз не був партією; його платформою являлось лиш визнання за керуючі прінціпи автономії, конституціоналізму й парляментаризму. Через те до нього належали люде ріжних напрямків, і соціялісти й несоціялісти. Діяльність союза виявлялась в орґанізованій піддержці тих українських товариств та видань, які були визнані за відповідаючі вищезазначеним прінціпом; у змаганнях здобути прихильників

і вплив в думських та земських кругах; в ознайомленні російського й закордонного громадянства з завданнями й характером українського руху; одним словом, це було, як жартом висловився один з його членів, „нелєґальне товариство для ведення цілком лєґальної роботи". Нелєґальним і конспіративним „Туп" був із зрозумілих причин політичної натури. А щоб охоронити його від напливу небажаних елєментів, для приняття в члени „Тупа" вимагалося певного морального цензу й громадського стану. Союз обєднав в собі увесь цвіт української інтеліґенції, а в останні роки в його члени почали вступати і селяне. До „Тупа" належали, між иншим, з одного боку — В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, Н. Григоріїв, з другого — Ф. Матушевський, А. Ніковський, А. Вязлов, барон Ф. Штейнгель, Е. Чикаленко, П. Стебницький і др. Союз складався з окремих громад, що істнували по всіх ґубернияльних і по богатьох повітових містах України, а також в Петербурзі та Москві. На чолі союза стояла рада, що перебувала в Київі; її вибірали з'їзди делєґатів, що збірались не менше двох разів на рік у Київі. Ці з'їзди звичайно відбувались в хаті Е. Х Чикаленка. В самому Київі істнувало аж кілька громад „Тупа", здається, одинадцять чи дванадцять. Неофіціяльними органами „Тупа" являлася щоденна „Рада" в Київі і місячник „Українська Жизнь" у Москві. Під впливом „Тупа" стояли майже всі „Просвіти", клюби, Наукове Товариство в Київі; союзові належала „Українська Книгарня" в Київі (колишня редакції „Київської Старини").

На протязі 1912—13 років „Туп ві" удалось завязати близькі й дружні відносини з представниками поступового російського громадянства в особі лідерів парляментських ґруп, вчених, редакторів поступових видань. Представники „Тупа" частенько їздили до Петербурга й Москви, де разом з тамошніми земляками — „тупівцями" брали участь в конференціях та нарадах з представниками фракцій кадетів та трудовиків. До нас у Київ приїздили на наради П. Мілюков, Н. Некрасов і найчастіще покійний В. Обнинський, член Думи і журналіст з Москви, один з нечисленних тоді поміж росіянами щирих федералістів. Остання велика нарада Мілюкова з українцями в Київі відбулась в лютому 1914 року, в присутности кількох десятків людей, в хаті бар. Ф. Штейнгеля. З поміж ученого світу найбільшими нашими приятелями були академик Ол. Шахматов, академик Федір Корш, що брав участь в „Українській Жизні", редактор московського місячника „Голосъ Минувшаго" С. Мельґунов та ще дехто. Як тільки почалась галицька мартирольоґія, ми могли звернутись тільки до цих людей.

В кінці вересня 1914. року зійшлась у-перве по вакаціях рада „Тупа". До неї тоді належали: пок. Ф. Матушевський, пок. А Вязлов, Л. Старицька-Черняхівська, Л. Яновська, А. Ніковський, Ол. Волошин, Е. Чикаленко, В. Прокопович і др. Головним питанням, яке треба було вирішити, це було наше відношення до війни. Довго дебатувати над цим не довелося. Взявши на увагу все те, шо війна досі принесла українству, ми прийняли резолюцію, що Українці у відносинах до війни й до воюючих сторін повинні зайняти невтральну позицію. Російський уряд звертався з маніфестом до всіх славянських народів, в тім числі навіть до якогось мітичного „русского" народу в Галичині. Що до Українців, то найбільше красномовним маніфестом було те, що так влучно сформулував міністр Сазанов. Одначе якже инакше можна було нам на те реагувати? З цього погляду декларація „Укранской Жизни", зложена С. В. Петлюрою і ухвалена до друку в Москві при моїй участи була тепер осуджена цілком негативно.

— „Не до нас пють, то нема чого нам і озиватись," — висловився з цього приводу на засідані ради В. К. Прокопович.

На зборах було постановлено звернутись до наших російських приятелів, щоб за їх допомогою постаратись вплинути на уряд для припинення варварств у Галичині. Так само було рішено спробувати викликати як найшвидче до Київа проф. М. Грушевського, що як ми довідались, задержавсь у Венеції по дорозі в Росію.

Двоє людей було виряжено до Москви, а троє до Петербурга, в тім числі і мене. З Москви наші посланці не привезли нічого втішного. Там усі були у войовничому настрої, всі мріяли тільки про побіду і навіть дивувались, як можуть люде в такий час думати про якісь дрібниці, от як арешти якихсь там галицьких професорів або священників, або закриття якихсь газет чи товариств... „Все це лиш тимчасове, ось пострівайте, скінчиться війна, подолаємо ворога, розібємо германський імперіялізм, завоюємо Галичину, оттоді все переміниться!" Коли в товаристві вчених наш делегат забалакав про те, як то тяжко доводиться галицькому населенню, що вже мало свої катедри в університеті, свої гімназії, семінарії, школи, — тепер усього цього позбавитись і переучуватись на новий взірець по російських школах, присутний проф. Н. А. Котляревський зауважив: „Ну, народні школи ми може вам і залишимо, але що-до гімназій та університету, то вибачайте!"

В Петербурзі поставились до справи більш-менш так само. І там патріотично-войовничий чад задурив людям голови. Навіть така „свята" людина, як покійний академик

Олексій Шахматов, що завжди був такий чулий і вражливий на всяку кривду та несправедливість, тепер страшно обурювався, як то „Галичане „сміли“ організувати якісь стрілецькі баталіони для боротьби з Росією! У шановного вченого, що раніще так добре розумів наше становище і наші відносини, нараз немов затуманилось в голові і він не розумів, що й галицькі Українці мають право на самооборону, навіть коли їх ріжуть рідні брати. Такий поважний місячник, як „Выстникъ Европы“, де співредактором був один з наших видніщих земляків, друкував тепер якісь дурні шовіністичні оповідання на тему про якогось зрадливого німця, що вдаючи з себе молодого вченого, обдурив молоду дівчину-росіянку, як вона попала в німецькі лабети і терпіла всякі знущання, як її визволив благородний Поляк і т. д. — оповідання, яке у звичайний час посоромилась-би друкувати перша-ліпша брукова газета у столиці. Легкі перемоги в Галичині зовсім закрутили Москалям голови.

А тимчасом до Київа було привезено під сильною вартою, немов якогось тяжкого злочинця, голову уніятської церкви в Галичині митрополита Андрія Шептицького. Його було схоплено у Львові головно за одну проповідь, де він, як і належить доброму пастиреві, поучав своїх вірних, щоб вони твердо держались батьківської віри. Що проповідь слухав спеціяльно висланий за-для цього жандармський офіцер, я пізнійше читав його реляцію в секретному „ділі графа Шептицького“ в архіві галицького генерал-губернаторства. Серед цих паперів фігурували також листи до митрополита декого з українських емігрантів, що заложили „Союз визволення України“. Але це все були лиш приводи, та причепки: головна причина арешту й вивезення митрополита була в тому, що російський уряд був добре поінформований про його високо-патріотичну діяльність, про його великий авторітет, про його мужню, благородну вдачу, і тому боявся залишати його в Галичині. Митрополита було заарештовано й вислано до Росії. З початку була думка вивезти його до румунського кордону і там випустити, щоб їхав собі до Австрії. Принаймні так стояло в одній зашифрованій телєграмі, яку було вислано зі Львова до Бродів, де його мали пересадити з самоходу в поїзд. Але повезли просто до Київа.

Якось в київській вечірній газеті читаю замітку: „Сьогодні у вечері приїздить до Київа митрополит уніятської церкви в Галичині граф Андрій Шептицький,“ — так начеб то він їде як звичайно, по своїй волі. — Може, подумав я, владика їде, щоб клопотатись перед російським урядом в справі утисків над греко-католицькою вірою? Дуже схо-

тіло з ним побачитись, але де і як? Та ось на другий день, на зборах ради Українського Наукового Товариства покійний Орест Іванович Левицький оповідає нам таку новину: вчора як раз пізно у вечорі сидів він в помешканні генерал-губернатора Трепова на засіданні Археографічної комісії (Левицький був її секретаром, а комісія „состояла" при київському, волинському й подільському генерал-губернаторові, яким на той час був Трепов). І ось Трепов, що чомусь був на засіданні, виймає годинника, дивиться і каже: за пів-годинн привезуть до Київа уніятського митрополита Шептицького. Всі дуже зацікавились, і хтось з присутніх каже: от цікаво було б з ним побачитись! „Е, ні, каже Трепов: його везуть під такою вартою, що нехай тільки хто спробує поткнутись, — не радий буде!" Одначе якомусь дуже настирливому й цікавому панкові Трепов дозволив побачення, це б то пропуск до митрополита. Цей панок справді зараз же у вечорі поїхав до готелю „Континенталь", куди привезено митрополита. На другий день він зустрівся з Ор. Ів. Левицьким і оповідав про своє „побачення". Прихожу, каже, до кімнати, куди мене пропустили, бачу, — метушаться якісь люде, мабуть слуги, біля чемоданів, а по кімнаті взад і вперед нервово ходить, мов пійманий лев по клітці, сам митрополит — висока, огрядна фігура. Я до нього звертаюсь; він круто зупинився, пита, чого мені треба — дуже гарною російською мовою. Я кажу, що прийшов спитати, як їхалось Вашому сіятельству.— „Добре", одповідає. Я трохи змішався. Питаю далі: чи не дуже стомлені? — „Ні". Може зволили б висловити якесь бажання, може я міг би бути чимсь корисний?... „Ні, нічого не треба". Одним словом, приймає як надісланого шпига. Тоді наш візітер попрощався, та як опарений вискочив з покою. Це він сам і оповів Ор. Ів. Левицькому, а той нам.

Так ми довідались, який справжній характер має „приїзд" митрополита. Розуміється, побачитись з ним нікому з нас не було можна. З Київа його вивезли до Курська, де кілька місяців тримали під вартою в якійсь „Стародворянській гостинниці". Нікого до нього не допускали, навіть духовника о. Боцяна. Не дозволяли читати навіть священних книг, і коли він попрохав якось прислати йому кілька книг латинською мовою теологічного змісту, то головнокомандуючий південно-західним фронтом генерал Іванов, що славився своїм християнським благочестієм, поклав на проханні резолюцію: „несвоевременно". Я сам її потім читав власними очима.. А тимчасом ціла „провина" митрополита була в тому, що він як справжній добрий пастир не схотів покинути під лихий час своєї пастви, хоч його си-

ломіць намагались вивезти, і звертався до своїх вірних, щоб шанували віру батьків своїх та не зраджували її. За такий „злочин“ з ним обійшлися по звичаям XVI. або XVII. віків.

Перед Різдвом приїхав був до Київа відомий білоруський діяч, покійний уже Ів. Луцкевич, котрий колись був сопутником митрополита підчас його мандрівки incognito по Білорусі й Литві. Він заявив мені, що їде спеціяльно до Курська, щоб якось добитись побачення з митрополитом і встановити для нього звязок із зовнішнім світом. Я переказав йому деякі найбільш цікаві, на мою думку, для митрополита новини, умовився на випадок удачі, як встановити зносини. Але за тиждень Луцкевич повернувся дуже засмучений: він кілька днів жив у тій самій „Стародворянській“ гостинниці, де тримано й нашого митрополита, але доступитись до нього не міг: день і ніч стояла в коридорі варта, а через прислугу — як не пробував Луцкевич — нічого не вдалось досягти. Так він і виїхав. Трохи згодом митрополита перевезено до знаменитої духовної тюрми, Спасо Ефімієвського монастиря в Суздалі й замкнуто в самотній келії мов у живій домовині. Тут ще в більшій самотині пробув владика коло двох років.

Нарешті прибув до Київа проф. М. Грушевський. Йому довелось зазнати багато мороки. Ще за місяць до оповіщення війни він умістив у редагованому ним місячнику „Літературно Науковий Вістник“ статю „Сараєвська трагедія“, за яку австрійська прокуратура сконфіскувала книжку, а против автора, що займав катедру в львівському університеті, розпочато дисциплінарне слідство. Михайло Сергієвич літом 1914 року, як звичайно, виїхав в Карпати, де у нього була власна вілля. Там його захопила війна. Шлях до повороту в Росію було вже одрізано. М. С. виїхав з родиною до Відня, звідки з великими труднощами вибрався до Італії, та по дорозі застряг у Венеції через брак грошей. Звідси він міг вступити в зносини з Київом. Нарешті після довгої й великої подорожі він прибув до Київа. Ледве він відїхав з Австрії, як прийшов наказ австрійської поліції арештувати його по обвинуваченню в русофільстві. Кажуть, що мотивоване обвинувачення склав один з його колишніх учнів. На майно М. С-ча було наложено секвестр, здійснений вже в 1915 році по повороті Львова в австрійські руки. У Львові в його була власна вілля на вулиці Понінського, на окраїні міста, і там знаходилась його богата книгозбірня.

Київські українці надзвичайно зраділи повороту М. С. Грушевського. Він тішився серед них глибокою повагою й авторітетом; тепер раховано на його вплив і звязки

з російським ученим і громадським світом; Нетерпеливо дожидали, щоб почути його слово, його думку про сучасні події. М. С., як звичайно, був бадьорий і повний енергії. Його настрій мимоволі передавався всім, хто його оточував. Негайно було скликано раду Українського Наукового Товариства *), де він був головою, скликано збори секцій, пущено в рух друк видань Товариства, чергової книжки квартальника „Україна“, „Записок“ і т. д. В кінці першого тижня пробування М. С. в Київі скликано було раду „Тупа“, де М. С. мав нам оповісти про те, що діялось по той бік фронту в українських кругах...

Збори відбулися в моїй хаті на Львівській вулиці. Ми жадібно ловили кожне слово Михайла Сергієвича, та й справді — було що послухати: адже перед нами була людина, що тільки що прибула з „того берега“, що ми од його були тепер одрізані непереходним муром воєнної лінії!

Перш за все М. С. оповів нам про ті страшні переслідування, яких зазнали галицькі українці з боку австропольських властей підчас відступу австрійського війська через... своє русофільство. Діло в тім, що коли виявилися перші поражки австрійської армії, то як звичайно буває в таких випадках, почали шукати винуватих і знайшли їх в зраді „русинів“. Було пущено гасло, що в усьому винні „русини“ і почалась безсистемна й дика помста. Місцева адміністрація, майже виключно польська, почала зводити свої політичні, національні й особисті порахунки: маси людей арештовувано через підозріння в русофільстві, заковувано в кайдани й вивожено в глиб Австрії. Частенько вулична юрба мордувала арештованих по дорозі, бо їй говорено, що це „московські шпіони“. В жахливих умовах, серед постійних знущань з боку варти і юрби, везено нещасних до Стирії, до Тиролю і там кидано до особливих концентраційних таборів, де їх тримали „до суду“ в убійчих умовах, що служать незмитим соромом для старої Австрії і європейської цивілізації.

Особливо вславився своїм-страшним режімом табор Талергоф в Тиролі, де тримано коло 12.000 людей. Тут були старі діди, жінки, діти, священники, інтеліґенти, а найбільше селяне. Були тут, певна річ, і переконані „русофіли“ (в ідейному розумінні), але більшість була сіра маса, жертви дикої сваволі й насильства. Багато людей мучилось цілі роки, багато від страшних умов життя дуже скоро

*) Укр. Наук. Т-во формально не було закрите, але майже вся ка його діяльність завмерла сама собою; рада т-ва ледве могла зібрати ся в ряди — годи.

опинялось замість людського суду — перед судом Найвищого Судді !...

Та й роздивитись в причинах арешту часами бувало важко: арештовував який-небудь жандарм, або поліційний комісар, що потім десь пропадав у метушні евакуації. Документів здебільшого не залишалось ніяких. Але власти трималися того погляду, що коли людину заарештовано, то значить за діло. А тому — сиди. І людина сиділа, себто мучилася, аж поки смерть од тифу, або иншої нажитої в тюрмі чи таборі хвороби не визволяла її, або — що траплялось дуже зрідка — поки згодом родичам або приятелям арештованого не удавалось довести не тільки його повну невинність, але найбільш глибоку лояльність, або навіть австрійський державний патріотизм. Але значно більше ніж арештованих було просто повішених одступавшим військом. Особливо лютували з цього погляду мадяри. *) Так нещасливий український народ в Галичині попав між молото і ковадло: з одного боку його карано за русофільство, з другого — йшли „визволителі“ і карали за мазепинство та австрофільство.

Довідались ми від М. С., що центром вкраїнської еміграції по той бік фронту зробився Відень, що там склалася Верховна Українська Національна Рада з парламентських та соймових послів та инших політичних діячів, але що австрійський уряд мало рахується з нею, вважаючи що Галичина страчена для Австрії назавжди. Розповів нам М. С. докладно також і про те, що з початком війни українські патріоти зробили спроби організації українських національних легіонів для боротьби з наїздниками, що молодь із великим захопленням вписується до цих легіонів, що дістали назву „січових стрільців“, але що австрійський уряд ставиться до цього руху дуже стримано і дозволено досі формування всього двох-трьох баталіонів.

Нарешті розповів нам М. С., що в Австрії склався з українських еміґрантів Наддніпрянщини „Союз Визволення України“, який поставив собі метою використовувати війну за-для того, щоб добитись заснування самостійної української держави. Союз був визнаний Австрією й Німеччиною, а згодом також Туреччиною й Болгарією, за

*) У мене пізніше склалась колекція фотоґрафічних знимок, на яких була одна й та сама картина: білі українські хатки, на їх тлі чорніють шибениці, на котрих висять тіла галицьких селян. А навкруги стоять жовніри — видко, що позують для фотографа. Одже такі сцени хтось вважав повчаючими і тому зберігав їх для нащадків за допомогою фотографії Ці знимки я здобув 1916. року в Чернівцях, їх знайдено в архіві австрійської жандармської дирекції, що поспішно втекла літом 1916. року.

воюючу сторону і немов представництва будучої української держави: цілком те саме, що було з Чехами у Франції, Італії, Росії. де вони формували свої леґіони з добровольців і військово-полонених Чехів з австрійської армії і виряжали їх битись проти центральних держав в імя майбутньої чеської держави. Українці також звернули свою увагу на військово - полонених земляків. За дозволом австрійської та німецької влади, вони розпочали систематичну роботу серед полонених, щоб просвітити їх, зробити письменними, навчити ремесла й ріжного майстрування, а головно — зробити їх свідомими націоналістами-українцями, одкрити їм очі на те, хто вони, чиї сини, якого народу. Це була величезна праця, яка мала на меті, щоб полонені, коли настане їх час повороту, принесли з собою до-дому не тільки знання, але й національну свідомість. Еміґранти Галичани дали для цього діла кадри досвідчених учителів та інструкторів. Австрія й Німеччина дозволили виділювати Українців в особливі табори і засновувати там для них школи, курси, майстерні, церкви, театри, бібліотеки, клюби, видавати ґазети і т. д.*)

Між иншим, для нас було новиною, що вже в той час в Австрії було 130 000 російських полонених: враження - від осінної кампанії 1914 р. було таке у всіх нас, що австрійців бито без упину, а про російські поражки, такі як під Красніком, не мали ми жадної уяви.

Розмова наша затяглася аж до пізної ночі. Рада „Тупа“ ухвалила передати діячам „Союза визволення України“, як що це тільки буде можливо, щоб вони були дуже обережні у своїх виступах від імені цілої України: не знаючи наших обставин, не маючи з нами контакту, вони могли наробити помилок своїми виступами й заявами в імені усієї України. До такої обережности змушувало нас і те, що, як оповідав М. С., поруч „Союза визволення України“ завязалася у Відні ґрупа українських „соціялістів-революціонерів“, яка просто стояла на послугах австрійського ґенерального штабу і яка своїми безодповідальними вчинками могла наробити богато лиха. Від таких людий треба було нам старанно відгородитися.

Розходячись з засідання ми умовились між собою, що частина з нас має завтра вранці зустрінутися з В. П.

---

*) Про діяльність „Союза визволення України“ див.: Спомини Ол. Скоропись-Йолтуховського під титулом: Мій „злочин“ — у „Хліборобській Україні“, кн. II—IV, Відень, 1920—21, а також спеціяльне видання: Омелян Терлецький, Українці в Німеччині 1915—18. Т. I. Історія української громади в Раштаті. Київ-Ляйпціґ, 1919. Крім того багато матеріялу в часопису „Вістник Союза визволення України“ 1915—18 років.

Обнінським, що прибув з Москви до Київа, переказати йому про наші настрої, передати новини, які привіз з-закордону М. С. Грушевський і порадитись про способи, як би вкоротити московські звірства у Галичині. Зустріч була призначена в хаті проф. М. П. Василенка.

На другий день ранком я пішов на Тарасовську вулицю, де в маленькому деревляному будиночку під ч. 20 проживав М. П. Василенко. Переходячи повз будинок М. С. Грушевського на розі Паньківської й Никольсько-Ботанічної вулиць, звичайно дуже тихих і малолюдних, я побачив значну групу людий, що йшли по Ботанічній вулиці з боку Либедського поліційного участку. Це був десяток „городових" з поліційним офіцером на чолі. Всі вони увійшли в будинок Грушевського. Яко російський громадянин, я збагнув, що тут щось недобре. Одначе я не зайшов до М. С-ча, а завернув до Ор. Ів. Левицького, що мешкав насупроти, бо мав попередити його про час зборів історичної секції Українського Наукового Товариства, призначених на вечір

Не встиг я сказати кількох слів, як почувся різкий дзвінок і вбіг швайцар будинку Грушевського, дуже стурбований: „чи нема у Вас нашого пана?" — „А що таке — Виявилося, що в М. С. ішов трус. Його самого не бу в дома (він уже вийшов до М. П Василенка), тому в його помешканні зроблено „засідку", але дружині М С-ча, Марії Сильвестровні удалось потихеньку вирядити швейцара повідомити на всякий випадок сусіду, щоб М. С не вертався до дому.. я скоріще побіг до Василенка, де застав уже всіх разом з Обнінським. Як мені потім переказували, Обнінський саме в ту хвилину заспокоював українців що до репресій, кажучи, що це „діло скоромину че", що вже помічається певне отверезіння в поглядах на галицьку теорію і практику... В цей момент вскочив я і повідомив про те, що діється в хаті М. С-ча. Бідний Обнінський тільки повісив голову на цю звістку. Було тут вже вирішено, що М. С. зараз же поїде до начальника штаба київської воєнної округи, скаже йому про трус і вияснить, в чому справа. Генерал Ходорович був українець, пізніще він з початком революції один з перших почав переводити українізацію у війську, за що і скинули його з посади російські соціялісти революціонери, що були якийсь час при владі. Але тоді рішили звернутись до Ходоровича не яко до земляка, а просто як до коректної людини. Убрали М. С-ча в сурдут Василенка, який сидів на ньому як капот, посадили на фіякра, і він поїхав до Липок. Радитись нам більше не було про що, і всі розійшлися.

А з М. С. сталось таке. Генерал Ходорович зустрів його дуже чемно, заспокоював, казав, що це все „непорозуміння“, обіцяв до вечора все зясувати і прохав зайти до нього коло 9-ої години у вечорі. Він увесь час величав М. С-ча „Ваше Превосходительство“, хоч М. С. служивши дуже малий час на російській державній службі, мав дуже скромний „чин“. Довелось ждати до вечора. Боячись вертатися до-дому до вияснення справи, М. С. пішов до бар. Ф. р. Штейнгеля, що мешкав також в Липках, і провів у його цілий день. У вечорі він пішов до Ходоровича в Штаб воєнної округи, але тут йому заявили, що э певний наказ згори арештувати його, і замість до-дому М С. помандрував до Печерського участку, де провів ніч в компанії злодюг і пяниць, що їх приводили для протверезіння, а на другий день його відставлено до Лукіянівської тюрми. Там висидів він чотири місяці у воґкій, холодній камері, а потім його вислано до Сімбірська. Обвиновачувано його в „австрофільстві“.

IV.

Російські поступовці і галицька руїна. Галицькі виселенці в Київі і допомога їм з боку київських українців. „Общество Юга Росії“.

Скоро після арешту проф. М. Грушевського я разом ще з двома чи трьома землячками виїхав до Петербурга. Нам було доручено спеціяльну місію — поінформувати думські круги про те, що діється в Галичині і спробувати через них зробити натиск на уряд. Ходили чутки, що Думу буде скликано скоро для нової сесії, і тому було важно, щоб з думської трибуни пролунав голос осуду над політикою уряду в Галичині. До нас прилучився ще д-р І. Луценко, виряжений з такою самою місією від одеських українців. Ми зібрались в помешканні фракції трудовиків, десь недалечко від Потьомкинського палацу, де засідала Дума. Памятаю, прийшли посли: Керенський, Некрасов, Колюбакин та ще дехто. Колюбаких особливо обурювався поводженням російської адміністрації в Галичині, називав це соромом для російського імені. Скоро потому він вступив добровольцем у військо і був убитий в бою. В той час війна для найбільш поступових і гуманних росіян була війною „за свободу“. А. Ф. Керенський обіцяв сам приїхати до Київа (і дійсно, трохи згодом він приїздив).

Нам було обіцяно, що з думської трибуни буде внесено інтерпеляцію в справі галицьких надужить, як тільки

Дума почне засідати. Але особливого співчуття й зрозуміння для нашого горя ми, розуміється, не найшли. Занадто вже велика ріжниця була між псіхольогією російського поступовця, трудовика чи кадета, чи соціял-демократа, для котрих розгром українського життя в Галичині був лиш дрібним епізодом або просто зручною нагодою, щоб ущіпнути уряд, — і нас українців, для котрих зруйнування кожньої сільської читальні в Галичині або обернення української гімназії в стайню для коней були ударами по живому тілу. Що, як стосується особисто мене, який тільки що побував у Галичині, бачив власними очима усі успіхи українського народа, що вінчали собою жертви й зусилля цілих поколінь, тепер бути свідком того, як усе це руйнувалося й гинуло в імя остаточного (...раз на все!") знищення самого імені українства — для мене це була страшна катастрофа, невимовне горе. Ненависть до всього того, що так або инакше було винне в цій руїні, обхопила цілу мою істоту.

Перемога російської зброї уявлялась мені остаточним розгромом українського національного руху і закріпленням мойого рідного народу на становищі сирої етнографічної маси, пасивного обєкту для обрусіння, себ то національної заглади. Було ясно, що російська державність в тій формі, як вона тоді істнувала, не могла жити поруч вільного національного й громадського розвитку українського народу. А побідне закінчення війни не віщувало переміни цих форм в кращий бік; усі запевнення російських поступовців, що от, мовляв, дайте нам скінчити війну і розбити Німців, а там усе в себе перемінимо й перебудуємо, — ці запевнення красномовно заперечувались словами хочаб проф. Н. Котляревського: „народню школу м о ж е ми вам і залишимо..." (мова йшла про Галичину, де вже середня й вища школа істнувала цілі десятки років!). Одже доводилось нам покладати свої надії не на перемогу російської зброї, а на її погром. Так само як на цей погром покладали свої надії і крайні ліві російські соціялісти, хоча виходили з трохи инших міркувань.

Я вже згадував, що 3. вересня 1914 р. київські поліційні участки й тюрми почали наповнюватися „злочинцями" особливої категорії. Кожен день поїзди підвозили до Київа з заходу десятки й сотні людей обох полів, найріжніщого віку, стану й громадського становища. По вулицях міста йшли під охороною багнетів цілі череди людей, серед котрих було видко священничі реверенди, сурдути й капелюхи інтелігентів, сердаки й кептарі гуцульських селян, червоні хустки бабів — якась жива етнографічна вистава. Їх усіх розміщували по поліційних участках ра-

зом із карними злочинцями: чоловіків з злодіями й волоцюгами, жінок — з злодійками й проститутками. Набивали камери людьми до такого стану, що ніде було сісти, а не то що лежати. На удержання видавали по 9 копійок денно; за 2—3 копійки нагороди городовий купував на решту грошей у найближчій крамниці хліб та оселедця; цим і годувались.

Тримали в участку, здебільшого в темнім, бруднім, смердячім льоху, дуже неоднаковий час: кого тиждень, два, а кого місяців 3—4. Справа залежала від паперового діловодства в канцелярії київського міського поліцей-мейстера. Властиво кажучи всією справою керував діловод „секретного" відділа канцелярії ніякийсь Ордовський. Од його властиво залежало визначити термін висилки партії або місце її призначення.

Формально справа стояла так. Арештованих висилали до Росії „в розпорядження пана міністра внутрішніх справ", котрий визначав їм місце перебування, звичайно в одній з найдальших і найглухіщих губерній Росії або навіть і Сибіру. Фактично визначав місце висилки київський губернатор, себто його канцелярія, котра визначала місце для цілих груп: стільки то до Астраханської губернії, стільки то до Томської і т. д. А вже кого саме вислати до тої або иншої губернії, це лежало в руках Ордовського. Коли пізніще український комітет, що занявся допомогою виселенцям, увійшов в порозуміння з Ордовським, то за не велику порівнюючи платню можна було затримати висилку на кільки день, або замісць дуже далекої й поганої губернії вирядити людину до блищої і кращої. Звичайно при виселенцях не було жадних паперів, в яких зазначалась їхня провина і ступінь кари. Ті, що арештовували обмежувались тим, що хапали й висилали людину до Росії, а там уже автоматично висланого направляли кудись до далекої східної окраїни.

Кого і за які провини висилали до Росії? Відповісти докладно на це питання доволі тяжко. Перш за все хапали й висилали скільки — небудь замітних українців. Досить було, щоб хтось із москвофілів доніс на когось, що це мовляв, діяльний „мазепинець", щоб людину вхопили й вивезли. Чи це був голова читальні „Просвіти", чи директор української книгарні, чи учитель — все одно. Досить було чимнебудь звернути увагу на своє істнування, або мати на нещастя когось особистим неприятелем між москвофілями, тими, що опинились на урядових посадах, як якийсь Дудикевич, Лабенцкий, Геровский, або тими, що сиділи на місті. Друга категорія — це духовенство, ті священники, що не виявляли особливої охоти перейти на

православіє, або протестували проти того, щоб уніятські церкви повертати на православні, або просто ті, що були дуже віддані своїй вірі. Взагалі не істнувало ніякого права, ні критерія, ні системи, крім одної: коли людина звісна як „мазепинець", то хапай її і висилай. Коли взяти на увагу, що місцева адміністрація, всі оті повітові начальники й помічники, набрані міністром внутрішніх справ Маклаковим для Бобринського з поміж провінціональної поліції була сама наволоч, просто таки карні елєменти, для котрих не було нічого святого, ніяких мотивів, як тільки вислужитись і нажитись, то можна собі уявити, скільки страшної самоволі й надужить творилось спеціяльно на полі переслідування „мазепинців". Не дурно граф Бобринський, найвищий шеф цієї зграї, сам атестував цих своїх співробітників, як „худшіе елементы, подонки россійской полиціи"!

Далі йшли люде, котрих арештовувано Бог зна, за які провини і з якого приводу: звичайні обиватєлі, котрі могли попасти під арешти й піти на висилку хіба в безглуздій атмосфері безправства, ґвалту і насильства, яку витворює війна. Щоб не бути голословним, я мушу навести кілька прикладів, зареєстрованих у Київі допомоговим українським комітетом, яких я сам був свідком. Ось хлопчина 13 років їде до Астраханської ґубернії. За що? А ось як. Він мав пару голубів. Коли оповіщено війну, австрійський уряд оголосив, щоб кожен, хто має почтових голубів, віддав їх властям. Голуби нашого хлопця були прості, звичайні і він на оголошення не звернув уваги. Але сусідний хлопець з помсти за щось доносить, що ось такий то має почтових голубів. Хлопчину арештують, тримають якийсь час, але виявляється, що голуби таки дійсно не почтові. Тоді його випускають. Аж тут скоро приходять москалі, і той самий лихий сусіда доносить тепер москалям, що хлопець тримає почтових голубів, щоб шпигувати на користь австрійців. Кличуть бідолаху до якогось етапного пункта. Питають: „твоя фамілія?" В Галичині це слово розуміють як „сімя, родина", і хлопець у відповідь називає батька, евох братів. Усіх арештують і висилають до Київа, а звідти вони мандрують до Астраханської ґубернії.

А ось другий приклад. Селяне: батько і син. — Син збожеволів і твердить лиш кілька безглуздих слів: „була в мене одна жінка, був у мене кошик". Старий батько оповідає нам сумну історію. Діло було по заняттю їхнього села москалями. У сина жінка мала родити дитину. Коли почалися родові муки, він побіг кудись за село по бабку. Коло царини його затримує вартовий: стій! Куди біжиш! Пропуск маєш? — Пропуска нема. Бідолаху затримують

і ведуть до арешту. Дома ждуть і не можуть діждатися... Жінка кричить в муках. Вирушає по бабку старий батько — і його зустрічає та сама доля. Обоє, батько й син, переходять етап за етапом, попадають до Києва, а звідси мандрують до Томської губернії в Сибіру. Нещасливий чоловік божеволіє Кому скаржитись, кого просити, до кого апелювати? Ніхто нічого не знає. Людей топче якась сліпа, стихійна машина, якийсь фатум, і вони коряться своїй долі, як неминучого нещастя, якомусь фатальному призначенню.

А ось іще приклад. Глухо-німий дід. На грудях в нього висить шкільна рисікова табличка, і на ній він у відповідь на ваші запитання пише крейдою якісь карлючки. Коли ви його мімікою запитаєте, хто він, він пише „українець". Бідолаха не догадується досі й не розуміє, що це фатальне слово його губить, що за нього він іде на Сибір. Він був членом „Січи", пишавша цим, і коли його по чиїсь намові схоплено, він, не розуміючи, що то питають вороги, з гордощами атестував себе січовиком-українцем. В його очах світиться здивування і переляк. Але ми так і не змогли йому розтовкмачити, за що терпить він такі муки.

Окрім українців у великому числі арештовувано ще жидів. На них також лежало тавро „зрадників" (?) і „шпіонів". Так само хапали їх по найменшому приводу і без привода — все залежало від доброго чи злого гумору першого ліпшого поліцая чи жандарма. Найменше попадалось поляків. Це була упривилейована народність, прихильности якої запобігали. Вже коли арештовували якогось поляка, то з певністю можна сказати, що „за діло". Але в їх у Києві зразу являлись протектори і протекторки, добивались усяких полекш, а то й визволення за кавцією.

Коли розійшлася серед нашого українського громадянства в Києві звістка про те, що до кількох участків привезено українських священників, наші дами кинулись добиватись побачення з ними, щоб чимсь допомогти в разі потреби. В деяких участках їх допустили. Удалось передати гроши, білизну, їжу. Наші дами поділили між собою участки, - до якого було ближче по місцю життя. Моїй жінці попавсь Лукіянівський участок. Дозвіл на побачення доводилось брати у пристава. В Лукіянівському участкові приставом була, як виявилося, добра людина. Він не чинив перешкод, а пізніще, коли діло допомоги побільшало, частенько сам ішов на зустріч. По других участках бувало ріжно: все залежало од ласки чи не ласки пристава, або його настрою та гумору, так само як від настрою „околоточних" і городових, котрих через те раз-у-раз доводилось „умилостивляти". Не раз траплялось так, що відвідувачку проганяли з лайками і погрозами. Адже справді: ці дивачки

намагались помагати якимсь „зрадникам“, „мазепинцям“, а може бути й „шпіонам“, — в кожнім разі ворогам австріякам! Одначе становище висланців часто густо було таке тяжке, таке трагічне, що не могло не зворушити хочаб найелєментарніщого чоловіколюбства. Я мушу віддати справедливість старій російській поліції, що частенько її представники розуміли становище нещасливих виселенців, спочували їм і робили все від них залежне, щоб полекшити їхню долю.

Слідком за жінкою пробрався до Лукіянівського участку й я і цілий гурт наших земляків, що постійно навідувались до бідних вязнів і чим могли допомагали їм: достарчали білизну, одежу, необхідні річи, харчі, гроші, клопотались в поліції про те, щоб замість мандрівки по етапу*) арештовані могли їхати на власний кошт, себ-то у звичайному пасажирському вагоні, в супроводі одного чи двох поліцаїв, їзду й удержання котрих виселенці також мусіли приймати на свій кошт. Перші, з ким я познайомився, були священики о. Б—ий і о. Н—м. Їх вивезено до Астрахані. Слідком за ними привезено о. Ю—ка, людину надзвичайно милу, симпатичну, освічену й щирого патріота. Він здобув собі серед наших киян загальну повагу і пошану. Його тримали в Лукіянівському участкові щось коло трьох місяців. Пристав дозволив йому що-дня виходити на кілька годин до міста, вірячи на слово, що він не „втече“ і о. Ю—к що-дня заходив до нашої хати, обідав у нас, читав часописи. Я навмисне запрошував до себе декого з поважніщих громадян, щоб о. Ю—к мав нагоду з ними познайомитись. Памятаю, таким способом він познайомивсь з покійним Іл. Я. Шрагом, що приїхав якось з Чернигова. По неділях ми з о. Ю—ом робили екскурсії по Київу, оглядали Лавру, Подол, Кириловську церкву та инші наші святині й памятки. О. Ю—ка вислали до Вологди. Наші люде добули грошей, і він виїхав на власний кошт, в супроводі городовика. Улаштувати висилку о. Ю—ка не до Сибіру, а до Вологди, допоміг один Чех, п. Вондрак, і поліціймайстер Горностаєв. Ми потім листувалися з о. Ю—ком, аж поки не зустрілись з ним уже по його визволенні за революції в Петербурзі в 1917. році. У мене на завжди зоста-

*) Що таке мандрівка по етапу, яскраво розповів покійний Микола Ковалевський у своїх цікавих „Споминах з заслання“, друкованих в „Літературно-Науковім Вістнику“ 1901 року. Хоча він оповідає про практику, яка мала місце в 1879 році, але обставини мало змінились на краще і в 1914—15 роках, особливо коли взяти на увагу безладдя й хаос військового часу. В усякім разі те, що писали нам чи оповідали пізніще вислані по етапу, нічим не ріжниться від тих страхіть, про які нам розказує в своїх споминах Ковалевський.

лась память про о. Ю—ка, як про одного з симпатичніщих людей, яких тільки я знав на своїм віку з поміж галичан. Та він на всіх, повторюю, робив чаруюче враження.

Але не всім, так як о. Ю-кові удавалося виїздити на свій кошт і зазнавати таких пільг. Ось наприклад один старенький священик о. М., якому було 72 роки. Він ішов етапом по пересильних тюрмах, разом з карними злочинцями аж цілих одинадцять місяців. Як уже прибув на місце заслання, то його тримали там ще шість тижнів у місцевій тюрмі, потім вирахували з рештки грошей, що йому належали, за „удержання", так мов би то він мешкав в готелі, і на це пішли всі його гроші. Тоді одного вечера його випустили „на волю", себ-то запропонували йти на всі чотири вітри на ніч, до незнайомого міста в Азії. Цього нещасного священника знайшла літом 1916 р. пані Л. М. Старицька Черняхівська, що їздила з доручення українського комітета до Сибіру провідати наших висланців. Він перебував в якійсь конурі з милости у одної бідної жінки. Напів стратив розум і здичавів. В його долі тоді прийняв близьку участь єпіскоп красноярський Никон і взяв під свою опіку. Коли бідолаха трохи очуняв і прийшов до себе, то розповів про свою сумну долю.

Дуже скоро допомога приватними силами й коштами стала невистарчаючою. Хоча гурткові наших дам і удалось дістати від прокурора суду офіціяльний дозвіл на одвідування участків і пересильної тюрми, але не ставало вже ні сил, засобів, бо щодня прибували нові й нові партії виселенців, які мали потребу в білизні й одежі, а задовольняти цю потребу збіраючи по хатах серед знайомих, робилося просто неможливо: з богатьох хат винесено все, що тільки було по-над, що задовольняло мінімальну потребу самих господарів. Але й те, що жертвовано, було краплею в морі страшної нужди. Діло в тім, що арештовані прибували до Київа зімою часто після того, як висиділи десь по арештах ще з літа й ранньої осени. Серед простих людий часто можна було бачити босих, без верхньої одежі, без шапок, — так як їх захопили десь в серпні або вересні. Так вони мали їхати й до Сибіру — серед зіми. Наші дами робили героїчні зусилля, щоб допомогти; вони не тільки й робили, що бігали по участках, по знайомих, де збірали пожертви, по Подолу, де скуповували старі дешеві річи, клопотались перед поліцією, умовлялись з Ордовським. Треба згадати тут імення тих, що вложили найбільше душі і своїх сил в це діло допомоги; це були: пані Л. М. Шульгина, мати відомого нашого діяча Ол. Я. Шульгина; її дочка, пан Н. Шульгина Іщук; Л. М. Старицька-Черняхівська; Л. О Яновська; Н. М. Дорошенко; М. І. Іщунівна; З. О. Мірна;

М. П. Бухневич; старенька пані Кучма. Їм допомагало ще багато инших. Але на весну виявилось, що треба конче лєґалізувати цей гурток, перетворити його в товаристзо, яке могло б отверто і скрізь збірати й добувати кошти, одним словом — утворити офіціяльний допомоговий український комітет. Про те, щоб дістати дозвіл на товариство під такою назвою — не було що й думати. За те після довгих клопотів в маї 1915 р. уряд затвердив статути „Общества помощи населенію Юга Россіи, пострадавшему отъ военныхъ дыйствій", що й було замаскованим українським комітетом. Головою товариства було вибрано на перших загальних зборах директора київської філії державного банку Я. Я. Ігнатовича, заступником — мене. До виділу ввійшли всі головні діячі по допомозі, що працювали вже осінь і цілу зіму. Секретарем товариства стала пані М. Ішунівна, і в її помешканні на Великій Підвальній вулиці притулилась канцелярія товариства.

Тільки що товариство зорґанізувалось й приступило до своєї роботи, як появилися дві нові катеґорії людей, що мали стати обєктом допомоги: біженці і закладники. Біженство — який це страшний злочин царської Росії супроти людей! Не знаю, на кого індівідуально, на чиї голови повинні впасти проклони, сльози й загибель богатьох сотень тисячів людий. Кому витисне суровий присуд історія за це страшне божевілля, за цей кривавий гріх супроти Галичини, Волині і Холмщини, навіть з погляду державних інтересів самої Росії? Що властиво уявляло собою оте „біженство"? З огляду на наступ ворожих армій, російська влада примушувала місцеве сільське, а почасти й міське населення, переважно українське й білоруське, покидати свої оселі й мандрувати в світ за очі на схід, за відступаючим російським військом. Тяжко собі уявити, у що обернулось це несподіване виселення мілійонів людей, з дітьми з домашнім майном (як що його встигали захопити), з худобою серед хаосу військової евакуації і відвороту величезних армій. Скільки страждань довелось зазнати нещасним біженцям у дорозі, скільки їх загинуло від голоду, холоду, хвороб, від усякої нужди! Скільки дітий зосталось сиротами, скільки батьків і матірок розгубило своїх дітей! Який заколот і безладдя в запіллі утворював цей масовий ісход, які перешкоди в рухові, який тягар для держави — розміщувати і годувати одірваних од продуктивної праці людей! В імя чого все це робилося? Це була традиційна московська практика — нищити все по дорозі, якою наступає ворог. Так робили Москалі в 1708 році руйнуючи Білорусь і північну Україну, відступаючи перед Шведами, так робили вони на тій же Білорусі і у себе в Мо-

ковщині, відступаючи в 1812 році перед Французами. Але тоді були зовсім инші умови ведення війни, та й то тоді обмежувались тим, що лиш нищили по дорозі склади і запаси продуктів, але не зганяли самої людности. Та в сучасному біженстві був ще один бік, який робив з цього явища те, що не чинячи майже ніякої шкоди ворогу, воно чинило страшенну шкоду самому „русскому дылу", про яке так богато кричали ідеологи війни. Діло в тім, що в дійсности зганялася й примусово утікала сама лишень „русска" людність, себ то Українці і Білоруси. Жиди й Поляки за малими виїмками залишились на місцях і, з приходом Німців або Австрійців, репрезентували собою край і робилися господарями становища. Таким робом в краю фактично почала мати перевагу людність не українська. Більша частина Холмщини й західньої Волині опинилась під австрійською окупацією і тут Поляки у військовій та цивільній адміністрації мали повну перевагу. Зараз же по відході російської армії, користуючись в відсутности православного духовенства, що примушене було з Москалями тікати, вони заходились коло латинізації церковного життя. Греко-католицьке духовенство сюди не допускалося, навіть військові капеляни. На залишені масами українського селянства землі почали переселяти польських кольоністів.

Тимчасом в Росії вибухла революція, що прийшла скоро в большевизм, повстали самостійна Польща та Україна, Західна Волинь одійшла до України, питання за Холмщину мало також розвязатись на підставі етнографічного прінціпу, можна було сподіватись, що буде переводитись плєбісцит. Длятого, щоб забезпечити собі успіх на випадок плєбісциту і користуючись з того, що українську людність, що опинилась в біженцях загнано аж на Волгу і вона ніяк не могла повернутись з большевицької Росії, Поляки поспішали кольонізувати й польонізувати ці землі, щоб поставити можливий плебесцит перед „фактом" переваги польського елємету в краю. Одначе дальші події виключили потребу в якомусь плебесциті. Російський большевизм і українська революція кінця 1918 року дали Полякам повну можливість просто захопити „искони русскія", себ то українські землі і коли тепер лехко насаджувати ксьондзів на порожні православні парафії; коли легко організувати місцеву польську адміністрацію й самоуправу, лехко кольонізувати Холмщину й Західну Волинь Мазурами і польськими ветеранами, то за це все треба дякувати тим, хто в 1915 році організував біженство і в значній мірі допоміг цим затерти справжнє національне обличча цих земель

Але в той час, коли по всіх шляхах тяглися безконечні валки біженців, коли всі залізничі колії були за-

биті поїздами густо переповненими людьми, — не було часу думати ні про причини цього явища, ні про його можливі наслідки: треба було просто помагати людям. І наше „Общество Юга Россіи“, як його скорочено називали, почало організувати харчові пункти на станції й на пристані, діставши на це кошти через загальний, т. зв. Татіянинський комітет, заложений для опіки над біженцями. Українська студентська молодь прийшла нам на допомогу й несла обслугу харчових пунктів. Масовий біженський рух ішов майже ціле літо.

Та ось зявился особлива категорія біженців — Галичане. Яким способом піддані чужої держави попали до цієї категорії? Я вже казав, що єпископи Антоній та Евлогій розвинули в Галичині, немов в краю невірних, блискучу місіонарську діяльність, масово навертаючи людей на православіє. Робилося це просто й лехко: було видано наказ — заміщати порожні уніятські парафії православними священниками з Росії. Богато парафій стояло порожніми тому, що священники повтікали перед вступом Москалів; але й там, де вони залишились, дуже лехко можна було ті парафії опорожнити; треба було тільки причепитись до священника, як до „мазепинця“ або „упертого уніята“ і вислати його до Росії. А вже селянам дуже сперечатись про віру не доводилось (адже вважали, що їх вертають до „віри батьків“, дарма, що унія істнувала вже більш 200 років і давно зробилася національною релігією, що боронила народність від латинізації й польонізації), тим більше, що з переходом на православіє були звязані й певні користи на землі, а не тільки на небі: слухняним видавали хліб на засів і т. п. пільги. Само собою, що для непокірних стелилась лехка й широка в слід за своїми пан-отцями — дорога до Сибіру. Одже не диво, що православні парафії в Галичині виростали як гриби по дощі. По українських епархіях в Росії було пущено заклик: хто з священників хоче на нові й дуже вигідні парафії в „новонаверненій“ Галичині? І все, що було найгіршого серед нашого попівства, всі пянюги, сутяги, хабарники, роспусники й просто авантюристи, яким не сиділось в дома, або які були під духовним судом за ріжні свої „подвиги“, все це хмарою посунуло до Галичини, слідком за ісправниками, становими приставами й стражниками. Це було те „чорне гайвороння“, про яке писав єпископ Никон Красноярський у своїм знаменитім листі до газет в справі галицької мартирольогії.

Та ось зненацька наступила евакуяція. Галицькі інтелігенти і селяне, що прилучились до православія, спровоковані нашими душохапами, цілком резонно боялись тепер

репресій з боку австро-польсько-мадярської влади. І от десяткам тисячів людей (по приблизному підрахунку самих селян було по-над 100.000) нічого иншого не залишалось, як покинути свої хати й ниви і обернутись в біженців, тікаючи за московським військом на схід. До цього їх спонукували й представники церковної адміністрації, агенти Антонія і Евлогія, обіцюючи їм в братній Росії дарові наділи землі разом з садибами й цілим господарським ремонентом. Певна річ, що нещасні біженці дуже скоро переконались, що в Росії вони можуть дістати не більше, як те, що давав Татіянинський, або який инший комітет: миску юшки і шматок хліба, та й то поки йшли повз харчові пункти. Одже не диво, що настрій цієї категорії біженців був особливо сумний і безнадійний. При зустрічі з ними вражав якийсь повний одчай і тупа покірливість своїй нещасливій долі.

Богало Киян напевно памятають, як цілий табор галицьких біженців росташувався був якось в літку 1915 р. на Подолі, на контрактовій площі. Більш як тиждень тривало видовище, яке мабуть було дуже схоже на якийсь невольницький ринок десь в Кафі або в Козлові в XVI.—XVII. століттях: юрби людей ріжного віку й полу сидять і лежать біля возів; надходять милосердні Кияне і вибірають собі людей для послуг. Ось вибірають дівчину в наймички і уводять. Ніхто не записує адреси, вона не пращається з родиною, йде, може на віки, бо як і де вони зустрінуться? Ось здоровий парубок іде кудись на роботу, ось жінка покидає чоловіка і йде в куховарки, або покоївки. Ось просто забірають малу дитину, що відбилась від своєї семї. — не то для того, щоб усиновити, не то, щоб виховати собі слугу-раба. А ось сидить на возі гарна дівчина в типовому гуцульському вбранні. Вона не хоче йти ні на яку роботу, ні миски мити, ні корову доїти. Вона розуміє, що в такому великому місті вона знайде собі лехчу „роботу", та й в тих, що таку роботу пропонують, видно, недостачі немає. Скільки таких побутових сценок довелось мені бачити, вештаючись серед біженців по обовязку представника товариства „Юга-Росіи..." Як кленові листки, розсипались діти Галицької України по широкій Великій Україні й Московщині, скрізь розмела, рознесла їх страшна хуртовина.

Галичан інтеліґентів направляли в Ростов на Дону. Там улаштувалась ціла їх кольонія, віддана під управу ідейним керманичам русофільського руху в Галичині з п. Дудикевичем на чолі. Там вони переходили тернистий шлях усяких бід, морального пониження і остаточної деморалізації. Пізніще богато з них опинилось на службі

в Українського правительства, другі у Денікіна, треті у большевиків.

V.

Заложники: „Українська тюрма“ в Київі. Смерть К. Паньківського. Нові жертви „визволення“ Галичини.

Нарешті після упадку Львова появилася в Київі ще одна категорія представників Галичини: це були „заложники“ (закладники), що їх брали Москалі відступаючи. Це були люде трьох народностей краю: Українці, Жиди, Поляки. В заложники брали людей статочних, солідних, з становищем: послів до парляменту або до сойму, священників, рабінів, професорів вищих і середніх шкіл, директорів банків, директорів музеїв, купців, адвокатів, суддів, заможніщих селян. Все це були люде старші, молодших як 40 літ не було, а здебільшого мали по над 50 років. Колись іще хлопцем в гімназії я читав у Юлія Цезаря про те, як брали на війні заложників; ці obsides фігурують у нього дуже часто. Але я звик думати, так само як і всі, шо ці obsides давно вже одійшли до історії. Те, що заложників беруть тепер, в XX. ст., було для мене великою новиною, мало зрозумілою. Бо справді, ще можна пояснити забірання заложників тоді, коли вороже військо в с т у п а є до чужого міста чи краю: воно бере заложників, яко гарантію спокою й того, що не буде якогось зрадливого нападу. Але який сенс мало брати заложників тоді, коли військо в і д с т у п а л о? Що вони тепер могли гарантувати? Ходила чутка, ніби заложників беруть для того, щоб австрійці не мстились на тих, хто підчас окупації виявляв себе аж надто прихильним до Росіян. Але в такому разі треба було вивезти добру половину польської інтеліґенції, бо вона справді ставилась до російських окупантів більш ніж льояльно. Досить пригадати хочаб новорічній бенкет в львівськім ратуші під 1915 рік, пригадати промови осадинка Львова Рутовського, виголошені в імені „королівського“ міста і ще дещо, щоб переконатись, на ск льки львівські поляки спокійно і доброзичливо ставились до влади гр. Бобринського. Одначе поляків серед заложників було найменше. Розглядаючи потім архів галицького ґенерал-губернаторства, я ніяк не міг добитись, хто властиво був ініціятором цього діла, з чийого властиво наказу брали заложників: чи військової влади, чи адміністрації? В усякім разі це було безглузде і жорстоке діло.

Більша частина заложників була привезена до Київа і тут вона й залишилась. Декілька людей вивезено до Орла (між ин. д-р С. Британ), троє до Полтави (директор гімназії Ів. Прийма, адвокат Іл. Боцюрків і о. Т. Чайківський) і ще здається двоє чи троє до Новгород-Сіверська. В Київі опинилось понад 150 людей. Одного дня в липні 1915 року ми дізналися, що до Київа привезено заложників з Галичини і розміщено по участках. Серед заложників-українців було чимало ріжних людей, звісних богато кому з нас особисто, наприклад, директор „Дністра" д-р Ст. Федак, покійний Кость Паньківський, проф. Іл. Свєнціцкий, інжінєр Ів. Левінський, о. Мих. Цегельський і багато инших. Поляки відразу найняли для своїх заложників особливе помешкання на Печерську, поробили на вікнах крати, найняли сторожу і вийшла доволі оригінальна інституція: тюрма, утримувана на приватні кошти. Від звичайної тюрми відріжнювалась вона чистотою, гігієнічністю й певним комфортом. Сюди й умістили поляки своїх заложників, а також кілька наших українців, котрі почували себе дуже ніяково і все прохали нас, щоб ми швидче подбали про свій власний арештний дім і визволили їх від необхідности користуватися з сусідської гостинности. Жиди також найняли для своїх будинок на Кирилівський вулиці на Подолі. Там, між иншим якийсь час перебував „гостем" покійний Т. Старух, і я відвідував його там разом з п. Н. Шульгиною.

Треба було влаштовувати свій арештний дім і нам. Але українцям це було важче, нім кому иншому. Одначе після енергійних заходів (не обійшлось без хабаря, кому слід) добули дозвіл і ми. На кінці Лукіянівки, на Федоровському переулку, в дуже гарній і здоровій місцевости, серед садів, найнято було дво-поверховий будинок з окремим просторим двором. Поробили на вікнах крати, найняли поліцаїв, щоб стерегли і так виникла українська тюрма, „перша офіціяльна українська інституція в Київі", як жартував дехто. Сюди й попереводили ми наших заложників. Улаштовано для них при домі кухню, умебльовано, одним словом зроблено все, щоб наші гості менше всього відчували, що вони в тюрмі.

Одначе заложники сиділи за кратами недовго. Тому, що заложниками були не самі лишень українці, але також поляки, тодішні фаворити російського уряду й громадянства, то вони скоро добилися права увільняти заложників за порукою київських обивателів. За ними дозволено це Жидам і Українцям. Одначе ми зразу розібрали між собою Українців — їх було по-над 60 люда. Я сам узяв „на поруки" двох селян. Заложників „увільнили" і в ма-

теріяльному відношенні, себ-то віддали їх на їх власну долю, який же заробіток на чужині могли знайти старі люде, без мови? Поки не наладилась декому допомога через банки, довелось би гинути. Одже й з цього погляду турботи лягли на компатріотів. Частина наших заложників розмістилась по приватних помешканнях, здебільшого у своїх же людей, так К. Паньківський і Ст. Федак оселились у Матушевських, о. М. Цегельський у Волошинів, Ів. Левінський у Вязлових і т. д. Для решти улаштовано інтернат в „Федоровськім домі", для чого знято крати з обох поверхів. Кошти на прожиття видавало їм „Общество Юга Россіи".

Увільнився в Федоровськім домі цілий партер, і ми добились, щоб виселенців, які ішли й ішли далі, також замість участків приводили до нашого дому. Тепер замість брудних смердячих льохів їх приводили до чистого помешкання де вони діставали купіль, горячу їжу, людську постіль, медичну поміч; тут же завдяки умові з Ордовським можна було затримувати особливо потомлених чи хворих на довший час, щоб вони відпочили.

Так само робили й жиди та поляки з своїми виселенцями. До речі кілька слів про польську поміч. Треба сказати, що з самого початку цілої запомогової акції разом з нашими ходило по участках і кілька польських пань. Вони вишукували спеціяльно поляків і тільки їм і помагали, наші ж ніякої ріжниці не робили і помагали однаково всім, не розбираючи, чи то поляк, жид, мадяр, німець. Бувало, що пані-полька прийде в участок і вигукує: „a kto tutaj polak?" Коли ніхто не відгукувався, то несла назад принесену з собою їжу чи одежу. Правда, зпочатку польки помагали нашим священникам, уважаючи, що то такі самі „ксьондзи", як і їхні римокатолицькі: так само голені, в таких же сутанах і т. д. В Київі ніколи перед тим не бачили уніятських священників, та й київські польки не так розбірались у відносинах галицьких, як скажемо львівські. Отже упадали вони зпочатку й коло наших панотців. Але як розібрали, що то зовсім не поляки, а по польськи балакають з ними тільки з звичайної чемности, то покинули їх відвідувати і помагати. Скільки взагалі я міг спостеретти, поляки і в ділі філянтропії завжди і скрізь виявляли особливу національну виключність, а наші навпаки: завжди аж надто додержувались євангельської науки про те, що не повинно бути „ні елліна, ні іудея". Тепер я знахожу, що поляки принаймні з практичного погляду, мали далеко більше рації, ніж наші.

Перебування значного гурту українських заложників серед нашої київської громади не залишалось без добро-

дійного впливу на нас. Присутність серед нашого гурту таких широко-освічених, енергійних людей, досвідчених діячів і організаторів, як богато з наших заложників, давала свої добрі наслідки. Скріплялись перш за все взаємини, котрі зміцнювались почуттям особистої дружби; ми щиро любили наших невільних гостей, і вони платили нам тим же. Такі люде, як покійний К. Паньківський або о. М. Цегельський та д-р Ст. Федак належали до особливо поважаних і люблених усіма. Вони брали живу участь в нашому житті, ходили на наші збори, помагали нам своєю порадою й досвідом. Небіжчик Ів. Левицький пізніще був ініціятором заложення у нас технічного товариства „Праця". Він і Паньківський богато помагали нашій молодій кооперації; коли ми заложили наші перші українські захоронки-школи, то з поміж заложників вийшли кадри досвідчених вчителів та інструкторів. На велике наше горе в осени несподівано помер Кость Паньківський. Його похорон обернувся в свого рода українську маніфестацію, і я мушу сказати, що ніколи в своїм житті не бачив, шоб десь так щиро й ревно оплакували якогось небіжчика: тут за Паньківським плакали мов малі діти — дорослі, серйозні і суворі люде, сльози так і котились у всіх. Бо для всіх нас покійний був мучеником за святе діло, що помер в неволі, далеко від своїх близьких. Одинокою потіхою нам було те, що помер він не серед чужих, що знайшлися тисячі, що ревно оплакали його, як діти свойого рідного батька.

Поруч заложників филя евакуації москалями Галичини викинула на російський беріг нові жертви — виселенців до Сибіру. Якось ще в липні жінка прибігла до-дому й прохала мене скоріще йти до Старо-київського участку помогти їй обслужити партію арештованих інтелігентів, що щой-но прибула до Київа і скоро йде далі. Я поспішив з нею до участку, і тут у дворі побачив групу людей, серед котрих були о. Боцян (тепер епіскоп), пані Малицька, д-р В. Охримович, М. Шухевич та ще дехто. Їх тільки що привели з двірця. Я швиденько побіг купувати для них в сусідній крамниці молоко, хліб, ковбасу, і ледве встиг те все понаносити як їх уже замкнули до камер, і тільки моя жінка змогла доступитись до них і ще поробити ріжні послуги, бо вона мала спеціяльну перепустку, а в мене її не було. На швидку руку треба було добути грошей, бо декому не ставало, щоб їхати на власний кошт, — якимсь бідним студентам, що ішли в цій партії. Ми принесли все, що у нас під цю хвилю знайшлося, і ще того ж дня, чи на другий вранці, партія вирушила — аж до Сибіру. З кількох фраз, якими я встиг обмінятись з цими виселенцями, я побачив, що вони надзвичай-

но пригноблені і понервовані. Коли я спитав п. Шухевича, чи не знає він, кого іще крім їхньої групи арештовано, він відповів: „скоро і вас усіх вивезуть туди, куди й нас провадять!“ Його пророкування, на щастя, не здійснилось, хоч кінець усієї великої епопеї, що почалась для нас усіх літом 1914 року, справді невеселий!

Цю групу виселенців запроторили чомусь аж надто далеко, аж в Туруханський край, де порозселювали їх по глухих селах серед тайш (безконечний сибірський ліс, що тягнеться через цілу північну частину азійського континенту) на тисячі верст один від другого. Потім наше „Общество Юга Россіи“ листувалось з ними і висилало їм допомогу. Крім них вивезено з Галичини ще сотні людей — „мазепинців“, в звязку з евакуацією більшої частини галицької території москалями після погрому 1915 року.

VI.

Трівога в Київі. Евакуація. „Комитетъ Юго Западного фронта Всероссійскаго Союза Городовъ“ і його українізація. Моя перша подорож до окупованої Галичини і її враження.

В кінці літа 1915. року Київ переживав дуже трівожні дні. В звязку з наступом австро-німецьких військ сподівались окупації Київа, і через те містс обхопила евакуаційна горячка. Музеї, бібліотеки, архіви, шкільні установи, все це спішно вивозилось Бог зна куди, до Москви, до Саратова, до Ростова на Дону, до ріжних глухих провінціяльних міст східної Росії. Утікали так мов би перед ордами Чінгіс-Хана. Богато заможніщих обивателів також спакувалось і виїздило. Дехто спродував меблі, і в Київі за цей час можна було купити дуже гарне пяніно або фортепян за яких 15–20 рублів. На двірці потяги були переповнені вже за два тижні вперед. Київ робився немов би то фронтовим містом. В звязку з цим тут улаштувався й комітет південно західного фронта Всеросійського Союза міст, що перед тим мав свій осідок у Львові. Для моїх галицьких читачів я мушу пояснити, що це таке за інституція. Треба насамперед сказати, що з самим початком війни, коли було мобілізовано в Росії мілійони людей, одразу стало ясно, що самий уряд своїми силами не впрaвиться з медичною й санітарною обслугою цеї маси людей на фронті і в запіллі. Не впрaвиться й російський Червоний Хрест, звичайна бюрократична інституція. Одже тоді виступило російське громадянство, обхоплене патріотичним поривом, і рішило прийти на поміч — не стільки урядові, скільки самому „узброєному народові“, многомілійонній армії. Завязалися для цього

дві могучі спілки: союз усіх земств, і союз усіх міст. Виробили спеціяльну організацію, обібрали центральні комітети з осідком в Москві, а не в бюрократичному Петербурзі і організували діло допомоги раненим, хворим, санітарну обслугу армії, потім технічну, апровізаційну, постачання зброї, життя окопів, направу шляхів, мостів і т. д. При кожному фронті істнував спеціяльний комітет (і від союза міст і від земського союза), наприклад комітет північного фронту, комітет південно-західного і т. д. Голову фронтового комітету призначав центральний комітет у Москві, так званого головно-уповноважненого, і той сам уже добірав собі помічників уповноважнених, яких центральний комітет мав лиш затверджувати. Всі фронтові комітети були мілітаризовані, одже носили військову уніформу й зброю, в своїй дільности на фронті крім загальних директив своїх уповноважнених підлягали військовій владі. До центральних комітетів обох союзів належали видатніщі громадські діячі постувого напрямку, наприклад, на чолі Земського Союза стояв князь Г. Львов, пізніщий голова Тимчасового Уряду в 1917. році. Це була немов держава в державі; особливо після погрому 1915. року союзи здобули такий вплив і силу, що вже тоді дехто бачив в них зародок нового правительства, що мало прийти на заміну старого режіму, і так воно справді й сталось. В уповноважнені союзів також звичайно проходили визначні громадські діячі з земських або муніціпальних кругів. Гроші на свої інституції і взагалі на свої видатки союзи діставали з загально-державного скарбу через військові каси окремих фронтів. Крім того обкладали податками міста й земства і звідси також мали величезні фонди.

До осені 1915. р. на чолі комітету південно-західного фронту Всеросійського союза міст стояв князь С. Д. Урусов, колишній бесарабський ґубернатор і товариш міністра внутрішніх справ, відомий як автор „Записокъ ґубернатора“ і як людина, ліберальних поглядів. Пізніще він був товаришем міністра за Тимчасового Правительства. Коли комітет перенісся до Київа, то наше „Общество Юга Россіи“ звернулось до нього, і кн. Урусов визначив нам сталу місячну субсидію титулом допомоги на удержання „притулку для біженців“, себ то нашого арештного дому на Лукіянівці. Це відразу поставило наш буджет на сталий ґрунт. Скоро потому кн. Урусов уступив, і на його місце прийшов барон Ф. Р. Штейнгель. З цього часу почалась зовсім нова ера в житті Комітета Союза міст, ера так би мовити його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Київі і на провінції.

Перш за все кілька слів про самого бар. Штейнгеля. Він був сином німецького барона з Остзейського краю, що, одначе, зросійщився давно, так само як і його батько (дід нашого Федора Рудольфовича). Він закупив маєток Городок на Волині (коло Рівного), що колись належав Шептицьким, предкам теперішнього митрополита. Один з них, митрополит Атаназій Шептицький збудував там камяну церкву, яка стоїть і досі. Барон Рудольф Штейнгель одружився з українкою, і наш Федір Рудольфович почував себе українцем; вирісши на Волині, горяче полюбив її і цілу Україну. В своїм Городку він зібрав прекрасний археольогічно-етнографічний музей, присвячений виключно Волині, на свій кошт видавав описи цього музею, уряджував археольогічні й етнографічні екскурсії по краю, й був заступником голови Українського Наукового Товариства в Київі. В 1906 р. він був обраний послом од міста Київа (де мав свій будинок і проживав зимою) до І-ої Державної Думи, вступив до Української Парляментарної Громади і за підписання відомої Виборської відозви відсидів три місяці в тюрмі. Коли орґанізувався „Туп", Ф. Р. став членом одної з його київських громад, разом з своєю дружиною, Олександрою Вільгельмівною. По своїм поглядам Ф. Р. стояв на ґрунті автономії і федерації, маяв про „вільну Україну у вільній Росії". Він належав до партії конституційних демократів, де своїм авторітетом дуже піддержував українські інтереси. Як людина, це був джентельмен в кращому й ідеальнішому розумінні цього слова. Мати з ним відносини доставляло кожному найбільшу приємність, на стільки це була мила й симпатична людина. В українських кругах він тішився високою повагою й авторітетом.

В завдання Союза міст входили не тільки допомога армії. Особливо з літа 1915 року Союз почав дбати за допомогою населенню зруйнованих війною земель і виробляв пляни відбудови знищених околиць. Сам бар. Штейнгель дивився на завдання Союза дуже широко, особливо що до майбутнього. Він рішив приєднати до участи в ньому місцеві культурні сили, справедливо вважаючи, що нікому так близько не припадають до серця завдання Союза в ділі допомоги зруйнованим війною українським землям, як самим українцям. Для нього справді не істнував „ні еллін, ні іудей", але він думав, що в ділі орґанізації широкої громадської роботи українцям на їх рідній землі повинно належати перше місце. Одже в члени Комітету, на посади уповноважнених Союза міст, він запросив українців і провів їх затвердження через Москву. Зпочатку до Комітету війшли Андрій Вязлов (колишній член І ої Держ. Думи, член суду, видатний український діяч, міністр юстиції

за Українського Уряду і сенатор Української Держави, помер 1919 р.) і Микола Біляшевський, директор Українського Національного Музею в Київі; далі — я, Андр. Ніковський (б. редактор „Ради“ і пізнійший міністр У. Н. Р.), Вол. Уляницький (член „Тупа“, адвокат, помер тепер весною в Празі), покійний Федір Матушевський, Володимир Леонтович, Ів. Красковський (українсько-білоруський діяч, пізнішний товариш міністра в уряді УНР. і посол до Грузії). Двоє-троє уповноважених — росіян, побачивши себе майже виключно в українській компанії, потроху вийшли з комітету і попереходили на инші фронти.

Діяльність Комітету дуже скоро розвивалася. Вже в кінці 1915 року він мав десятки великих лазаретів на фронті, десятки санітарних поїздів, сотні й тисячі медичних, харчових, санітарних, дорожних і всяких инших пунктів, величезні обози, склади, майстерні, дорожно-технічні відділи і такіж великі інституції в запіллі аж до самого Київа. В міру розвитку діяльности Союза, здобувала масовий доступ на службу в йому українська інтеліґенція і шкільна молодь.

Мені на самім початку було доручено відділ допомоги населенню на самому фронті, — разом з Н. В. Луначарським (братом нинішнього народного комісара освіти в совітській Росії). Фронт переходив через Галичину, частина котрої — 8 східних повітів, зісталася в російських руках. Тут треба було влаштовувати харчові пункти для населення, захоронки для дітей, орґанізувати медичну й санітарну допомогу. Крім того треба було опікуватись тисячами біженців, що тимчасово були розселені понад Дніпром в Київщині й Чернигівщині. Тепер через мій відділ переходили всі кредити для „Общества Юга Россіи“. Були визначені сталі суми на утримування всіх інституцій Товариства: Федоровського дому, двох захоронок для дітей, на регулярну висилку щомісячної допомоги виселенцям на Сибір, на життя незаможним заложникам в Київі і т. д. Тепер арештовані виселенці, переїздячи через Київ, були забезпечені білизною, обувою, одежою й грошовою допомогою. „Общество Юга Россіи“ мало вже своїх платних функціонарів, котрі виконували ріжні справи й доручення.

Під Різдво 1915 року, підготовивши роботу в Київі, запросивши цілий штаб співробітників з поміж української молоді, я рішив поіхати до окупованої Галичини, щоб розглянутись серед місцевих обставин і на місці намітити плян діяльности. Я мав крім того ще одну, дуже приємну для мене місію: одвезти 15.000 комплєктів теплого убрання й обуви для жінок і дітей в Галичині. Це був дарунок від

київської філії „Товариства охорони жінок", що дістало його від президентки своєї централі в Петербурзі, одної з принцес імператорської фамілії. В київській філії працювали деякі наші пані (наприклад, З. Мірна, Л. Яновська та інші) і вони завжди дбали, щоб надати діяльности філії певний український характер, друкувати плякати і відозви українською мовою і т. п. Пакунки з подарунками дожидали на мене в Тернополі, а я мав доглянути, щоб вони були справедливо поділені між усіма, хто бідував, без ріжниці віри і народности.

З Київа до Волочиск ходили лиш т. зв. етапні поїзди, і мандрівка тяглася дуже довго, — більш як три доби. Зі мною їхали чотири моїх співробітники. Усі ми вбрались у військову уніформу, при шаблюках, мов також збірались воювати. Сяк-так дотяглись до Волочиск. Тут довелось би, може, дожидати цілу ніч, щоб переїхати кілька кільометрів до Підволочиск, як би не перевіз нас у своїм санітарнім поїзді відомий В Пуришкевич. Ось і в Підволочисках, вже на галицькій території. Була ніч, коли ми пішли розшукувати одну з інституцій Союза міст, щоб переночувати. Дивне вражіння робили мертві вулиці з зруйнованими або пів-зруйнованими будинками, де, очевидна річ, не мешкав ніхто. Колись це було чепурненьке місто, тепер, — наполовину руїни, а в другій половині, звідки також вибрались мешканці, ночували, звичайно, „маршеві роти". Москалі, ночуючи, не жаліли помешкання: ламали вікна, двері, навіть грубки, так мов би то після них нікому не доведеться жити. А вже бруду наносили такого, що й догадатись не можна, що це тут ночували люде, а не худоба. Потім приходили свіжі, докінчували діло своїх попередників і коли зовсім уже не можна було залишатись, шукали ще незасміченої й незагидженої хати, щоб полишити її в такому ж самому стані. Таким робом в цілих Підволочисках майже не було непорушеної хати, окрім тих, що заняті під якусь канцелярію або що. Десь оттак притулилась і наша канцелярійка, де мешкав начальник відділу наших харчових пунктів. Там й ми притулились. З раннього рана по знищених вулицях міста почався великий рух, ішли незчисленні обози, сновигали сюди-туди москалі, звідкись узялися наші селяне і теж вештались, їхали возами через місто. Я пішов до маленької греко-католицької церковці і на своє здивування застав там панотця, що правив службу. В церкві було всього пара бабусь і якийсь дідок Видко, парафія дуже змаліла, але панотець одбував свою службу.

Аж на другий день на-ніч доплентавсь я знову етапним поїздом до Тернополя. Була холодна зімова ніч і в по-

вітрі ясно було чути далекі постріли гармат. Тернопіль лежав тоді зовсім близько від лінії фронту, всього кілька кільометрів. Позиції з обох боків були дуже укріплені й фронт ніде майже не рухався, не пересувався, одже в Тернополі була згромаджена сила тилових інституцій, штабів, лазаретів, складів, канцелярій, і т. д. Все це страшенно занечистило й засмітило колись видко дуже чепурненьке місто. Моїм пристановищем було чиєсь приватне помешкання на вулиці Сокола, зовсім близько від зелізничного двірця. Цілу садибу зареквіровано для канцелярії нашого Союза і для побуту приїзших його співробітників.

Ранком я пішов трохи оглянути місто, тай треба було завязати стосунки з кимсь з місцевих Українців, щоб спитати їхньої поради, як бути з привезеними для подарунків річами. В Тернополі я ніколи перед тим не бував і знав його найбільше зі „Споминів" Ол. Барвінського, що колись тут жив і працював. Я перейшовся містом. Ніяких слідів українства не бачу — ні вивісок, ні написів, що тут була раніще якась українська інституція. Ось, старий готель Пунчерта — в йому зупинявся колись Куліш як я читав у „Споминах" Барвінського. Ось стара церква князя Острожського. Я зайшов. Служив якийсь молодий священник, і що мене здивувало — з якимсь чужим неукраїнським акцентом.., Пізніще трохи я познайомився з ним, це був о. Бон, бельгієць, що приїхав сюди перед війною, як член ордену редемптористів, щоб знайомитись з греко-католицьким обрядом та й застряг тут. Нарешті надибав я на крамницю, де була нова вивіска: „Народня Торговля" і зайшов туди. Я не помилився. Тут уже були свої люде. Я познайомився з д. К-ким. Моя військова уніформа викликала трохи збентеження, але я назвав себе і пояснив, що хочу порадитись про одну важну справу. Тоді п. К-ий запросив мене до свого помешкання. У вечорі я зайшов до нього, і тут ми розбалакались по всій щирости, як найбільш близькі й рідні люде. Коли я запитав, як бути з річами, д. К-ий порадив заснувати комітет з представників усіх трьох народностей, а на представника від українського народа вказав на судового радника Лукавецького: він хоча й москвофіл, але дуже порядна людина, — додав він. „А не боїтесь Ви, що Поляки й жиди усе розхапають, і нашим людям нічого не залишиться?" запитав я. — „Ні, д. Лукавецький допильнує, щоб усе було по справедливости". Пішов я на другий день до Лукавецького. Він мешкав на вул. Міцкевича. Прийняв мене дуже стримано; може бути вражала його моя українська мова, хоч говорив зі мною також по українськи, лише не уживав слова „українець, український" а казав: „ма-

лорус, малоруський". Але коли я повів його до нашого складу, казав розпакувати одну скриню, і звідти виглянули чудові чобітки, кальоші, теплі кожушки, хустки, білизна, він розмяк, був дуже зворушений, дякував і казав, що допильнує, щоб нікому не було кривди, і всі хто потребує (річи були призначені для міського населення, що особливо бідувало), дістане, що йому належить*) Потім я пішов до о. Бона, познайомився з ним і довідався, що він заміняє о. Громницького, що його вивезли Москалі і взагалі виконує церковні треби по тих селах, де не лишилось священників. Людина енергійна, жвава, віддана своєму ділу. о. Бон щиро полюбив український народ, з яким звязала його доля, прийняв до серця його лихо і працював як тільки міг, щоб чимсь помогти, принести бодай моральну поміч і розраду. Москалі нічого не могли йому зробити, як бельгійському підданому, одже — „союзникові". Це бельгійське підданство давало йому певний імунітет. Пізніще, через о. Бона я встановив контакт з місцевою українською громадою, властиво з її недобитками, пересилав на його руки листи від засланців, що приходили на мою київську адресу, привозив йому гроші від київських земляків на культурні потреби Тернопільщини і т. д. Він один міг вільно, не боячись нікого, піддержувати зносини зі мною, й не боягись, коли я в своїй військовій уніформі заходив до його хати біля старої церковці князя Острожського.

З Тернополя поїхав я до Теребовлі. Найняв звичайний міський фіякр і рушив по страшенній грязюці, яка вкривала густим таром битий гостинець. Візник мій був Українець і впізнавши в мені „свого", довірчиво розповідав мені про своє життя-буття. До Теребовлі прибули ми в ночі. Вїхали до міста — що за диво! Вулиця є, почуваємо брук, денеде блимають ліхтарі, будинків нема! Денеде сторчать окремі хати. То так зруйнували Теребовлю підчас бою, чи при якомусь відвороті. Ледве-ледве розшукав я якусь з наших „союзних" інституцій. На другий день була неділя і я просто пішов до церкви, де правив службу о. Мохнацький, дуже мила і приємна людина, з яким я познайомився після служби. В справі роздачі річей він мені порадив звернутись просто до посадника, яким на той час

---

*) Цей Лук'вецький опинився на службі в ров. ґенерал-ґубернаторстві, служив і за моїх часів, разом із нашими інституціями евакувався літом 1917 р. на Україну, де скоро й помер у Прилуках на Полтавщині. Я тоді тільки про де довідався, коли мені донесено про його смерть. Від мене укривали його присутність на службі, думаючи, що я буду переслідувати його як москвофіла. Певна річ, що таких москвофілів я-б і не подумав чіпати, та й взагалі ніколи нікого не переслідував за його переконання.

був якимсь чудом Українець. Я так і зробив. Річи були вже наперед вислані мною з Тернополя тягаровим автом і коли я показав їх старенькому бурмістрові, то він аж заплакав од зворушення. — Ото, каже, буде радість нашим бідним дітям! Я прохав його не обминати ні Жидів, ні Поляків і певен, що він сам дбав за справедливий поділ. Посадник та його помічник були так раді подарункам, що схотіли дати мені щось на памятку. Знайшли фотографію княжих руїн на горі над Теребовлею, зробили напис і подарували мені на спомин.

Вийшов я з ратуша, дивлюсь — картина: глибока, густа подільська грязюка на вулиці; її згрібають з вулиці, соваючи перед собою деревляними лопатами старі пейсаті жиди з виглядом біблейських патріярхів. Збоку стоїть узброєний стражник і доглядає. Це місцевий комендант так дбає за чистоту в місті, наказуючи зганяти на роботу старих Жидів. Ті спокійно, з покорою роблять своє діло.

Вертаючись з Теребовлі я зупинився ще в Микулинцях і в Струсові, де також розлав річи Частину трохи пізніще було відіслано до Збаража, Скалата й Копичинців. Полагодивши деякі справи по Союзу міст в Тернополі, я поїхав до Збаража, де мав перевести ревізію величезного шпиталя Союза міст для поранених і хворих. Цей шпиталь зайняв усі значнійші будівлі в місті, в тім числі гімназію і бернадинський монастир. Оглядаючи відділи шпиталю в монастирі, я склав візиту настоятелеві. Цей повів мене по довгих коридорах, кажучи, що покаже мені найбільшу рідкість і цінність монас иря. Виявляється, що це була картина, на якій було змальовано сцену ритуального мордування християнської дитини Жидами. Цю картину, як мені оповідали, настоятель показував усім „почесним гостям". Йдучи вулицею повз греко-католицьку церкву, я завважив на дзвінниці прибиту таблицю, де було написано, що її поставлено тут на спомин якихось там роковин смерти Шевченка. Ця табличка, одинокий зовнішній слід що зберігся від недавнього ще так буйного українського життя, зворушила мене надзвичайно. Я знав, що збаражський повіт належить до найбільш свідомих і до найкраще зорганізованих, що тут були найпоступовіщі селяне. Що то тепер зісталось од того всього? Мені схотілось познайомитися з місцевим парохом, думаючи, що то напевно Українець і почав розпитувати на вулиці дітей, де живе священник. Повз мене переходила якась інтелігентна пані і зупинилась, здивувавшись певно українській мові в устах російського офіцера. Вона сказала, що може мене провести, бо се їй по дорозі. Виявилось, що це пані Білінська, дружина місце-

вого лікаря-українця. Довідавшись, хто я такий запросила мене зразу до своєї хати, де ціла родина — батько, мати, синок і красуня-дочка почали мене трактувати з чисто українською гостинністю, мов якого дорогого гостя. Діти мене так і прозвали: „гість з Запорожжа“ (репродукція відомої картини Красицького з цією назвою висіла у них в хаті). Пізнійше я завжди, коли бував у Збаражі, то заходив до їхньої гостинної хати. Тимчасом надійшов і сам панотець, якого я хотів був шукати (о. З-ий), і ми провели кілька годин у милій розмові. Я розповідав їм про київське життя, про галицьких виселенців, а вони мені про своє невеселе життя під вічним обухом арешту й висилки.

Це були мої перші знайомства серед земляків в окупованому краю. Згодом я їх придбав дуже богато. Можу з певністю сказати, що я познайомився з більшістю духовенства й світської інтелігенції, яка зациліла в краю під московською окупацією.

З початком 1916. року почала розвиватися робота мойого відділу допомоги населенню. Вже на весну 1916 року було влаштовано коло сотні харчових і медичних пунктів і кілька дитячих захоронок. Я частенько наїздив до Галичини й мало-помалу добре вистудіював усі 8 повітів, що входили в зону тодішньої російської окупації. Особливо добре обзнайомився з Тернопільщиною, Збаражчиною й Скалатщиною, пізнав тамошні відносини, особистий склад російської адміністрації, це мені незабаром дуже придалося. Літом 1916 року почався новий наступ Росіян під проводом Брусилова і дав їм нові терени, загалом 33 повіти Галичини й Буковини. Тим самим поширився й терен допомогової діяльности нашого союза.

VI.

Другий період російської окупації Галичини й Буковини. Новий курс. Моя подорож вдовж галицько-буковинського фронту. Розвиток роботи „Союза міст“.

Із здобуттям нових значних теренів Галичини і майже сцілої Буковини (в австрійських руках залишився маленький куточок з Дорна-Ватрою) було відновлено „Галицко-Буковинское генералъ-губернаторство“ з резиденцією зпочатку в Тернополі, а потім в Чернівцях. На посаду генерал-губернатора призначено Ф. Трепова, колишнього київського генерал-губернатора. Край поділено на дві губернії: черновецьку, до якої крім Буковини належали ще повіти Городенка, Коломия, Снятин і Косів, і Тернопільську, до якої належали всі окуповані галицькі повіти крім Покутя.

Черновецьким губернатором призначено д. Лігіна. Тернопільським — д. Чарторижського. Органічним статутом для управи цілого краю мали служити „Временные правила", затверджені начальником штаба верховної команди ген. М. В. Алексєєвим, зложені в доволі ліберальному дусі. Режім Трепова взагалі ріжнився від режіму Бобринського: тепер на першому пляні стояла не політика, не повертання українців — у росіян та уніятів — у православних, але інтереси армії; ставилося найпершим завданням піддержувати спокій і лад в окупованих провінціях, що служили найближчим запіллям російської армії. Ні Антоній, ні Евлогій з їх чорним гайворонням не були допущені до краю; інтересами православної церкви завідував представник протопресвітера армії й флоти (головного військового капеляна) професор київської Духовної Академії о. Ф. Титов. Наука попередньої кампанії, ганебна слава „європейського скандалу" (так напятнував російську політику в Галичині П. Мілюков в промові з думської трибуни), нарікання союзників — зробили своє діло.*)

---

*) В споминах французького посла в Петербурзі М. Палеолога, надрукованих недавно в журналі „Revue des deux Mondes", зустрічаємо дуже цікаві сторінки, присвячені російській політиці в Галичині. В своїм щоденнику під 1 грудня 1914. р д. Палеолог записує: „Ледви тільки російська влада встановилася в Галичині, як одразу запровадила в ній найгіршу практику русифікації... адміністраційна влада зосереджена в руках графа Бобринського... основу його поглядів складає крайня ненависть до уніятської релігії (д. Палеолог тут помиляється, думаючи, що генерал-губернатором був гр. Володимир Бобринський, але дійсно їм був його братанок гр. Олексій Бобринський; но Володимир мав великий вплив на політику. Д. Д.). Тимчасом з пяти мілионів населення Галичини, принаймні три мілиони сімсот тисячів належать до української церкви. Бобринський додержується таких поглядів: „У східній Европі є тільки три релігії: православна, католицька й жидівська. Уніяти ж — зрадники православію, ренеґати й еретики, їх силою треба вернути на правдивий шлях"... Одже через те негайно почались переслідування: арешт уніятського митрополита А. Шептицького, вигнання уніятських монахів, конфіскація церковних уніятських дібр, порушення русинських церковних обрядів, заміна уніятських священиків православними, висилка русинських дітей до Київа й Харькова для вихованння в православній вірі — ось що було зроблено за два місяці на полі релігійної політики. В чисто політичному відношенні до цього треба додати закриття всіх русинських часописів, університету, шкіл, звільнення галицьких урядовців і заміна їх росіянами.

„Про це я пів-офіціяльно говорив Сазонову, вказуючи, що подібна політика викличе своїм наслідком компромітацію російської влади в Галичині, де Габсбурги зуміли завоювати собі такі симпатії.

„Я згожуюсь, відповів Сазонов, що політика Бобринського часто буває необережна, а у наших урядовців занадто важка рука. Але не сподівайтесь на те, що я виступлю в обороні уніятів. Я поважаю католиків, хоч і жалкую, що вони помиляються в своїх релігійних

Тепер уже не ставилось метою переслідування місцевої мови й культурного життя. Було дозволено відновити науку в українських гімназіях в Тернополі, Чернівцях, в українській учительській семінарії в Тернополі. Правда, не можна було називати гімназій „українськими", а просто — гімназія тай край. На чолі шкільної управи поставлено д. Янковського, директора одної з київських гімназій, що мав репутацію ліберала. Але поводився він трохи чудно: з одного боку наче б то і не закривав українських шкіл і помагав учителям поліпшувати їхнє матеріяльне становище, а з другого — лякав тих самих учителів Сибіром за слово „Україна" і робив усякі причепки в справі організації українських шкіл Союзом міст. Мені довелося мати з д. Янковським сутички на цьому ґрунті, але про це трохи далі

Арешти й висилки українських діячів одбувались і далі, але далеко вже не в тім масштабі, як раніше, і тепер ініціятиву виявляла вже не адміністрація, а влада військова, „контр-розвідка", де засіли в характері співробітників ті самі особи, що за графа Бобринського сиділи по канцеляріях генерал губернаторства. Мотивом для обвинувачення було вже не „мазепинство", а „шпіонаж". В шпіонажі ж можна було обвинювати кого хочете на підставі найменшого підозріння, бо тут доказів не було треба. Пізніще всі ці справи попали до моїх рук, і я мав змогу переконатись, що тільки оден процент серед усіх обвинувачених і арештованих по підозрінню в шпіонажі можна було вважати за людей справді причасних до шпигунської праці. Решта ж була жертви неясних підозрінь, фалшивих доносів, непорозумінь і часто-густо — особистих порахунків.

Склад повітої адміністрації був дібраний ген. Треповим та його співробітниками значно кращий, ніж за гр. Бобринського; більшість повітових начальників були люде з вищою освітою, що раніще служили в Росії земськими начальниками, а то й головами повітових земських управ. Були й природні українці. Обновлено також склад поліції, і таких розбишак, як Рапота або Парадєлов, уже не було. В центральній управі на чолі окремих установ поставлено людий досвідчених, фаховців у своїм ділі, чужих політиці. Про них буду говорити ще далі.

поглядах, але уніятів я ненавижу й гидую ними, тому, що вони — ренеґати".

Великий князь Миколай Миколаєвич скаржиться на запізнення транспортів для галицької армії: „я дожидаю поїздів з набоями, каже він, а мені присилають поїзди з попами".

Певна річ, що такі думки й погляди французького посла не залишились без впливу в Петербурзі.

Богацько разів обїздячи окуповані повіти Галичини й Буковини, я мав нагоду переконатися, що взагалі режім другої окупації був значно мякший. Це була сувора окупаційна влада, але не було вже тенденції неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, його мову. В той же час, по справах Союза стикаючись раз-у-раз з усіма представниками влади од губернаторів до повітових начальників, я познайомився особисто майже з цілим персональним складом адміністрації і знав, хто з неї виявляє гнобительські нахили, а хто ставиться до людей льояльно і толєрантно. Це мені потім дуже придалось.

Влітку 1916 року Центральний Комітет Союза прислав на наш фронт ревізійну комісію для огляду інституцій Союза на фронті. На чолі комісії стояв сенатор С. В. Іванов. Наш київський комітет приділив яко свойого представника для присутности при ревізії — мене. Ми обїхали протягом трьох тижнів автами цілий фронт від Луцька до Селетина на Буковині. Ще при перших зустрічах в Київі я побачив, що в особі сенатора Іванова маю перед собою освічену й гуманну людину, одушевлену найкращими громадськими ідеалами, справжнього „шестидесятника" *) по своїм поглядам, хоч віком він належав до трохи молодшого покоління. Він дуже зацікавився українським життям, памятками української культури, і ми влаштували спеціяльно для нього огляд київських памяток і святинь, при чому пояснення давали пок. Ор. Ів. Левицький і В. К. Прокопович. Ще в Київі я вів з сен. Івановим розмови про галицькі справи і бачив, з яким безумовним осудом ставився він до політики національного утиску й релігійних переслідувань.**) У мене тоді виникла думка — використати побут сен. Іванова в Галичині й Буковині, познайомити його докладно з тамошніми відносинами і людьми, дати йому весь необхідний матеріял — за для того, щоб потім старатись через його вплив, звязки і популярність добиватись ослаблення системи утисків над українським життям в окупованих провінціях. Дуже важним здавалось мені

---

*) „Шестидесятниками" називали в старій Росії людей покоління 60-х років XIX. ст, коли громадянство було перейняте поступовими ідеями, і це захоплення відзначалось ідеалізмом і ентузіязмом, що в богатьох людей залишався на ціле життя.

**) В російських кругах сен. Іванов був звісний між иншим тим, що одного разу гостро запротестував проти вироків смертної кари. За це його на довший час не запрошувано на ділові засідання Сенату і він аж до самої революції носив лиш почесний титул сенатора, не виконуючи урядових функцій. Уряд ставився до нього підозріло, але в широких громадських кругах він тішився великою пошаною.

також мати в особі ген. Іванова прихильника в Центральнім Комітеті нашого Союза в Москві, де вже трохи скоса почали поглядати на нашу роботу на культурно-просвітному полі.

Треба зазначити, що вже з весни 1916 р. наш Комітет став широко улаштовувати по Галичині й Буковині дитячі захоронки, де місцева дітвора діставала їжу. На чолі цих захоронок станув „дітський підвідділ", де головою була пані С. Н. Луначарська, що цілком поділяла мої пляни що до характеру й напряму праці. Потроху ми довели число захоронок до ста; при них позаводили спочатку щось наче школи ручної праці, а потім почали обертати їх у звичайні школи. Як звісно, в кожному селі істнувала звичайна школа, але від початку окупації школи не функціонували. Більша частина учителів та учительок залишилась на місці і бідувала тепер без заробітку. Діти виростали без усякої науки, дичіли, і це найбільше відчувало саме населення, що здавна звикло до школи і дорожило нею. Я задумав, не міняючи назви „Дѣтскій пріютъ Всероссійскаго Союза Городовъ" і під його прапором з червоним хрестом впровадити до цих „Захоронок" звичайну шкільну науку. На завідуючих захоронками призначалися студенти, студентки й учительки з Великої України, щоб вони офіціяльно відповідали за установу; а вже на фактичних вчителів запрошувано місцевих же вчителів та вчительок з платнею „по найму". Ми почали швидко переводити наш плян, без галасу, по тихеньку, не підіймаючи питання перед місцевою адміністрацією й ставлячи її перед доконаним фактом. Виникали в ріжних місцях причепки, тоді я їхав до губернатора Чарторижського, порозумівався з п. Янковським, відкликувався аж до Москви, спіраючись на постанову Центрального Комітету Союза про те, щоб по його захоронках навчання дітей велося їх рідною мовою (на приняття цієї постанови вплинула пані С. Луначарська, що їздила від нас з Київа на якусь нараду скликану Центральним Комітетом в „дитячій справі" у Москві). В 1916 р. „Всероссійскій Союз Городовъ" був уже такою силою, що з його авторітетом мусіла числитись й російська адміністрація на фронті.

Тому що в окупованих провінціях залишилось богато дітей-сиріт, що погубили своїх батьків підчас боєвих дій, то для цих дітей ми почали улаштовувати особливі приюти-інтернати в ріжних кутках краю (памятаю, були такі в с. Богданівці, Тарнорудці, Заболотцях, Чернівцях та инших містах), щоб не вивозити їх з рідної землі. Для завідування цими інтернатами і для розшукування дітей по

краю, було організовано особливу „дитячу експедицію„ під проводом відомої нашої письменниці Наталії Романович-Ткаченкової*). Цілком анальогічну роботу провадив і „Всероссійскій Земскій Союзъ“. Щоб робота велася координовано і по спільному пляну, уповноважений Земського Союза П. К. Линниченко, що завідував там відділом допомоги населенню, запросив на голову „шкільного відділу“ в Союзі Ів. Ігн. Красковського, відомого українсько-білоруського діяча й педагога (в кінці 1916 р. його обібрав у свої уповноважені наш Комітет півден.-західного фронту Всеросійського Союза міст). Тоді робота пішла дуже дружно, і засобами земського й міського союзів удалось протягом двох місяців (май-червень 1916 р.) майже відновити низше народнє шкільництво в окупованім краю, де навчання велося українською мовою і було вільне від того присмаку австрійсько-польської рутини, що панував по школах в краю за австрійських часів. Само собою виникало питання про підручники. Ми не вважали зручним додержуватись старих підручників часів Австрії: перш за все вони були перейняті державним австрійським патріотизмом, — в кожній хрестоматії портрет цісаря Франц-Йосифа, австрійські гимни; залишати це — значило викликати затруднення з боку російських властей; виривати з книги — непедагогічно. До тогож старих підручників було й мало, не дурно російські власти при першій окупації 1914 р. палили їх цілими купами, улаштовуючи своєрідні ауто-дафе. Тоді ми рішили знайти другий вихід: звернутись до українських підручників, друкованих в Росії. Таких підручників, починаючи з 1906 р, було видано немало і то дуже добрих (наприклад Грінченка, Хуторного, Білоусенка, Черкасенка, Шерстюка, Степовика, Русової і т. д.) з педагогічного погляду, але вони здебільшого лежали на полицях книгарень, бо в школах учити українською мовою не дозволялося, і хіба тільки подекуди відбувалось потайне навчання. Я гадав, що наші підручники придадуться для галицько-буковинської школи й матимуть навіть перевагу над місцевими підручниками старого видання ще з того погляду, що наші підручники були цілком „невтральні“: в них не було зовсім казенного державного духу ні австрійського, ні російського, не було й своєрідного польського патріотизму; вони пристосовані були виключно до вимог педагогії. Але щоб переконатися в цьому, ми з Ів Ігн. Красковським скликали в липні зїзд місцевих вчителів та вчительок, що нав-

*) Про цю свою діяльність вона умістила цікаві спомини в „Л. Н. В.“ 1917 р.

чали по захоронках земського й міського союзів і нам обом було надзвичайно приємно почути на цьому зїзді (що відбувся в Тернополі) майже одноголосну думку учасників на користь підручників з Великої України. На кошти союзів було закуплено й транспортовано до Галичини й Буковини десятки тисячів примірників шкільних українських книжок, а також книжок для позашкільного читання. Було викуплено все, що тільки знайшлося в українських книгарнях у Київі, і на далі довелося спроваджувати транспорти книг з Полтави, Харкова і навіть Катеринодару, з тамошніх українських книгарень. Галицькі селяне дуже тішилися цими книжками на рідній мові „Київського видання", з Великої України; особливо подобалися видання народніх дум і книжок з історії, що не зазнали на собі специфічної австро - польської цензури, і в яких польсько-українські відносини в минулому трактувалися без фалшування історичної правди.

Зріст числа захоронок-шкіл і особливо запровадження підручників з України, одначе, не на жарти потрівожило місцеву російську адміністрацію. Довелося їхати для серйозної розмови з губернатором Чарторижським в Тернополі. З ним удалося порозумітись доволі добре. Він зрештою поставився до справи ліберально, вимагав тільки щоб призначувано лиш „благонадійних" вчителів та щоб наші захоронки ніде не називалися школами. Неприємно було тільки те, що д. Чарторижський в розмові постійно уживав слова „мазепинці", „мазепинський" для зазначення понять „українці, український", так начеб то це були сіноніми; вимовляв він ці слова без усякого наголосу чи підкреслення, немов це були загально - вживані і ні для кого необразливі назви. Більше клопоту довелось мати з п. Янковським, що відограваб ролю так би мовити начальника галицько - буковинської шкільної округи. Він начеб то й не виступав ворожо, але на кожнім кроці утворював практичні труднощі й перешкоди, головно в околиці Чернівців, де була його резиденція. Та з д. Янковським доводилось більше воювати не мені, а покійному А. Г. Вязлову, що з весни 1916 р. сидів у Чернівцях яко уповноважнений нашого комітету при штабі VШ. Армії.

Наш Союз почасти допомагав і середнім українським школам, що відновлялися подекуди й утримувалися на кошти самого місцевого населення. Допомога тут була чисто матеріяльного характеру: наприклад, улаштовувалася безплатна кухня для учнів і вчителів, як ось у Тернополі при гімназії; постачалося паливо, робився ремонт шкіль-

них помешкань. Так було в тій же гімназії в Тернополі: міський магістрат з посадником Міхаловським на чолі ніяк не могли знайти помешкання для української гімназії (власний будинок гімназії був занятий якоюсь військовою канцелярією) і нарешті одвела їй недобудований дім, здається, на вулиці Міцкевича. Тоді наш Союз своїм коштом добудував дім і приладнав його під шкільне помешкання. Спеціяльно на потреби української гімназії й учительської семінарії в Тернополі, наприклад для оплати учительської праці, збіралися гроші серед української інтеліґенції в Київі і я сам кілька разів привозив сотні й тисячі рублів цих грошей до Тернополя й передавав їх на руки о. Бона.

Обїзд фронтових інституцій Союза в Галичині ми почали з сен. Івановим від Тернополя. Саме тоді в Тернополі перебував ґенерал-ґубернатор Трепов і сен. Іванов пішов до його з візитом. В розмові Іванов доторкнувся питання про відносини російської адміністрації до місцевого українського населення. „Так, сказав Трепов: поки що ми даємо їм школи, не чіпаємо мови, не втручаємось до церковних справ..." Памятаю, з яким обуренням на це „поки що" переказував мені свою розмову Іванов: „невже це державна точка погляду, казав він, шанувати законні права населення лиш поки що, себ то часово; ну, а далі?"

Ми обїхали майже цілу прифронтову смугу, побували в Скалаті, Збаражі, Струсові, Микулинцях, Бучачі, Монастирисках, були присутні при боях за Галич, коли на наших очах коло села Товстобаби було взято в полон 3.000 Німців; потім через Станиславів, Коломию, Снятин проїхали на Буковину, обїхали її фронтові установи аж до Селетина, я скрізь, де тільки міг, старався знайомити сен. Іванова з нашою роботою на користь місцевого населення, поясняв йому місцеві відносини, показував сліди й останки інтенсивного культурно-національного життя, яким жила країна перед війною, знайомив з деким із місцевих людей. Так в Озірній познайомив з неб. о Танчаківським, в Монастириськах з неб. о. Підляшецьким. В ревізійній комісії брав участь і їздив скріз з нами член Державної Думи Калугін, я й його старався знайомити з галицько-буковинськими справами. Коли ми скінчили обїзд сен. Іванов залишився дуже задоволений працею нашого Союза на фронті, в тім числі і мойого відділу допомоги населенню. Ми верталися з ним у-двох автом з Чернівців через Камянець до Проскурова. Провівши зі мною на самоті цілий день Іванов вів зі мною немов остаточну

розмову про галицькі справи, резюмував свої враження. Він дав слово вжити всіх своїх сил і всіх звязків, щоб освітити правдиво в Петербурзі справжнє становище Галичини й Буковини, домагатись остаточної ліквідації системи національного утиску, повороту невинних жертв попереднього режиму. „Ні, так як є, воно залишитись не може!“ — казав він мені, коли ми зїздили на гору коло Садагури і кидали останній погляд на Чернівці, на долину Прута, на голубі гори на правім березі Прута. „Будьте певні, що воно скоро має перемінитися!“ Очевидно, сен. Іванов мав на увазі зміну курсу урядової політики під натиском громадської опінії, і не передчував — так само як і я — що скоро дійсно настануть зміни, але такі, що перевернуть до гори ногами увесь той лад, яким держалася стара Росія...

VIII.

Приголомшене українське життя починає знову пускати свіжі парості. На передодні великих подій.

З другої половини 1916 року в житті українського громадянства в Росії почав відчуватися якийсь перелом. Минулося перше приголомшуюче враження катастрофи 1914—15 років. Помалу вертався активний настрій, і люде, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватись коло старих своїх осередків, головно коло „Товариства українських поступовців“. Цей настрій одповідав тому оживленню, що помічалося по цілій Росії. Уряд, якому на початку війни громадянство дало було „Божий мир“, виявив себе цілком нездатним, незаслужуючим ніякого довіря, і морально збанкротував цілком. З трибуни Державної Думи лунали що-раз грізніщі промови. Росло загальне незадоволення і недовіря до правительства, що обдурюючи народ самопевністю й фальшивими звістками про небувалі перемоги, не зумів передбачити й одхилити катастрофу літа 1915 року.

Зростав активний настрій серед української молоді, з-поміж котрої багато проходило гарну школу практичної національної роботи в Галичині, в установах Земського й Мійського союзів. Були спроби нелєгальних видань антіросійського напряму в Київі і в Катеринославі. Культурно-просвітна українська робота, що купчилась колись коло „Просвіт“ та клюбів, знову почала виявлятись иноді під фірмою ніби-то російських літературних товариств і організацій. Так в осені 1916 року в Катеринославі було уряджено урочисті поминки по Івану Франкові і я читав

на їх публичну лєкцію про діяльність Франка українською мовою. В перерві до мене підійшов поліцмейстер і прохаючи вибачення зауважив, що в першій частині мойого викладу було дещо таке, ніби я вороже ставлюся до російської мови та письменства (я говорив про москвофільський рух в Галичині). Я відповів, що абсолютно не мав на думці чимсь ображати російську мову та письменство, що то може пан поліцмейстер не гаразд розібрав мою українську мову. Він ще раз перепросив і залишив мене в спокої. В кінці 1914-ого й в 1915 році мені просто не дозволилиби читати українською мовою та ще про такого „мазепинця", як Франко.

Приблизно коло того часу, десь в осені 1916 р. викликають мене в київську губернську жандармську управу. Прихожу. Жандармський полковник показує мені якийсь лист і питає: пізнаєте? Справді пізнаю, бо то моя рука. Показує ще пару моїх листів. Виявляється, що то листи, писані мною до мого тезка й приятеля Володимира Дорошенка та до Виділу Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Очивидячки їх захопили в паперах Товариства, розглядали цілий рік і аж тепер дійшла до мене черга. „Так як Ви це можете пояснити, і що це у Вас були за зносини?" Мої листи були в чисто літературних справах, наприклад я писав до В. Дорошенка в справі відпису перекладів повістей Шевченка, зроблених Ол. Кониським, я тоді в початку 1914 р. готував повне видання творів Шевченка (вийшло саме перед війною в Катеринославі). Лист до адміністрації Наукового Товариства — в справі членської вкладки і досилки мені збірника в честь Франка. Я все це і розповів. Жандарм усе докладно записував до протоколу, навіть записав, хто такий був Франко, бо я йому пояснив. Нарешті питає: а де тепер В. Дорошенко і що Ви знаєте про його діяльність? — За кордоном, одповідаю, а про діяльність знаю тільки з часописів, як що їм вірити. На тім допит і покінчився. Я підписав протокол, і більше мене не чіпали.

Вертаючись до оповідання про оживлення українського життя з осені 1916 року, мушу сказати, що тоді ж були зроблені спроби відновлення української преси. Властиво з липня 1914 року Українці залишилися без своєї національної преси, як що не рахувати „Украинской Жизни", видаваної у Москві рос. мовою. Всі спроби відновити видання журналів українською мовою (про щоденні газети не було що й думати), кінчались забороною видання на першому або другому числі. Подавалися прохання про дозвіл на найневинніщі видання, під самими скромними

назвами, як ось, наприклад, господарський тижневик „Тепла Роса“. Діставши дозвіл, друкували найбільш далекі від усякої політики статі, і дивишся — заборонили „Рідний Край“ Олени Пчілки примушено перейти на ярижний правопис, і він став „Риднымъ Краємъ“. Цензура викреслювала в ньому слова „українська мова“, „Україна“, заміняючи словами: „наша мова“, „наш край“ і т. д. Нарешті видання припинилось. В Київі взагалі стало неможливо що-небудь друкувати по українськи. Тут працювали старі, випробовані „приятелі“ українського слова: проф. Т. Флоринський і С. Щоголів. Вони також, подібно до міністра Сазонова гадали, що тепер настав слушний час раз на все покінчити з українством! Цензура в їхній особі почала вимагати, щоб у виданнях Українського Наукового Товариства уживано „ярижного“ правопису. Тоді рада Товариства, де головою після заслання проф. М. Грушевського став В. П. Науменко, ухвалила перенести друк „Наукового Збірника“ (тимчасово, замість „України“ і „Записок“) до Москви, доручивши мені редакцію книжок Збірника і догляд за друком. Я часто їздив до Москви в справах Союза міст, і вів там друк „Наукового Збірника“, якого за два роки вийшло всього тільки два випуски. Для видання літературного журнала замість закритого „Літературно-Наукового Вістника“ вибрано місцем Одесу. Тут вийшли в 1915 році три книжки „Основи“; політики і злоби дня не торкались зовсім: сама лишень поезія, белєтристика і мистецтво. Але на 3 ій книзі „Основу“ закрито. Тоді надумали з осени 1916 року видавати в Москві тижневик „Промінь“. Саме під той час у Москві скупчилися видатні наші літературні сили: крім проф А. Кримського й С. В. Петлюри перебував тут нелєгально В. К. Винниченко, що повернувся під чужим імям з закордону; сюди ж дозволено переїхати з Казані (після Сімбірська) проф. М. Грушевському. Були ще в Москві Ол. Саліковський, Богдан Кістяківський та инші. Одже самих місцевих сил було досить. „Промінь“ почав виходити і, хоча виблискував білими сторінками (що їх викреслювала цензура), але якось тримався і дотримався до самої революції. Разом з „Українською Жизню“ він був тим вогником, що присвічував пригніченій і заслуженій українській громаді, розкиданій по широких просторах російської держави.

Діяльність „Общества Юга Россіи“ розвивалась усе ширше й ширше. Воно мало вже філію в Чернигові і (здається) в Черкасах. На його зразок заснувалося таке ж саме українське товариство в Москві. Ці товариства робились українськими осередками, що єднали людей коло

такого святого діла, як поміч братам галичанам, що потерпіли за українську справу. Тепер уже порозшукували усіх майже засланців і скрізь давали їм допомогу. З Київа було командировано до Орла паню М. Бухневич, і вона там після тяжких пригод розшукала С. Британа та инших заложників. Літом 1916 р. пані Л. М. Старицька Черняхівська виїхала з доручення „Общества Юга Росіси" на Сибір, щоб там на місті одвідати засланих галичан і встановити тісніщий з ними контакт, та організувати їм допомогу на місці. Вона через Москву, Петербург, Вятку, Урал проїхала в Сибір і доїхала аж до самого Іркутська, скрізь зупиняючись на місцях більших кольоній засланців, одвідуючи їх і засновуючи на місці допомогові комітети з українців, що давнійше переселилися до Сибіру. В Красноярську вона зазнайомилась з єпіскопом Никоном Безсоновим, звісним своїм виступом в обороні галичан; він скоро зрікся єпіскопського стану, став просто Миколою Безсоновим і в 1917 році вступив на українську державну службу. Подорож пані Старицької-Черняхівської дала богаті наслідки як в справі налагодження кращої допомоги засланцям, так і в ділі національної організації українських кольоній в Західному-Сибіру.

А тимчасом по цілій Росії відчувалось уже наближення якихсь великих перемін, чогось грізного і невідомого. Невловимо, в формі якихсь неясних і півсвідомих передчувань, сподівання чогось нового, якийсь трівожний нервовий настрій можна було збагнути навіть на фронті, серед військових. Ходили неясні чутки про якусь змову серед гвардії, що хотіла, мовляв, усунути царя й посадовити його брата, або когось з великих князів. Було вбито Распутина і по цілій державі ходили скандальні оповідання про його ролю при дворі і в царській родині. На чолі уряду з феєричною поспішністю мінялись фігури одна від другої непопулярніща. Дума стояла вже в майже одкритій опозиції до уряду. Провідники громадських організацій в сподіванні якогось перевороту радились між собою що до майбутнього нового ладу. Всі сподівались бурі, тільки не знали, коли саме і з якого приводу вона вдарить...

Зразу після нового 1917 року я виїхав з Київа до Тернополя. Треба було оглянути деякі фронтові установи Союза (санітарні відділи, шпиталі, чайні пункти, технічні відділи і т. д.) Я в кілька день, серед великого морозу й снігу обїхав автом ряд пунктів — од Збаража до Чернівців. Мої співробітники по Союзу, група української молоді, улаштували „голодну кутю" в м. Микулинцях і запросили мене. Прибуло з десяток нашої молоді з близчих

інституцій Союза, запрошено було й декого з представників місцевої української молоді. По вечері молодь заходилася співати українських пісень, а я балакав з старшими гостями. Отець Св-ий (з Ладичина) дуже нарікав на недолю свого рідного краю: країна знищена; міста й села лежать в руїнах; населення вигнано з рідних осель; одних запровадили кудись австрійці, других москалі; одні бються в австрійських рядах, другі знемагають на примусових роботах у москалів: риють окопи, направляють дороги, їздять форшпанами в обозах, покинувши господарство й родину; ширяться хвороби, ростуть пошести, вмирають діти; страшна деморалізація росте серед народу; молоде покоління росте без науки, дичіє; культурність і людяність зникають... Все це було правда, і в порівнанні з цим страшним лихом усі наші зусилля, всі наші харчеві пункти, захоронки і т. д. — були такою краплею в морі серед загальної біди, що про це сором було й думати. На-пів жартом я став потішати шановного панотця, що скоро все переміниться, що в Росії за яких пару місяців вибухне революція, тоді війна припиниться і Галичина зітхне вільно. Отець Св-ий з недовірям хитав головою і казав, що революція в Росії є неможлива, а навіть коли б вона і сталася, то ледви чи з цього буде кому користь... Нікому з нас не спадало на думку, що наші сподіванки збудуться і саме за два-три місяці.

IX.

Революція. Її відгуки в Київі. Нова влада в Київі.

В кінці лютого по традиції українці святкують Шевченкові роковини. В 1917 році, як і попередніх років у Київі справляти ці роковини прилюдно й урочисто не було змоги. Не було 26 лютого звичайної урочистої панихиди в св. Софії, не було великого концерту в одній з найкращих зал міста. Тільки на далеких окраїнах Київа, в глухій Пущі-Водиці, в Святошині, скрізь де були наші українські захоронки для дітей, улаштовано було домашні вечірки для дітвори, скромно, без оповіщення. Я поїхав на таку вечірку до Пущі-Водиці разом з начальницею „дитячої експедиції“ пані Н. Романович-Ткаченковою. По сніжних заметах, по безлюдній зимою дорозі глухим лісом доїхали ми на санях до великої деревляної дачі, що заховалась в лісовій гущавині, пристосованої для захоронки. Тут, в убогій обстанові біженського притулку, в найбільшій хаті будинку святковано память великого поета, оборонця всіх покрив-

джених і вбогих. Сумне й зворушливе свято. Учителька розказує про життя поета-мученика. Діти деклямують, співають хором. З гостей — окрім нас двох, греко католицький священик, що їздить сюди з Київа вчити релігії дітей-уніятів, проф. Сад-ий з Станіславова з своєю дружиною, двоє-троє співробітників та співробітниць Союза. Сльози на очах в богатьох з дітей та й декого з дорослих. Про що вони думають? Мабуть згадують, як у них там в далекому селі десь під Карпатами так само колись святковано цей день; в якій небуть читальні „Просвіти“ збіралася громада, панотець або вчитель держав промову, діти деклямували вірші, хор співав той самий „Заповіт“... Тепер цього всього нема: читальні лежать в руїнах, стирчать одні обгорілі комини та розвалені грубки; або ж у них розмістилася кузня чи походна лазня Союза Міст; батьки й матері загинули, або невідомо де ділись, а діти — тут в захоронці. в глухій Пущі-Водиці; чи стрінуться вони колинебудь, чи знайдуть одні других? І ця вечірка в глибині занесеного снігом лісу, в скудно освітленій нафтовою лямпою кімнаті, з портретом Шевченка, повитим рушником, де вишито слова: „Свою Україну любіть, любіть її во время люте!“, і ці сумні дитячі личка, і це скудне, виснажене обличча обшарпаного полоненого „австріяка“, з застиглими на ньому сльозами (він тут за сторожа при захоронці), й ці дорогі знайомі слова Шевченкового „Заповіту“, виконувані хором дитячих голосів — усе це робило глибоке, незабутнє враження.. „Поховайте та вставайте, кайдани порвіте!“ — Коли це збудеться?

На другий день вранці, я тільки що встав, прибіг до мене посланець од голови нашого Союза бар. Ф. Р. Штейнгеля з проханням негайно прибути до Комітету по дуже важній справі. Видко справді щось сталося, коли такі надзвичайні запросини. Я поїхав. Майже цілий Комітет в комплєті. Обличча в усіх стурбовані, серйозні. Мені показали телєграму з Петербурга, присланну до дирекції південно-західних залізниць у Київі членом Державної Думи Бубликовим. Копію цієї телєграми зараз же було передано до нашого Комітету. З телєграми можна було зрозуміти одно, — що в Петербурзі почалася революція. Скоро чутка про це облетіла весь Київ. Але спочатку все було спокійно і так як звичайно. Наш Комітет не розходився цілий день. Пізно у вечері прийшли доповнюючі вісти, які не залишали сумніву, що в Петербурзі скинуто старий уряд і влада перейшла до рук Тимчасового Правительства, видвигнутого Комітетом Державної Думи. В цім Правительстві для богатьох з нашого Комітету засідали „свої“ люде. На другий день

в помешканні начальника київської воєнної округи ґенерала Ходоровича відбулася нарада, в якій взяли участь голова Комітету Всеросійського Земського Союза А П. Шликевич, барон Ф. Р. Штейнгель, ґуберніяльний дворянський маршалок Безак, заступник міського голови Ф С. Бурчак та ще деякі нотаблі міста і Краю. Говорили про те, що робити і про потребу скликання ради представників громадських організацій міста Київа й вибору нею виконавчого комітету. Вислано було телєґраму до головнокомандуючого фронтом ґен. Брусилова з запитанням: як поставиться армія до перевороту? Відповідь Брусилова звучала так: „Армія виконає свій обовязок перед рідним краєм". Я вже не пригадую точно, в якій черзі йшли події одна за другою, що закрутились з блискавичною скорістю памятаю тільки, що на четвертий день після одержання телєґрами Бубликова головою Київського Виконавчого Комітеґу, до якого перейшла вся влада в Київі і в краю, став бар. Ф. Р. Штейнгель, який передав мені обовязки голови Комітета Союза міст.

Сталася революція. В Київі вона відбулася так само безкровно, як і скрізь крім самого Петербурга. Влада без суперечок перейшла до Виконавчого Комітету з 15—16 осіб, серед котрих з українців, крім голови, були ще А. Ніковський, М. Порш, Ф. Страдомський, С. Ефремов і ще один робітник з Арсеналу на Печерську. Рада обєднаних громадських організацій збіралась кілька разів, але особливого значіння не мала. Одним з перших розпоряджень нового правительства був наказ ґубернаторам передати свої функції головам ґуберніяльних земських управ з титулом Ґуберніяльних Комісарів. Одже в Київі ґубернаторська влада перейшла до М. А. Суковкина. По згоді з Виконавчим Комітетом на свого помішника (віце-ґубернатора) він запросив мене. Тимчасовий уряд телєґрафічно затвердив мене на посаді, і таким чином, мені довелось розлучитись з Союзом міст, де я стільки поклав праці, і перейти до зовсім нової для мене діяльности

Призначення мене на посаду помішника ґуберніяльного Комісара було безумовно концесією українцям, і так її у нас і зрозуміли. М. А. Суковким доручив мені ґуберніяльне правління, ґуберніяльне присутствіє і взагалі цілу адміністраційну частину, собі ж залишив загальний провід і так би мовити високу політику, що стояла тоді на першому пляні. Одначе всі скільки небудь значні справи з ґуберніяльної політики вирішалися навіть не самим ґуберніяльним комісарем, а в купі з особливою колєґіяльною установою — „Ґуберніяльним Виконавчим Комітетом", вибраним на ґуберніяльному зїзді представників від сільських

громад. Комітет цей, збіраючись майже кожного дня, засідав у бувшому генерал губернаторському домі, потім просто губернаторському. по Інститутській вулиці ч. 40 (пізніще в ньому перебували премієр-міністр часів Центральної Ради, Гетьман, Директорія; взагалі він зробивсь історичним будинком; його зруйнували, відступаючи в 1920 році, поляки), де росташувався Суковкин. До Комітету належали, скільки памятаю, М. С. Грушевський, С. Л. Франкфурт, М. С. Синицький, В. К. Королів, А. М. Сербиненко, М. М. Стасюк і ще кілька людей, майже самі українці. Комітет працював дуже енергічно й діловито. З одного боку йшла велика „законодатна" робота — складались накази й інструкції по місцевому управлінню; тут найбільше працювали Королів і Синицький. З другого боку доводилося розбірати ріжні випадки, що траплялись по губернії. Не раз уже піднімалися на Київщині дрібні розрухи. Одним з перших, памятаю, була спроба жидівського погрому в м. Хабному Радомишльському повіті. Тоді на місця висилалися члени Комітету для мирного полагодження справи. Тоді ще панувала віра, що всякий непорядок можна вгамувати умовляннями. Одначе в історії з м Хабним довелося вжити військову силу й зробити збройну демонстрацію.

Комітет став видавати офіціяльний орган Київщини „Вісти Губерніяльного Виконавчого Комітету Київщини" — двома мовами, українською й російською. Взагалі було заведено відразу що-до мови урядування дуалізм. У-перве українська мова ставала в нові часи мовою урядовою. Серед інституцій, що опинились під моєю безпосередньою управою, була губерніяльна друкарня. Її зараз же було приладжено для друку українських видань. Одною з перших, памятаю, почала в їй друкувати свої й Б. Грінченка твори пані М. Грінченко

Мім иншим на мою долю випало робити ліквідацію поліції. І тоді, й тепер вважаю за одну з найбільших державних помилок тимчасового Правительства зруйнування одним почерком пера такої складної, спеціяльної й необхідної, особливо в переходові часи інституції як поліція. Нема що казати, стара російська поліція була з богатьох поглядів дуже погана, вживано її не для тої мети, для якої вона по суті призначалась, її треба було переформувати, реорганізувати, очистити від негодящого елєменту, але руйнувати її цілком з гори до низу, з тим, щоб на її місце поставити таку каракаритурну установу як міліція — не було жадної рації. Ця міліція складалася з людей непідготовлених, нетямучих, а в своїх низах навіть

з усяких гольтіпак і заволок. Цілу масу служачих в старій поліції викидали просто на вулицю з тавром „слуг старого режиму", молодших відправляючи просто на фронт в ряди армії, так начеб це були якісь „арештантські роти" — служба у війську. Створювався відразу кадр людей непримиримо — озлоблених, зручних, вправних, яких життєвим завданням являлось — допомагати поваленню нового ладу, який не давав їм місця в житті. Незабаром вони стали першими адептами й вірними слугами большевизму. А було серед цих людей багато таких, що зовсім не являлись якимись прінціповими ворогами вільного ладу, що були незамітними спеціялістами свого діла і дуже добре виконувалиб свої обовязки й за нового режиму, допомагаючи піддержувати лад і правильний хід життя. Большевики виявили справжній державний розум (як й багато ще де в чому), знову використавши цих людей для потреб своєї влади. Працюючи в 1914 і 1915 роках в українськім комітеті по допомозі арештованим і висланим Галичанам, я добре придивився до київської поліції і таки був добре на неї злий. Але коли тепер до мене почали приходити перелякані, збентежені люде, починаючи з грізного ще недавно поліцмейстера Горностаєва, тепер одягнуті в цивільне убрання, викинуті буквально на вулицю з своїх казенних помешкань, в страшній трівозі за себе і за свої родини, в мені не ворухнулося ні крапелини злорадства, або почуття помсти; мені було просто шкода їх як людей, особливо коли побачив серед них тих, що на моїх очах гуманно поводились з арештованими Галичанами. Але допомогти я їм не міг нічим і мусів поводитись з ними „по всій суворости законів", змягчуючи сумну процедуру лиш чемним поводженням та деякими дрібними полекшами, на скільки допускала це буква невблаганих петербургських телеграм. Виконуючи ці телєграфічні накази, я все не міг позбутися думки, що наш тріумф — тимчасовий, що будуть ще великі переміни, і тоді — чи стануться вони в лівий чи в правий бік, — з нами, теперішними „каліфами на годиннику", будуть церемонитись значно менше. Такий закон усіх переворотів у світі.

X.

Початки широкої орґанізації українського руху. Центральна Рада. Приїзд М. С. Грушевського. Українство і російська „революційна демократія". Національний конґрес.

Як тільки розійшлися перші чутки про переворот в Петербурзі, зійшлася рада „Товариства українських по-

ступовців", цієї одинокої в ті часи всеукраїнської організації. В двох маленьких кімнатах, що залишились вільними в Українському Клюбі від шпиталю*), зібрались не тільки члени ради, але й чимало рядових членів організації; прийшли представники студентської молоді. Доложено було політичні новини, прийнято до відома, що Українці ввійшли до міського Виконавчого Комітету, між иншим — бар. Ф. Штейнгель яко голова, і А. Ніковський яко секретар Комітету. Було ухвалено сходитись що дня, щоб бути в курсі цілого руху і старатись захопити в ньому по змозі впливові позиції.

На другий чи на третий день засідання ради прийшло двох священників і заявили, що їх прислало яко своїх делегатів, київське православне духовенство, котре на своїх загальних зборах ухвалило піддержувати контакт з українською національною організацією. Прийшли представники від робітників, явилось кілька салдатів, ці останні — вже від сформованих українських громад в ріжних військових частинах. Присутні на наших зборах капітан Гон і поручник Микола Міхновський заявили, що вони вже ведуть роботу по влаштуванню українського військового клюбу. Все це свідчило, що Українці в Київі виявляють з себе певну громадську силу, і що українська національно політична організація являється вже притягаючою силою для цілих суспільних груп.

Тоді було рішено заложити загальну організацію, яка на зразок „Ради громадських організацій м. Київа" обєднувалаб всі українські національні організації й сталаб на чолі руху. Ухвалено було назвати її „Центральною Радою". Було богацько суперечок що до форми організації та її складу. З одного боку члени старого „Тупа" настоювали на тому, щоб в основу організації було положено вже істнуючу всеукраїнську організацію „Товариство Українських Поступовців", що обєднувала в собі найкращі

---

*) Вище я згадував, що з початком війни київський український клюб (так само, як московський, петербурґський і полтавський), щоб урятувати себе і своє помешкання, улаштував у своїх хатах лазарет на 50 поранених. Це був справжній „український лазарет": до його забирали майже виключно самих поранених українців і тут вони попадали не тільки в цілком українське оточення, але переходили свого рода українську національну школу; неграмотних — вчили по українськи, всіх взагалі навчали української історії, освідомлювали, так що більшість верталась до своїх полків свідомими українцями. На дорогу довали їм і потім висилали в посилках українські книжки, листувались з ними. Протягом трьох років через оцю „школу" перейшли сотні й тисячі ранених і, таким чином вона своє призначення виконала. Більш менш те саме було й по иншіх українських лазаретах.

українські сили. Можна було тепер поширювати її через прилучення окремих громад, партійних організацій та кооперативних груп. З другого боку представники молоді і численних, нараз повсталих соціялістичних організацій вимагали, щоб Центральна Рада складалася відразу по партійному прінціпу, щоб кожна партія мала своїх представників в числі пропорціональнім до значіння й численности тої кляси, або тої суспільної верстви, інтереси якої вона хотіла заступати. Одна, наприклад, на борзі зложена група студентської молоді, що назвала себе партією українських соціялістів-революціонерів, виступала в імені многоміліонової маси українського селянства і претендувала на більшість місць в Раді. В тім же дусі висловлювались і представники аж пяти робітничих українських організацій в Київі (що тільки тепер ми про них почули) і т. д. Розуміється, нічого не можна було прінціпіяльно мати проти того, щоб в організації парляментарного типу (а такою, властиво й мусіла стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважнені певною верствою представники — діставали число місць відповідне чисельности й реальному значінню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася перш за все з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціяльних верств тільки in spe, — для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках. Менше всього, розуміється, тут грало роль небажання позбутися „впливу", — більш за все боялися, щоби не потерпіли на цьому інтереси справи. Але тому, що переспорити й переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не горячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по прінціпу партійному. Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю, і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторітету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і обєднання всіх на спільній роботі за-для громадського добра. Тимчасом уже наладжувалася практична робота: випускалися українські відозви до населення, відновлено видання українських часописів, — почала виходити „Нова Рада",

за нею „Народна Воля“, орган укр. соціялістів-революціонерів, „Робітнича Газета“, орган соціял-демократів і т. д. Що дня появлялися нові українські відозви, плякати, брошури, йшла надзвичайно швидким темпом організаційна робота в Київі й на провінції, скликались і підготовлялись зїзди. Я, хоча й вступив у виконання обовазків помішника губерніяльного Комісаря Київщини, вчащав на засідання Центральної Ради й богато сперечався що до способу її формування.

Нарешті (тижнів через два після початку революції в Київі) приїхав М. С. Грущевський. Памятаю, в призначену годину у вечорі ми з пок. Ф. П. Матушевським поїхали його зустрічати на двірець. Дожидали кідька годин, а поїзда все не було. Ми залишили авто дожидати, а самі поіхали до-дому. Шофери чекали до 4-ої години ранку й поїхали також до-дому спати. А в 5 годин ранку прибув нарешті поїзд; з ним трапилося в дорозі нещастя: загорівся спальний вагон, в якому як раз їхав Грушевський, і він ледве встиг вискочити в одній білизні та пантофлях. Погоріли всі його річи, в тім числі кілька дуже рідких книжок старого українського друку XVI—XVII. в., що він віз із собою. З двірця до себе до дому довелось мандрувати Михайлові Сергієвичу пішки, в пальто поверх білизни і в нічних пантофлях. Так скромно відбувся вїзд до Київа людини, якій незабаром довелося відогравати таку голосну ролю в діях Київа й цілої України.

Прибувши до Київа, проф Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі „тупівці“, співробітники Михайла Сергієвича, його вірна стара гвардія, з немалим здивованням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих ес ерів (соціялістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергієвича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М. С. ухиляючись заявляв, що реальна сила за цими „молодиками“, що за ними скоро підуть маси, через те лучше відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок. Такий був змисл його відповідей і пояснень. До певної міри ми з ним погоджувались, хоч особисто це було й неприємно. Мені особливо не подобалась оця політика Михайла Сергієвича, на приїзд котрого я також покладав як найбільші надії. Цікаво, що він нікому з нас

наприклад, не радив іти за ним, не закликав приєднатись до його нового гурту, він наче б то хотів показати, що він один розуміє „дух часу“ і поспішав сепарувати.ь од тих, хто ніби нездібний був за тим духом поспішати. Це у великій мірі знеохочувало мене до праці в Центральній Раді, до її безконечних нарад і галасливих засідань Я потроха став відходити від неї, рішивши, що краще віддатись практичній роботі і, користуючись з свойого нового офіціяльного становища, старатись практично, без теоретичних міркувань, де тільки можна, переводити українізацію суспільного й адміністраційного життя Київщини. Праця в Губерніяльнім Виконавчім Комітеті своїм практичним напрямком припала мені дуже до серця. Між иншим, моїм обовязком було затверджувати й реєструвати нові товариства та спілки. І от першим товариством, що подало мені свій статут до затвердження, була Київська „Просвіта“. Рівно сім років перед тим, те саме губерніяльне правління, на чолі якого я тепер стояв, закрило „Просвіту“. В числі приводів до закриття було офіціяльно поставлено видання моєї книжки „Оповідання про Ірландію“. Тепер на поданому мені примірнику Статута цієї „Просвіти“, де я колись був три роки секретарем за головування небіжчика Б. Д. Грінченка, я зробив напис про затвердження товариства. Це був один з тих, але значних для мене, тріумфів у моїм житті.

В половині березня відбулися один за другим важливі моменти в розвитку українського руху. Коли не помиляюсь, 18 березня відбулася в Київі українська маніфестація. Своїм грандіозним характером, своїм одушевленням, своїм ентузіязмом вона перейшла всі наші сподіванки. В їй узяло участь по-над сто тисячів людей. Коли я підійшов до Володимирського Собору, звідки мав рушити похід, то вже тут було повно народу, вся вулиця й площа була заповнена тисячами людей. Так само юрби стояли й далі, по Бібіковському бульвару, Володимирській вулиці коло Університету. Стояли цілі відділи війська з жовто-блакитними прапорами. Одна за другою надходили громади, групи, корпорації: школи, гімназії, товариства – усі з українськими прапорами. Он пройшов цілий відділ полонених вояків галичан. Тут близько коло мене стояв о. Щепанюк, один з галицьких заложників. „А що, отче, звернувся я до нього: тепер Ви бачите, що таки істнує українське життя в Київі?“ У відповідь він мовчки стиснув мені руку. В його на очах бреніли сльози. Я розшукав аж коло Університету громаду членів київської „Просвіти“, під прапором якої я хотів іти в поході. До нас прилучився і М. С. Грушевський. Безко-

нечні юрби все прибували. Похід давно рушив, а до нас іще черга не дійшла — так далеко розтягнулася маніфестаційна кольонна. Маршрут був: по Великій Володимирській од Університета, по Фундуклеївській, Крещатику, до Міської Думи, звідти в гору по Михайловській вулиці до площі св. Софії біля монументу Богдана Хмельницького. Без кінця ішло військо: казали, що вийшло 30.000 жовнірів. Нарешті дійшла черга і нам рушити. На чолі нашої громади несено прапори: один з портретом Шевченка, другий — національний. Перший ніс Ів. Ів. Щитківський, голова Комітету по збудованню в Київі памятника Шевченкові, другий — Вол. Мик. Леонтович. Ми по черзі їм помагали. Помалу, поволі йшов величній похід. Гордо маяли в повітрі національні жовто блакитні прапори (колір — символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях). То з одної, то з другої групи чути було спів: „Гей не дивуйтесь", „Соколи — соколи" марш), „Ще не вмерла Україна". Та ось наша група дійшла до площі перед міською думою. Там на бальконі стояла президія Виконавчого Комітету і вітала похід. Тут же стояв і начальник військової округи ген. Ходорович і по військовому салютував українським прапорам. Проф. Грушевський дав знак рукою, що хоче говорити. Все втихло. Піднесеним голосом, — де він у його взявся! — немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки в гору і заприсягли. Тут ентузіязм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх Думи, на балькон, і звідти показали його народу. З тисячів грудей залунало: „Слава батькові Грушевському!" Потім похід рушив далі, на Софійську площу, але на вічу я вже не був, бо мусів іти до своїх службових обовязків. На цім вічу винесено було резолюцію з домаганням автономії України.

Українська маніфестація була переломовим моментом в розвитку вкраїнського руху в Київі: тепер відразу, і свої і чужі побачили, що українство — сила, що за ним маси, а не якісь окремі гуртки і купки. Ми всі почули вперше твердий ґрунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті. За маніфестацією почали ся зїзди.

Перший великий зїзд — то був зїзд „Товариства українських поступовців". Зїхалось кілька сотень людей, цвіт української інтеліґенції, люде, що винесли на собі весь дотеперішній український рух. Засідання одбувались у великій залі Педагоґічного Музею, що скоро потому перейшов

до розпорядження Центральної Ради.*) Головою зїзду обібрано Іллю Шрага. На зїзді виявилися дві течії: одна стояла за тим, щоб обернути „Туп“ в партію з соціялістичною програмою, за виставлення гасел в дусі часу, за прийняття тактики, що була вирахована на притягнення як найширших кругів прихильників. Друга течія настоювала на тому, щоб зберегти загально-національний характер організації, щоб не перемальовуватись в соціялістичну фарбу, і щоб виставити більш поміркувані, але за те більш практичні гасла в сфері соціяльно-економічної програми Величезна більшість була по стороні першої течії, і вона перемогла. Зїзд ухвалив перетворити товариство українських поступовців в партію „соціялістів-федералістів“. Головним пунктом політичної програми нової партії було переформування Росії на федерацію цілком автономних національних територій. Більша частина старих „тупівців“ автоматично перейшла в ряди нової партії (їх з цього часу почали називати скорочено „ес-ефами“), в тім числі і я. В дуже небогатьох стало громадської одваги, не поділяючи програму нової партії, не почуваючи й не визнаючи себе соціялістами — не ввійти до неї, за прикладом своїх однодумців, приятелів і товаришів. Так зробив, наприклад, Е. Х. Чикаленко. Решта ж підлягла, як вона сама уважала, „громадській дисципліні“.

На початку квітня відбувся в Київі Національний Український Конгрес. В інтервалі між зїздом „Тупа“ і Національним Конгресом стався знаменний інцідент, який показав, як ставиться до українського руху „революційна російська демократія“, що привласнила собі право промовляти в Київі, в серці України, від імені цілого краю Треба сказати, що „Виконавчий Комітет“, зробивши своє діло, вдержавши в Київі лад в перші дні революції, помалу зійшов зі сцени. В місті вже наладилась нова влада, призначена Тимчасовим Правительством, — комісаром міста призначено було українця д-ра Страдомського, губерніяльним комісарем був д. Суковкін, на чолі військ. округи, поруч начальника ген. Ходоровича, стояв ще комісар полковник К Оберучев, що за пару тільки тижнів перед революцією повернувся з заслання до Київа і зразу був обібраний нашим Комітетом Союза Міст в уповноважнені**). Куратором шкільної

---

*) Комісаром публичних будинків від Виконавчого Комітету був й го член Микола Порш. З його наказу й було віддано українським організаціям гарний будинок Педагогічного Музею, що перейшов тепер до історії з іменем Центральної Ради.

**) Одночасно з ним Комітет на мою пропозіцію вибрав і С. В. Петлюру, щоб ще збільшити у нас український елемент. Але дві мої

округи було вже призначено проф. М. Василенка. Одначе на провідну ролю почали претендувати дві нові організації: „Рада солдатських депутатів“ і „Рада робітничих депутатів“. В обох перед вели російські та жидівські інтелігенти соціял-революційного і соціял демократичного напрямку. Цим людям український рух стояв кісткою в горлі, бо перебивав їхні апетити на першу роль в Київі і в цілім краю. Резолюція віча про автономію України особливо їх наполохала. Ватажками в обох „совѣтах“ були: ніякийсь Незлобін, голова Робітничої ради, страшенний нахаба і демагог; капітан Карум, солдат Таск, лікарь Фрумкін і т. п. фігури. Одже ця компанія виявила бажання порозумітися з українцями, щоб не сталось якогось порушення „єдиного революційного фронту“. Від Центральної Ради на балачку з ними було виряжено делєгацію, до якої увійшли: М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, Д. В. Антонович, Ф. І. Крижановський і я. Ми пішли на збори сполучених президій рад солдатських і робітничих депутатів, що відбувались в помешканні колишнього „Дворянського Клюбу“ на розі Хрещатика і Думської площі. Застали тут кілька десятків людей — цивільних і військових. Нам зроблено було формальний допрос: до яких власне меж простягаються наші домагання і чи не задумуємо ми переводити автономії України „явочним порядком“ (фактично)? На це в імені нашої делєгації відповів Грушевський, що ми справді хочемо автономії, але що в цьому домаганні не повинно бути нічого страшного для тих, хто стоїть на ґрунті гасел, висунутих революцією: самовизначення народів, децентралізація і т. д. Ця відповідь викликала страшенний рух серед зібраних, і голова зборів Незлобин різко заявив, що домагання автономії в теперішню хвилю, це — удар в спину революції, і що на всякі спроби фактичного переведення цієї автономії революційна демократія відповість баґнетами. Йому потакував капітан Карум, один з хвилевих героїв дня на тодішнім київськім обрію. М. С. Грушевський запитав: так щож, чи не думає російська революційна демократія триматись у нас на Україні на баґнетах? Питання Грушевського трохи збентежило революційних демократів і Незлобин пустився в довге вговорювання про те, що, мовляв, негайне переведення в життя автономії України пошкодило б революції, відтягло б від неї живі сили, ослабило б єдиний революційний фронт, що „товарищ Грушевскій“ не з місяця ж зявився і повинен знати, чим в дійсности за-

---

телєґрами, які сповіщали Петлюру про вибір, не дійшли вже до нього, бо настали революційні дні, і він залишився в Земському Союзі на західному фронті.

грожує фактичне переведення автономії ось зараз... Грушевській відповів, що він власне тому й висовує постулят автономії України, що він не звалився з місяця, а жив увесь час на землі і дуже добре розуміє ріжницю між гарними словами, які говориться в часи революції, і реальними вимогами життя.*) Нарешті якось революційна демократія задовольнилася нашими заявами, що ніхто не думає встромляти ножа в спину революції, що в справі автономії спочатку хочемо почути думку і волю народу і що задля цього скоро має зібратись національний конґрес. Розійшлися ніби мирно, але на душі у нас, українців, залишився дуже гіркий осадок.

Та ось 4. квітня у великій залі Купецького Зібрання в Київі відкрився український національний конґрес В цій залі раніше звичайно відбувалися урочисті шевченківські концерти. Тепер заля і хори над нею вщерть були заповнені народом. На конґресі були представники з усіх місць України: поприїздили члени давніх українських громад і організацій „Тупа“, представники деяких земських і міських самоуправ, представники дуже богатьох сільських громад, кооперативних спілок, новоповсталих військових, селянських, робітничих та ріжних професійних організацій і новоутворених політичних партій. Не було це якесь парляментарне представництво, але революційний український зїзд, що дуже повно репрезентував усе свідоме українство того часу в усіх громадських і соціяльних його кругах. Зїхалось усього коло 1.500 людей, з котрих понад 800 мало мандати від ріжних організацій. Такого зїзду ще не бачила Україна в нові часи Зїзд відкрився співом „вічної памяти“ тим, що полягли в ріжні часи за волю України. Головою конґресу однодушно й одноголосно, серед великих овацій обібрано проф. М Грушевського. Потім пішли ріжні привітання конґреса делеґаціями й окремими особами. Велике враження зробило привітання єпископа Никона і його тут же серед грому оплесків вибрано до почесної президії. В президії сидів і Вол. Винниченко, що скоро по вибуху революції приїхав з Москви до Київа і почав в догравати значну роль в рухові. Президія мала в собі крім персонально заслужених осіб, такик як пані Марія Грінченко, представників від усіх значніщих громадських або соціяльних груп, заступлених на зїзді. Одже сиділи тут салдати, матроси, селяне, робітники, священники і т. д. Зїзд почався

---

*) З цим Незлобіним мені довелось зустріт сь літом 1917 р. в Галичині, де він їздив по краю і самоуправно реквірував ріжні машини для ніби-то київської Ради Робітничих депутатів, одже попросту грабував чуже майно без усякого права і підстави.

і відбувався в атмосфері особливого піднесення духа й радісного настрою. Це помічали навіть представники чужої й неприхильної нам преси, які чисельно явилися на зїзд і потім писали, що на зїзді „сяли від тремтячого веснянного усміху людські обличча, палким жаром горіли очі, скрізь дружні обійми, братерські поцілунки при стрічах... зїхались члени сімї на велике спільне свято... Треба було, видко, дуже довго і сильно терпіти, треба було цілі століття зносити гніт національної й політичної неволі, щоб так горяче зустрічати свято визволення“ („Кіевская Мысль“).

Перший день конгресу розпочався по святочній промові М. Грушевського моїм рефератом „Державне право і федеративні домагання на Україні“; потому йшли реферати: Ол. Шульгина „Федералізм і перебудова Росії на федералістичних основах“ і Ф. Матушевського „Права національних меншостей та їх гарантії“. В дальші дні було заслухано реферати: Мих. Ткаченка „Автономія України у федеративній республіці“, Ф. Крижановського „Про способи утворення автономного ладу на Україні“, Вол. Садовського „Про територію автономної України“ і Прок. Понятенка „Забезпечення прав національних меншостей“. Як бачимо з самих тем докладів на зїзді, він проходив під знаком автономії й федерації і виявив велику увагу до „меншостей“, — зовсім непропорціонально до тої уваги, якою ці меншости обдаровували український національний рух На зїзді були виступи й самостійників (Фед. Коломийченка, наприклад), але вони були невдалі і не відповідали загальному настрою конгреса, що маніфестував у своїх резолюціях лояльність і довіря до Тимчасового Правительства.

Ухвали Конгресу зводились до вимог національно-територіяльної автономії України в перебудованій на федеративних основах Російської республіки і переведення цієї автономії тепер же, недожидаючи всеросійських установчих зборів. Першим кроком до цього уважалося встановлення краєвого уряду, який мала організувати Центральна Рада. В числі резолюцій конгресу було й домагання негайного увільнення й повороту до рідного краю всіх арештованих і засланих за старого режіму галичан. Взагалі треба сказати, що ні один український великий з'їзд, починаючи від з'їзду Товариства Українських Поступовців, не проминав у своїх резолюціях отсього домагання що до галичан. Національний Конгрес установив схему організації Центральної Ради і вибрав її призидіум: на голову М. Грушевського й на заступників голови — Сергія Єфремова і Вол. Винниченка.

На другий, чи на третій день засідань Конґресу приїхав до Київа військовий міністр Тимчасового Правительства А. І. Гучков. Конґрес уповноважнив мене, Миколу Міхновського і Ст. Єрастова (делєґата від Кубані) привітати з особі міністра Тимчасове Правительство і переказати йому деякі побажання, а саме: про формування українських військових частин з добровольців і про вивід з української території польських військових формацій. Ми поїхали на Банкову вулицю в помешкання штаба київської військової округи. Тут ми застали вже цілий ряд делєґацій, переважно військових. З поміж них виділився якийсь ґенерал з малиновими нашивками на еполетах і забалакав до нас. Це був ґенерал Довбор-Мусницький, начальник польської дивізії, що стояла в районі Білої Церкви й своїм безтактовним, арогантним поводженням дуже дратувала місцеву людність. Ґенерал висловив своє задоволення, що бачить перед собою українських представників, що ми, поляки й українці, повинні жити між собою в добрій згоді, бо маємо так богато спільного між собою... В цей мент з вулиці почулося „ура" — надїхав міністр. Скоро до залі увійшов невисокий, повний, сивий пан у синьому цивільному вбранні: це був військовий міністр і у всіх нас, а особливо у військових, його ультра-цивільний вигляд викликав якесь здивування. Та проте голосне „ура" розляглося і в залі. За кілька хвилин нашу делєґацію запрошено до кімнати, куди прийшов міністр, і тут я в імени делєґації сказав йому коротеньке привітання і передав побажання Конґресу. Гучков подякував за привітання, а що до побажань відповів якось умильчиво й неясно: що, мовляв, поляки тепер своєї території не мають (тоді ціла російська Польща була окупована німцями), так як же відмовити їм в гостинности, що вони скоро й самі виберуться, бо мають іти на фронт і т. п. А що до формування українських частин, то це діло треба обміркувати й порадитись з місцевою військовою владою. І він щось сказав ґенералові, що був коло його так, немов в ролі секретаря, і той щось занотував у своїй книзі. На цьому наша авдиенція скінчилася. Враження залишилося у нас квасне: ми доложили про результати нашої місії президії Конґресу, і я вже не памятаю, чи реаґував як-небудь Конґрес на відповідь Гучкова.

XI.

Моє призначення комісаром до Галичини й Буковини. Подорож до Тимчасового Правительства. Революційний Петроґрад.

Повернувшися до-дому з другого чи з третього засідання Конґресу, я знайшов у себе на столі телєґраму:

„Тимчасове Правительство призначило Вас краєвим Комісаром Галичини й Буковини. Князь Львов". Це мене дуже здивувало, тим більше, що з часописів було звісно, що вже призначено на цю посаду князя Долгорукова Та міркувати довго не доводилось і, порадившись на другий день вранці з проф. Грушевським, я рішив не відмовлятись та, попередивши М. А. Суковкина, в той же день у ночі виїхав до Петербурга представитись правительству і дістати вказівки та інструкції. Пізніще я довідався, що моє призначення сталося таким способом:

Коли вибухла революція, ми всі якось наче трохи забули за Галичину, та й самі Галичане, що жили серед нас у Київі, усю свою увагу звернули тепер на справи революції. Вони, одначе, зорганізувалися й утворили Комітет Українців з усіх земель Австро-Угорщини. Перший згадав і заговорив про те, що треба якось по новому організувати управу окупованих частин Галичини й Буковини, П. К. Линниченко, уповноважнений Земського Союза. Ми з ним останніми часами зблизилися на ґрунті спільної праці в Галичині; це був Українець з Поділля, місцевий дідич, людина дуже енергійна і щира, але до українських організацій він не належав. Тепер, десь в половині березня, Линниченко, порадившись зі мною, скликав у себе в будинку Земського Союза на Софійській Площі (пізніще українське міністерство земельних справ) невеличку нараду, на яку запросив крім мене і І. І. Красковського, ще проф. Грушевського, представника нового галицько-буковинського Комітету, що про його я оце згадував, голову жидівського допомогового Комітету і двох послів до австрійського парляменту, що перебували в Київі: Т. Окуневського і Е. Брайтера. Всі запрошені явилися, крім Брайтера, який і надалі ухилявся від цих нарад. На нараді було ухвалено взяти на себе ініціятиву скласти проєкт нової управи Галичини й Буковини, в ліберальному дусі і з допущенням місцевого населення до самоуправи — на скільки на це дозволяло становище окупованих російською армією провінцій ворожої держави. На одних з дальших зборів Линниченко прочитав виготовлений ним коротенький проєкт докладу до Тимчасового Правительства в цій справі. Між иншим було проєктовано замість ґенерал-губернатора призначити краєвого комісара властиво з попереднім обсягом влади, замість ґубернаторів — ґуберніяльних комісарів. З нашим проєктом виїхали до Ставки Верховної Команди І. І. Красковський і П. К. Линниченко. Обидва дістали санкцію нашого проєкту і мандат, перший — від Комітету південного фронту Союза міст, другий від Комітету Земського

Союза. Про кандидатури на наших нарадах не говорилося, але приватно малося на увазі рекомендувати призначення на Галичину — Линниченка, а на Буковину — Вязлова, а що до генерал-губернатора, то було звісно, що вже призначено князя Долгорукова. Одже тепер зрозуміло, чого я так здивувався, дістався телєграму про своє призначення. Виявилось що Линниченко і Красковський зустрілись в Ставці (в Могилеві) з чотирма міністрами, що приїздили туди на якусь нараду і переконали призначити замість Долгорукова — мене, як людину, що близько знала галицько-буковинські відносини, працювала в тих краях, та й могла задовольнити наших Українців, з якими в Петербурзі де далі, то все більше рахувалися. Міністри повернулися до Петербурга і там на раді міністрів провели одміну призначення князя Долгорукова і призначення мене.

Я чув, між иншим, що справою нової адміцістрації в Галичині дуже цікавляться поляки. До мене ще перед моїм призначенням зайшов проф. Грабський і почав розмову на тему, що нам треба би зробити так, щоб і польське населення не було покривджене... Я йому міг відповісти лиш те, що вже, як чув, призначено кн. Долгорукова і що ніхто тепер у нас не думає когось кривдити.

Дві доби їхав я до Петербурга в ваґоні, що був вщерть набитий людьми, головно салдатами, що опанували зовсім залізниці і зробились тут повними господарями: займали всі вагони, всі купе й коридори, їдучи в усіх напрямках сюди й туди: хто на фронт, хто з фронту, хто до Петербурга, хто до дому, — чого й що, ніхто не знав. Наче якесь свойого роду переселення народів. Звичайному пасажирові було тяжко залізти до ваґону, а не то, що знайти в ньому місце А вже коли хто знайшов місце, то сиди на ньому і не ripайсь, не кидай ні на одну хвилину, хоч би то було й цілий день, ніч і більше. В Петербурзі серед наших Українців було таке ж саме оживлення і підйом духа, як і в Київі. Тут також одбулась велика українська маніфестація, в якій узяло участь коло 25.000 людей, в тім числі богато військових і загальну увагу звернув на себе відділ кубанських козаків, що їхав кінно в своїм гарнім козацькім убранні під запорожським прапором і бунчуками. Українська делєгація відвідала міністра-президента князя Львова й подала йому меморандум з домаганнями негайних реформ на полі культурно-національного життя на Україні, а також з домаганнями негайного увільнення й повороту галицьких і буковинських засланців.

Зупинившись у свого приятеля Ол. Ґ. Лотоцького, я відразу почав ходити по ріжних урядах, де, хто й як має

дати мені вказівки й інструкції. Але добитись чого небудь певного було дуже важко. Ніхто нічого не знав кожен був зайнятий своїм ділом, а про якусь там Галичину не хотів думати Я рішив побувати у ріжних міністрів з окрема, починаючи з князя Львова. Доступивсь я до міністра-президента доволі лехко тому, що секретарем його виявився земляк з Київщини. Князь Львов прийняв мене дуже привітно. На вигляд це була дуже симпатична, добродушна людина, що менше всього скидалась на голову революційного уряду От так собі предсідатель повітової земської управи. На столі в його лежала свіжа просфора; він дуже часто вживав слів: „Бог Вам в поміч", „Христос Вам допоможи", видко, це була реліґйна людина. Ніяких ясних вказівок він мені не дав, прохаючи зачекати, поки приїде спеціяльний висланець від командуючого південно-західним фронтом ґенерала Брусілова. Тоді мала відбутись міністерська нарада в справі Галичини. Тимчасом радив він подбати про вироблення статута для управи краєм. Коли зайшла мова про переміни в адміністрації, про те, що може доведеться звільнити декого, наприклад бувших губернаторів, він дуже рішуче заявив: „Як декого? Всіх до одного! Ви там не повинні й каміня на камені залишити від того, що було досі".

Дальший візит я склав міністру юстіції Керенському. В його хотів добитись розпорядження про негайний поворот з Сибіру засланих галичан. Товариші міністра внутрішних справ Щепкин і Лєонтєв, до котрих я був по черзі звернувся після візити до кн. Львова, сказали мені, шо поворот галичан залежить від міністра юстіції. Виявилось, одначе, що у Керенського спільний прийом: в одні й ті самі години приймає усіх, хтоб до його не прийшов, однаково, чи по громадській, чи по приватній справі: і сільська баба, що прийшла клопотати про скасування якогось штрафу в десять карбованців, наложеного на неї; і дияк, що надумав проситись про перевід його на кращу парафію, і панночка, що прийшла просто подивитись на популярного міністра, „душку-Керенського", і краєвий комісар Галичини й Буковини, що явивсь клопотатись за долю невинно засланих до Сибіру тисячів людей, всі повинні були дожидатись в спільній черзі. Ніхто не запитував, чого й пощо хто прийшов, а тільки зазначалося число в черзі. Мені припав не то 117-ий, не то 118-ий нумер. Довелось терпеливо дожидатись в двох тісних кімнатках, де не було зовсім де сісти, так усі на ногах і чекали. В сусідній кімнаті приймав міністр З за дверий иноді долітав подражнений, нервовий голос. Впускали прохачів де-

сятками, вони ставали в півколо, міністр обходив усіх по черзі і здебільшого проганя, кажучи, — як вам не сором із такими дурницями лізти до занятої людини. З дверей иноді показувалися молоді офіцери - адютанти міністра. До них зараз же кидалися прохачі, стараючись зясувати свої справи. Але ті тільки відмахувались руками. Вже після того як я більш години простояв в почекальні, ввійшов немолодий пан в чорному сурдуті і голосно заявив, що він — товариш міністра Зарудний, так може хто схоче до нього звернутись, він може сам вирішити справу, і нема чого турбовати міністра. Але ніхто до нього не звернувся: Отсі, — і баба, і діякон, конче хотіли бачити самого Керенського, як втілення найвищої справедливости на землі. Так п. Зарудний і вийшов поклонившись. Нарешті вийшов оден з адютантів і сказав, що міністр дуже втомлений і на числі 110-му припинює прийом до другого разу. (А той другий раз був десь за два дні). Усі, коли загрожувало таке відрочення, кинулись з шумом до дверий, відтиснули адютантів і вдерлись до прийомного покою. Адютанти борюкались з одним особливо настирливим прохачем. З цього замішання скористав я і таки проскочив до міністра. Порядок сяк-так відновили, тих, що вже проскочили, не виганяли, за те міністр ще прискорив свій обхід прохачів, і черга скоро дійшла до мене, Керенський пізнав мене, привитався дуже ласкаво і прохав зайти на другий чи на третій день до його до хати, сказавши мені дещо наче умовлене гасло, щоб мене пропустили. Певна річ, що в обстанові загального прийому говорити про серйозні справи було неможливо.

Я прийшов в призначений день і годину до помешкання Керенського, яке було в будинку міністерства юстіції. У міністра був дуже стомлений вигляд, а права рука висіла перевязана. Оповідали, що перед тим він був на якімсь матрозськім вічу в Кронштаді і після своєї промови схотів кожному з тисячів учасників стиснути руку. Наслідком того в його розпухла права рука. Керенський почав розпитувати про київських знайомих, про тамошні настрої. *) Із визволенням арештованих галичан, одначе не пішло так гладко, як я надіявся. Керенський сказав, що

---

*) Кілька місяців перед переворотом Керенський був у Київі і мав з нами наради. Ми, між иншим, докладно інформували його з справою арештованих і висиланих галичан, а щоб познайомити його з умовами, в яких перебували арештовані, пані Л. Старжецька-Черняхівська і я водили його по участках, представляючи адміністрації як лікаря, так само мусіли казати й арештованим, з чого виникло кілька комічних епізодів.

треба мати індівідуальні відомости за арештованих, — а чей же серед них є і справжні шпіони? Я бачив, що Керенський формально має рацію і обіцяв, шо „Общество Юга Россіи“ негайно пришле списки висланців, за яких воно ручиться, і тоді тих можна було би зразу визволити. На це Керенський згодився. Але при мені вже був спис деяких людей, за котрих ми особливо турбовались, тут були священники, старші люде, жінки, педагоги, які були нам потрібні для новоутворених українських шкіл. Я подав цей спис Керенському, і він обіцяв дати розпорядження, щоб цих людей увільнили негайно, телєграфічною дорогою.

На скільки шумно та людно було в міністерстві юстиції, на стільки спокій і повага панували в міністерстві закордонних справ, куди я за чергою звернувся, щоб поспитати якихсь вказівок у міністра закордонних справ П. Мілюкова. Про годину прийому наперед було умовлено по телєфону, і я довго не дожидав. Одначе передо мною міністр приймав якогось англійського генерала, і я трохи мусів зачекати, поки скінчилась їхня розмова. Мене запросили до кабінету міністра. Коли ми сіли, то перші слова Мілюкова, після деякої мовчанки, були: „А знаєте, ваше призначення сталося проти мойого бажання!“ На це я відповів, шо для мене самого воно явилось несподіваним, що його не добивався, але коли воно сталось, то певно це мало свої політичні підстави, і через те я не вважав себе в справі одмовлятись. Ми почали говорити про погодження політики краєвого комісаріяту Галичини й Буковини з намірами й плянами міністерства закордонних справ, і тут Мілюков мені сказав: „чи звісно Вам, що ми зобовязалися таємним договором (він назвав мені місце і дату) уступити Вашу Буковину Румунам?“ Я відповів, що ні, але що національне почуття українського громадянства ніколи з цим не помириться. „Так, але щож робити? Ви тільки дивіться, нікому не дайте зрозуміти про істнування цього договору!“ — зауважив на це міністер. Я в коротких словах розвинув перед ним мою програму адміністраційних реформ в окупованих провінціях і головні основи політичної лінії, якої я думав додержуватися, згадавши при цьому, що вважаю за необхідне однаково справедливо ставитися до всіх народностей краю. „Так, так, вставив Мілюков, особливо будьте обережні з Поляками, вони й так трохи стурбовані призначенням Вас, яко Українця. І тут він мені розповів, що скоро після перевороту Поляки з проф. Грабським (з Галичини) подали свій проєкт нової управи в Галичині, і тому що по

їх словам цей край був „од віку польський“, то вони прохали призначити на голову управи поляка і рекомендували якогось графа.

Тимчасом дні упливали, а посланець від ген. Брусілова не їхав. Я турбувався, що в Галичині й Буковині довге interregnum погано відібється на справах, але нічим прискорити вирішення діла в Петербурзі не міг. Не посувалася справа і що до статута нової управи в окупованих провінціях. В міністерстві внутрішніх справ мені порадили ознайомитись з „Временнымъ положеніи объ управленіи въ Галицйскомъ Генералъ-Губернаторствѣ“, затвердженому в 1916 р. начальником штаба верховної команди ген. Алексєєвим, що тепер, після зречення царя Миколи II сам був верховним начальником. Але на цілий Петербург знайшовся лиш один примірник того „Положенія“ — в Головнім Штабі, звідки ні за що не хотіли дати того примірника мені до хати, довелося ходити туди й студіювати на місці, цю доволі обємисту брошуру. Познайомившися докладно з нею, я побачив, що „Положеніе“ складено доволі ліберально, що міняти його особливої потреби немає, бо все залежить од виконавців тих законів, що були тут виложені.

Я ходив радитись до нині вже покійного В. Набокова, що управляв тоді канцелярією Тимчасового Правительства. Він порадив мені залишити це „Положеніе“, як конституцію для краєвого комісаря, котрому мають бути надані всі права попередніх генерал-губернаторів, і що вже пізніще, коли я ознайомлюсь з станом річей на місці можна буде в законодавчій дорозі прохати відповідних змін в окремих параграфах „Положенія“. Думка Набокова показалася мені цілком слушною: засісти тут в Петербурзі, далеко від краю, без усяких матеріялів, крім коротенької записки з нашої київської наради, — за складання нового статута, це значило затягнути справу на кілька тижнів, та й нікому було за це взятися, всі мали досить своєї роботи, і сам Набоков, коли я був до нього звернувся, категорично відмовився. Саме в той час приїхав був до Петербурга на один день генерал Алексєєв, верховний комендант усіх російських військ Впіймати його в місті було дуже важко, і я поїхав на Царскосельський двірець, де він прийняв мене в своїм вагоні за чверть години до відїзду потяга. Алексєєв цілком одобрив мій плян залишити поки що старий статут і вже згодом робити в ньому потрібні переміни. Разом із тим він підкреслив, що краєвий комісар, підлягаючи безпосередно в службових відносинах головному команданту армії південно-західного

фронту, являється представником військового відомства, і що Тимчасовому Правительству належить лиш вибір особи, але після свойого призначення ця особа цілком підлягає воєнній команді. Я відповів, що так само розумію своє становище і прохав тільки, щоб Тимчасове Правительство до моменту остаточного вирішення галицької справи було поінформоване про волю верховного головнокомандуючого. „Ну, й прекрасно, сказав ґен. Алексєєв тепер я спокійний. Правительство я сповіщу по прямому дроту". „Там, — додав він, маючи на увазі Галичину, хочуть тепер дістати все; певна річ, що в завойованій країні ми не можемо дати їм усе, що вони хотять, але полекшити їхнє становище — цілком можливо". Я зауважив, що побажання „їх" такі скромні й можливі, що тут не стрінеться, на мою думку, ніяких серйозних трудноіців, або колізій з російськими інтересами.

Ґенерал Алексєєв побажав мені успіху і прохав вертаючись заїхати до нього в Ставку до Могильова, щоб доложити про остаточний вислід переговорів про галицькі справи. Ми попращались і я вийшов з ваґону. Поїзд зараз же рушив. Більше бачитись з Алексєєвим мені не довелось. Своїм розумом і своїм поводженням він зробив на мене дуже ґарне враження.

Нарешті приїхав посланець од Брусілова, який виявився військовим урядовцем Палібіним. Він скористався з своєї командировки і їхав не поспішаючи. Тепер по його приїзді треба було влаштувати засідання Тимчасового Правительства, щоб нарешті вирішити питання про управу Галичини й Буковини. Це була трудна річ, і хто зна, скільки ще часу довелося б мені оббивати петербурґські пороги, як не поміґ би товариш міністра внутрішніх справ князь С. Урусов, мій прежній знайомий по Союзу Міст. Він пішов до кн. Львова і прохав його призначити надзвичайне засідання хоч на-пів години в „галицькій справі".

Засідання відбулося в Малахитовій залі Зимового Палацу. Зійшлися всі міністри, запросили мене й Палібіна. Справу було вирішено дуже швидко. З моєю пропозицією усі погодились. Палібін заявив, що ґенерал Брусілов заздалегідь згоджується з рішенням Тимчасового Правительства без усяких застережень (одже цілком по дурному згаялось стільки часу його дожидаючи) і тому було ухвалено, що залишається в силі старе „Временное Положеніе" і князь Львов тут же підписав наказ про моє призначення краєвим комісаром Галичини й Буковини з правами військового ґенерал-ґубернатора. Міністри нічого не

говорили, а тільки розпитували Палібіна про новини з фронту. А той оповідав, що війна вже властиво скінчилась, що салдати гуторять між собою, що оце мовляв, „одійдемо назад до Збруча й станемо там, і вже вперед більше не підемо". Мене здивувало, що слова Палібіна не робили враження, а він же казав сущу правду! Та ось військовий міністер Гучков зненацька звернувся до мене й питає: „А як Ви розумієте свої завдання що до російської армії?" Дуже здивований таким запитанням, я відповів, що вважаю за свій перший і головний обовязок з усіх сил старатись допомогти їй в осягненні успіху". Гучков поривчасто встав з свойого місця, підійшов до мене і стиснув мені руку, — так начеб то я сказав щось особисто йому приємне, або наче він міг почути від мене якусь иншу відповідь.

Збереження старого „Положенія", що давала мені відомий простір для моєї діяльности, я вважав за свій одинокий успіх на протязі майже двохтижневого мойого перебування в Петербурзі в такий горячий час, коли кожен день проволоки міг принести там в Галичині й Буковині великі ускладнення. Тогож дня я зібрався й виїхав до Київа.

Перебуваючи в Петербурзі я мав велику приємність познайомитись з митрополитом Андрієм Шептицьким що перебував на той час в Петербурзі, визволений революцією з тюрми. Петербургські українці улаштували йому дуже бучну й урочисту зустріч, вітали його промовами, одвезли з почесною вартою у військовому авті до помешкання римо католицького біскупа Цєпляка (на Фонтанці, в історичному домі, де помер відомий російський поет Державін). Довідавшись про його побут в Петербурзі я зараз же поїхав до нього, і був ним дуже сердечно прийнятий. Радість моя ще більшилася, коли я тут же зустрів о. Ю-ка, з котрим розлучився в останній раз у Київі, проводжаючи його на двірці в далеку дорогу на заслання. З їм теж пожартувала хімерна доля. Його мали випустити за-кордон через Швецію, вважаючи на клопоти римської курії. Одже його привезено до Петербурга, та й посаджено — не до готелю якого — а до тюрми. І він просидів в тюрмі цілий місяць, аж поки його не визволила революція, в буквальному розумінні слова розбивши двері тюрми. Опинившись на волі серед незнайомого розбурханого революцією міста, він пішов шукати американське посольство, і там знайшов перший притулок. Митрополит, довідавшись, що я їду до Галичини, схотів туди їхати разом зі мною. Я ледве одмовив його

від цього, мотивуючи тим, що його поява там, де ще вся стара військова влада сидить на місці, ті що колись його висилали зі Львова, — може мати небажані наслідки й викличе ріжні прикрі непорозуміння. Він погодився зі мною. Натомість він дав мені спис ріжних призначень на духовні посади, обсадження народніх парафій і т. д., котрий я прийняв офіціяльно до відома, заявивши, що буду рахуватися тепер тільки з ним, як з законною духовною владою греко-католицької церкви. Через мене ж передав митрополит ріжні накази і листи до духовенства в Галичині.

Вже перед самим моїм відїздом Ол. Гн Лотоцький запросив митрополита до своєї господи, куди зібралися значніщі представники української кольонії в Петербурзі. Митрополит усіх нас здивував своїм недзвичайно спокійним відношенням до пережитих ним страждань, до тяжкої неволі. Коли його розпитували про його перебування в Спасо-Ефімімієвському монастирі, він дуже просто розповідав про це, мов про звичайну річ. Великої сили духа був сей чоловік. Своєю благородною вдачою і сердечним простим поводженням він причарував нас усіх. Він незабаром також мав рушити до Київа, щоб посвятити там закладини греко-католицької церкви, і вже звідти назад, через Петербург і Швецію мав вертатись за кордон. Ми умовились, що ще стрінемось в Київі.

XII.

Нова адміністрація для Галичини й Буковини. Мій приїзд до Чернівців. „Совѣты“ й „комітети“.

Ще в Петербурзі довелось мені вжити практичних заходів що-до майбутніх змін в галицько-буковинській адміністрації і заміщення увільнених посад. Певна річ, що я не думав робити по рецепту кн. Львова „не залишати камня на камені“, себ-то до чиста поувільняти — ну хоча б саму повітову адміністрацію. В краї було під російською окупацією 33 повіти, в кожному по одному начальнику й по два помішника, одже кругло сотня людей. Увільнивши їх, де було взяти на їх місце? Певна річ, що треба було замінити увільнених ліпшими, а не гіршими людьми. А де їх узяти? Хотілосьби мати своїх людей, Українців, але таких, що мали б вищу освіту (по змозі юридичну) і хоч який-небудь адміністраційний досвід. Одже я рішив не увільняти всіх повітових начальників та їх помішників поголовно, а залишити тих із них, про котрих

я знав, що то добрі люде, совісно виконували службу і прихильно ставились до української людности. Особливо я мав на увазі кількох Українців. Далі — я рахував, що певний контінґент адміністраторів знайду з поміж Українців співробітників союза міст. Кілька посад я мусів замістити співробітниками Земського Союза, бо їх дуже рекомендував П. К. Линниченко, а з його рекомендацією мені доводилось дуже рахуватися, хоч, на жаль то були неукраїнці (такі комісарі попали, наприклад до Тернополя й до Скалату). Я старався зреванжуватись тим, що призначив їм Українців-помішників. Та все-таки щоб надати певне забарвлення повітовій адміністрації, я рішив запросити ще кількох українських діячів з Петербурга й Київа, щоб вони надавали, як то кажуть, тон. В Петербурзі згодилось поїхати кілька людей. З них М. А. Корчинський був призначен й повітовим комісарем до Товмача, В. П. Приходько до Коломиї, проф. К. Широцький до Городенки, М. В. Маслов до Борщова, П. І Зайцев до Косова, К. Ц. Лоський до Бучача, П. І. Балицький до Снятина. Це був цвіт молодої української громади в Петербурзі, все люде з вищою освітою, на половину — правники. З поміж них скоро Корчинський був призначений помішником Черновецького губерніяльного комісара, а Лоський— Тернопільського.

На губерніяльного комісара в Чернівці я запросив Ол. Гн. Лотоцького, а для Тернопільської губернії — Ів. Ігн. Красковського. Їхні кандидатури були затверджені урядом вже без мене, і через те вони прибули на місця на пару тижнів пізніще від мене. В Київі я ще запросив на повітових комісарів пок Гр. Іваницького (Вашківці), Л. Тимошенка (Гусятин), а на помішників — Леоніда Юркевича до Тернополя й Михайленка до Чорткова. Співробітник Земського Союза Сердюк був призначений повітовим комісаром в Чернівці, і Ю Гаєвський в Сторожинець. Оце й усі Українці, які були призначені на адміністраційні посади в повіти, звідки довелось позвільняти старих повітових начальників або їх помішників. В решті ж повітів я залишив старих начальників, иноді перемістивши їх до инших повітів. Це були люде, яких або я знав з доброго боку особисто, або за котрих просило само населення через спеціяльні делєгації (бували й такі випадки!).

В Київі я задержався недовго. Я вже чув, що в Галичині та Буковині настала велика плутанина в справах і безладдя. Стара адміністрація ще сиділа на місцях за виїмком ґен Трепова, що поспішив виїхати з Чернівців зараз же після перевороту. Але з нею мало хто рахувався.

По богатьох місцях „ради солдатських депутатів“ (а вони завелися скрізь) не допускали повітових начальників виконувати свої обовязки. Иноді ці ради просто скидали їх і настановляли своїх комісарів. Так було, наприклад в Сереті на Буковині, або в Кіцмані, де перехожі „маршеві“ (походні) сотні, довідавшись, що тут ше сидять „старо режимні“ начальники, арештували їх, а на їх місце посадили якихсь своїх підпоручників, що немали найменшого поняття про країну, де їм довелося стати начальними повітів, ні про свої нові обовязки.

В цілій управі стояв хаос і безладдя. Ніхто не знав, що і як буде далі. Старих губернаторів не зміщувано, а нові комісарі не приїздили. Два тижні, стрячені мною в Петербурзі, ще збільшили непевність становища. Про все це мені ще в Київі оповідав начальник канцелярії головнокомандуючого південно західним фронтом С. А. Базаров, що тільки що прибув з штабу фронта, з Камянця. Родом Москаль, Базаров мав невеликий хутір недалеко від Канева і дуже любив Україну. З початком українського руху він одразу став по його боці і з него бувби дуже гарний і корисний громадянин української держави. Людина дуже порядна й благородна, він зробився моїм добрим ґенієм: це була одинока людина в цілім штабі фронта, яка розуміла мої завдання, ставилась до мене прихильно і дуже допомогала мені орієнтуватись серед складних відносин в тому штабі, якому я тепер безпосередно підлягав Він завжди завчасу попереджав мене, коли проти мене велася якась інтриґа і допомагав її паралізувати. Можу сказати, що тільки завдяки його щирій допомозі мені потім удавалося щасливо виходити з ріжних тяжких і неприємних ситуацій. Добре знаючи всіх старших членів штабу, а також старщих начальників на бойовій лінії, Базаров охарактеризував мені кожного з них і давав поради, як з ким поводитись. Все це, кажу, незвичайно мені придалося особливо на першій порі. На початку 1918 року Базаров трагічно загинув підчас загальної різанини, яку справили на Печерську й в Липках у Київі большевики, здобувши місто.

Перед своїм одїздом з Київа я побував у Центральній Раді, членом якої був після Національного Конґресу, яко делєґат від партії ес-ефів. Значіння Ц. Ради виростало з кожним днем. Уже тоді можна було бачити, що незабаром вона стане найвищою владою в Київі. Тепер справа йшла до того, щоб установити на Україні вищу краєву владу. Ще в перших тижнях революції виникла думка про утворення такої влади, свого рода українського намісництва.

Памятаю, Вас. Королів усе висував кандидатуру М. Суковкина і не можна сказати, щоб ця кандидатура в той час не зустрічала співчуття. Перші тижні й місяці революції М. Суковкин був дуже популярною особою серед українського громадянства. Але Центральна Рада чим далі брала усе лівіщий курс, і скоро сам Суковкин побачив, що йому, людині більш поміркованих соціяльних поглядів, з нею не подорозі. Літом 1917 року він сам покинув свою посаду губерніяльного комісара Київщини.

Коли я попав тепер на засідання Малої Ради, то там ішло обміркування справи про кандидатуру на посаду начальника київської військової округи. Діло в тім, що генерал Ходорович зрікся своєї посади, і питання про його наступника мало велику вагу для українців. Уже пройшла чутка про призначення Оберучева. Полковник К. М. Оберучев, що від початку революції був комісаром при військовій окрузі, встиг уже попсувати відносини з українцями. Взагалі ця людина, особисто безумовно чесна й порядна, відіграла сумну ролю в історії революції на Україні і, яко начальник військової округи, багато причинився до розкладу армії й поширення анархії через свою демагогію і непростиме для військової людини розхитування карности й дісціпліни. В українській справі він заняв зовсім дивну позицію. Сам давній „українофіл", співробітник „Кіевской Старины" (в кабінеті у його на першому місці висів портрет Шевченка), приятель богатьох українських діячів, він тепер уперся на тому, що українізація шкодить боєздатности армії, що головним нашим спільним завданням єсть боротьба до побідного кінця і всю свою енергію і свій запал звернув на боротьбу з „українізацією багнета", як він висловлювавсь. Це все виявилось трохи пізнійше, але вже й тепер було ясно, що кандидатура Оберучева на начальника округи для українців дуже небажана. Але де взяти свойого кандидата? Правда, з самого початку руху, до українства призналися 3—4 старих генерали, що вже давно покинули активну службу. Дехто з них доволі настирливо пропонував свої послуги, ходив на засідання Ц. Ради, заводив знайомства, але кожному було ясно, що в такий горячий одповідальний час треба мати не зпенсіонованих інвалідів, але живих активних людей. Присутній на зборах немолодий уже полковник дуже рекомендував генерала Гл—го, інспектора артилєлії котроїсь з армій, Це був, як потім я довідався, полковник Гл—ий (що служив пізніще в особистій охороні Гетьмана) і рекомендував він не більше не менше, як свойого рідного дядька, генерала Гл—го. Але тому, що учасники засідання нічого цього не знали і вза-

галі були дуже мало знайомі з військовим світом, то рекомендацію приняли. Тому що я вже на другий день мав явитись в Камянці до ґен. Брусілова, то проф. Грушевський доручив мені передати головнокомандуючому від імені Центральної Ради побажання, бачити ґен. Гл—кого на посаду начальника Київської військової округи. Доручення це я не вважав для себе дуже зручним і приємним, але відмовитися від його я не міг.

На другий день я вже був у Камянці. Проблукавши з годину по брудних готелях столиці нашого Поділля і нігде не знайшовши вільної кімнати, я звернувся до канцелярії Базарова, котрий сказав мені, що для мене одведене купе в поїзді Головнокомандуючого коло двірця, і що сам ґен. Брусілов дожидає мене на обід. Ледви встиг я зїздити назад на двірець, знайти своє купе, вмитись і причепуритись, як уже пора на обід. Ґен. Брусілов мешкав в одному з будинків на Шевченківському проспекті в Камянці. Старенький, сухенький ґенерал, мовчазний, но вигляд доволі простий і добродушний — таке він робив перше враження. За обідом сидів також один французський депутат парляменту — соціяліст, що прибув ознайомитись з російським фронтом і умовляти російських солдатів воювати „до побідного кінця". Тому за обідом про свої справи балакати я не міг. Але й після обіду француз засів в кабінеті ґенерала на добрих дві години, ведучи найпорожнісіньку розмову, переливаючи, як то кажуть, з пустого в порожнє. Я його пересидів і нарешті зміг приступити до діла. В коротких рисах, щоб не втомлювати старого, я виложив йому свою програму, як я її розумів: говорив, що вважаю за перше своє завдання допомагати скріпленню тила армії, а за для цього треба піддержувати добрий лад і спокій в окупованих провінціях; говорив, що треба скористати з переміни настрою населення з часу революції на нашу користь і змагати до того, щоб українське населення і по той бік фронту бачило в російській армії, коли та почне наступ, не ворогів-гнобителів, як було досі, а визволителів; говорив, що треба утворити такий стан річей, щоб українське населення частини Галичини, яка була під Австрією, само бажало прилучитися до решти свойого краю і через те до решти українських земель, щоб бути усім вкупі у вільній російській державі. Я показав Брусілову проєкт відозви до населення; тут говорилося, що нова влада, зберігаючи всі форми устрою, яких вимагає прифронтове становище краю й інтереси російської армії, додержуючись усіх розпоряджень, викликаних військовим часом, вважає за необхідне скасувати всі обмеження в обсягу національ-

ного і релігійного життя; натомість вона буде переводити в життя краю принципи нової, вільної Росії, по скільки це не суперечитиме з інтересами російської армії, котра воює тепер за право і свободу; нарешті — населенню буде надано право певної самоуправи в обсягу господарського й культурного життя, додержуючись рівного, справедливого відношення до всіх народностей краю.

Проект мій Брусілов одобрив цілком.

Тоді я виложив йому свої міркування щодо перемін в службовому персоналі ґенерал-ґубернаторства; я сказав, що гадаю перевести часткові зміни лише в складі цивільного персоналу, що ж торкається військових, то я тут цілком здаюсь на діспозицію самого Головнокомандуючого: коли треба когось звільнити чи замінити, то хай це робить він сам (мені не хотілось зразу ставитися в конфлікт з усіма військовими цілого фронту, як звичайно дуже дражливими на тому пункті, коли ними розпоряджає не військова людина). Брусілов цілком погодився і на це. Я виложив йому ще кілька дрібніщих справ, між иншими прохання увільнити з полону під мою особисту відповідальність кількох полонених офіцерів-галичан, потрібних як педаґоги до нових українських ґімназій в Київі та його околицях. Брусілос обіцяв зробити це в телеґрафічній дорозі (і справді зробив дуже скоро, як виявилось.)

Нарешті я передав йому бажання Центральної Ради що до заміщення посади команданта київської військової округи. Брусілов одповів, що охоче задовольнив би бажання Центральної Ради, але що тепер вже запізно: учора у вечорі сталось призначення полковника Оберучева і досі вже скрізь про це повідомлено.

Між иншим Брусілов порадив мені конче носити військову уніформу і то з відзнаками відповідно моїй посаді, щоб більше імпонувати як усім служачим, так і взагалі військовим і населенню на фронті. Я так і зробив і потім мав нагоду переконатись в слушности його поради

Попращався я з ґенералом Брусіловим мало не зачарований його уважністю, тактом, дуже милим і простим поводженням. Я не міг би тоді собі й уявити, що він, так охоче з усім згоджуючись зі мною, і здавалось, поділяючи погляди мої на програму й тактику в окупованому краї, в той же самий час, трохи не того самого дня, дав дозвіл на ведення як раз в противному дусі пропаганди ніякомусь А. Геровському. Цей Геровський, родом буковинець і завзятий москвофіл, перед самим початком війни втік до Росії. Австрійське правительство оголосило премію за його голову, а цілу родину його замкнено до тюрми. Повернувши

разом з наступаючим російським військом до Чернівців, він зробився правою рукою губернатора Євреїнова і по його вказівкам немало місцевих людей, переважно Українців, попало до Сибіру. Людина фанатична в своїх поглядах, недобра й мстива, він зводив порахунки з своїми політичними ворогами і наробив людям богато лиха. Його імя вселяло страх і переляк мешканцям Чернівців. В кругах же російських, головно, військових, він мав славу „мученника за російську ідею". Тепер цей Геровський, прийнятий під особливу опіку штабів військових частин — згідно з секретною інструкцією ген. Брусілова, діставав змогу появитися в Чернівцях і почати там звісну агітацію проти тієї системи, якої додержувався я і яка була ухвалена самим же Брусіловим. Про це все мені доведеться говорити трохи далі, але що тут потай працювала рука власне ген. Брусілова, про це я довідався з документальних джерел вже аж при кінці 1917 року.

З Камянця я вислав телєграму до всіх губернаторів, віце губернаторів і повітових начальників в краю, щоб вони приготовились до передачі своїх посад і усіх справ, маючи на увазі потім запропонувати тим особам, кого я мав на думці залишити, — зостатись уже в характері повітових комісарів або їх помішників. Губернатори й віце губернатори мали бути звільнені на основі загального розпорядження для цілої Росії. До мене зявився в Камянці помішник ґенерал-губернатора Євреїнов (бувший черновецький губернатор за часів Бобринського), особа найбільше одіозна через свою діяльність, і мені довелось особисто переказати йому про те, що його звільнено з посади. *) Те саме сказав я й тернопільському губернатору Чарторижському, що також виїхав до мене в Камянець.

На другий день після балачки з ґен. Брусіловим я разом з С. А. Базаровим виїхав до Чернівців. Їхали ми автом по дуже добре знайомому мені шляху на Жванець і Мельницю. Коли ми проминули межу, що одділяє колишню російську територію од колишньої австрійської, Базаров жартом сказав мені: „ось почались уже й Ваші володіння!" Але він і не догадувавсь мабуть, яке глибоке зворушення обхопило мене, коли я тепер переїздив галицьку межу. Я пригадав, як торік літом я їхав цією самою дорогою разом з ґенералом Івановим і з усіх сил старався вплинути на його і подвигнути його на те, щоб якось помогти нашому народові в окупованих Галичині ва Буковині. Ці

*) Недавно якось вичитав я в російських ґазетах, що цього Євреїнова довго тримано в московській „Чрезвичайці" і потім розстріляно.

роки зустрічів з жертвами російської політики в Галичині і праці в окупованому краю — так міцно привязали мене до галицько буковинської землі, що я просто ні про що не міг думати, як тільки про її недолю; я всією душею, всіма нервами переболів її горем і — мушу признатись — всі инші питання й інтереси української справи одступали передомною на другий плян, а на першому були в мене нещасливі Галичина й Буковина, їх добрий нарід, що так яскраво заховав риси стародавньої української вдачі й побуту, що так богато вистраждав цілі століття і тільки тепер почав добувати собі кращу долю — для того тільки, щоб усі його здобутки були так безжалісно потоптані й зруйновані „визвольною“ війною. І чи міг я думати тоді — в серпні 1916 року, що не мине й цілого року, як я їхатиму до цієї самої Галичини, — з спеціяльною місією загоїти її рани, помогти їй знову стати на ноги! Чи вистарчить у мене сил? Чи вдасться мені побороти ті перешкоди й ті ворожі сили, що перемінивши тільки форму, свій зверхній вигляд, знову готовились не дати просвітку нещасному, змученому краю... Про це я думав, коли вїздили в стародавню браму Усть-Окопів і по над дорогою замаячили біленькі галицькі хатки, під почорнілими соломяними дахами, в котрих крилося стільки горя, стільки гіркого смутку! Галичина, країна моїх молодечих мрій, батьківщина Франка, що був моїм „властителемъ думъ“ в ті часи, як складався мій світогляд і формувалися мої переконання, земля, де кожен клаптик був звязаний з давно-минулими подіями нашої історії і з новітніми змаганнями за відродження, ця Галичина простягалась тепер передо мною, і я їхав — жарти сказати: її правителем! Чи це не сон? Чи це не якась фантастична казка?

Мій спутник, помітивши, що я не відповідаю на його жарти, залишив мене в спокою, авто безшумно, але прудко летіло по чудовому шляху, і скоро перед нами в далечині замаячили Чернівці. Ще пів-години їзди і ми на місці, підїздимо до невеличкого партерового будинку на Йосифінській вулиці, де перед тим мешкав Трепов. Мене зустрів помішник ґенерал-ґубернатора по військовим справам ґенерал Усов, що колись був начальником кадетського корпусу в Петербурзі. Тепер він мав повернутись до своєї попередньої посади і його вакансія ніким поки не замішувалась. Схвильований, вже зазнавши ріжних прикростей з боку ріжних солдатських рад та инших революційних організацій, він почав знайомити мене з становищем, по-

сходилися й інші старші урядовці і я скоро перезнайомився з усіма.

Галицько-буковинське ґенерал-ґубернаторство було організоване немов якась маленька держава і мало всі галузі правління. Перш за все воно мало свої власні військові частини: кілька піхотних „дружин“ (ніби баталіонів), кілька сотень козаків, військову міліцію; крім того ґенерал-ґубернатору підлягали всі проти-аеропланні батерії в цілому краї. Через те ґенерал-ґубернаторство мало свій штаб, на чолі якого я застав старенького ґенерала Палібіна, начальника інтендантства — ґенерала Ільїна і начальника інжінєрної управи — ґенерала Ґризнова, На чолі духовного відомства стояв протоієрей Ф. Титов, професор київської Духовної Академії, відомий історик української церкви. Просвітною справою завідував згадуваний уже мною д. Янковський. На чолі фінансової управи стояв д. Чамов, правління державними маєтками — д. Григорієв; на чолі медичної управи тайний совітник Безродний; головою контрольної управи д. Кулабухов. Директором канцелярії був д. Крилов, головним юрис-консультом д. Володковський (пізніщий товариш ґенерального писаря і помішник державного секретара за українського правительства); обидва останні займали свої посади ще з часів Бобринського. Окрім загального прийому я балакав ще з кожним по одиниці, знайомив його з своїм profession de foi і казав, що мушу докладніще ознайомитись з справами, з обставинами і тоді тільки зможу сказати, з ким вважатиму можливим працювати на далі. Все це були старі, заслужені люде, дехто з них був добрим фаховцем і знавцем своєї справи. Були й дуже порядні, абсолютно чесні з усякого погляду люде. Вести розмови на тему можливих „перемін“ було мені дуже неприємно. Взагалі цей бік діяльности, був дуже прикрий, хоч я й не думав цілком додержуватись рецепту князя Львова („не залишити каміня на камені“).

Що стосується названих тут осіб, то проти богатьох з них велося завзяте цькування, відгуки якого долітали до мене до Київа, коли я лаштувався в дорогу. Цькування йшло з боку ріжних „совдепських“ *) інституцій та їхніх проводирів, котрі мріяли, скинувши котрогось з начальників відділів, самим сісти на їхнє місце. Так, молодий лікар з „Исполнительного Комітету“ хотів стати на чолі медичної управи; адвокатський помішник, що пристроївсь

*) Так називано, скорочуючи, замість „совѣтъ солдатскихъ депутатовъ“ або ж „совѣтъ рабочихъ депутатовъ“.

в одному з урядів в запіллі, націлився безпосередно на посаду юрисконсульта, себто голову судової управи і т. д. З цим мені довелось рахуватися і паралізувати особливо явні але безпідставні апетити.

Із рапортів шефів відділів, а особливо буковинського губернатора Лігіна (він залишався на посаді весь час до приїзду Лотоцького) я міг побачити картину, що виявилась далеко гіршою, ніж я собі уявляв. Майже два місяці безначальства привели всі справи до страшенної плутанини; складний, але добре наладжений апарат краєвого управління скрипів по всіх кутках. В повітах запанувала повна анархія. Поліцію вже було майже скрізь розформовано, а поставлена на її місце міліція була нікуди не здатна: почали ширитися розбої та грабунки; міліціонери брали хабарі не гірше від прежньої поліції. Самоволя ріжних солдатських комітетів тяжко відбивалася на становищі населення, цілком беззахистного.

На Буковині аж в чотирьох повітах влада була захоплена місцевими гарнізонними радами, що поскидали повітових начальників і посадовили своїх комісарів. Адміністрація в цих повітах була цілком дезорганізована. В самих Чернівцях сидів „Виконавчий Комітет військових і громадських організацій", куди ввійшли представники ріжних військових частин та інституцій міста Чернівців, а також таких організацій, як земський та городський союзи. Тут засідали переважно військові лікарі, фельдшери, військові урядовці і співробітники союзів. Цей Комітет претендував на владу не тільки в самих Чернівцях, але й у цілій Буковині. Довга відсутність законних представників нового правительства привчила проводирів цього Комітету дивититись на себе, як на одиноку вищу владу в місті і в цілому краю. Мій приїзд був панам з Комітету не дуже до смаку і між нами скоро почалась скрита боротьба. Але крім „Виконавчого Комітета" (він засідав звичайно в мійській ратуші) був ще „Гарнізонний совіт", що також претендував на владу і також не тільки на самі Чернівці, але й на цілу Буковину. Нарешті істнував ще третій комітет у Чернівцях — „Армейський Комітет" VIII ої Армії", одинокий легалізований вищою військовою владою з усіх трьох комітетів. Але зложений з менш пронирливих і більш порядних людей, він залишався в тіні, не виходив поза межі своєї компетенції і не вживав такої нахабної демагогії, як проводирі перших двох комітетів. Всі ці комітети вели між собою боротьбу: з одного боку стояли Виконавчий та Гарнізонний Комітети, а з другого Армейський. Ця боротьба трохи полехчувала мені завдання увільнитися від претенсій на втру-

чання в управу містом і краєм з боку таких непокликаних чинників, як Виконавчий або Гарнізонний комітети.

Скільки абсурдною не здавалася б сама по собі думка про те, щоб окупованим краєм, на терені військових дій, могла правити купка випадкових людей демагогів з поміж військових фельдшерів, низших інтендантських урядовців та молодиків з міського або земського союзів, але обставини революції на фронті, в звязку з швидким розкладом армії й упадком дисципліни, вели до того, що з цією купкою рахувалися в штабі, дивлячись крізь пальці на її вибрики. Тим більше, що в штабі був свій „фронтовий комітет" і головному начальнику цілого фронта генералу Брусілову доводилось виступати з мітінговими промовами на ріжних зїздах, що скликав комітет, прилюдно цілуватись з головою комітету, ніякимсь підофіцером Дашевським, і взагалі відогравати ролю не стільки „головнокомандуючого", скільки „головноумовляючого"...

Так швидким кроком ішла до упадку недавно ще могуча й добре організована армія. З боку було видко, що з таким зворотом революції, який вона прийняла на фронті, воювати далі не можна, що треба заключати мир і цим рятувати й армію й державу від остаточного розкладу. Але люде, що робили переворот і скидали династію в імя „війни до побідного кінця", не могли зважитись на щось инше, як тільки на гальванізацію вже мертвого тіла російської армії: вони старалися вдихнути в його живого духа і підготовити новий наступ. Гадали, що цього можна досягти за допомогою комітетів. Не можна заперечити, що серед комітетчиків траплялись щирі й чесні люде, ентузіясти й ідеалісти; богато з них скоро переплатило своїм життям за стремління воскресити в армії погаслий дух обовязку, але більшість були люде малосовісні, демагоги, що старались висунутися на овид, спекулюючи на почуттях і настроях своїх темних виборців і співробітників — салдатів. Їх головним стремлінням було позбутися важкої фронтової чи канцелярійної служби, діставати добові гроші або якусь иншу вигадану ad hoc платню, сидіти в запіллі, базікати й відогравати роль „спасителів революції".

От з такою публікою й довелося мені зустрінутися в Чернівцях. Доки мені ще не вдалося цілком взяти до рук адміністраційного апарату, доки ще не прибули мої найближчі помішники, губерніяльні й повітові комісарі українці і я залишався сам один, не почуваючи за собою потрібної підтримки з боку штабу фронту, я не міг взяти щодо комітетів відразу ріщучого тону і деякий час робив вигляд, ніби

вважаю їх „співробітництво“ зі мною ділом корисним і бажаним.

Я побував і в Виконавчому і в Гарнізонному комітетах і познайомився з їх складом. Побачивши, що у Виконавчому Комітеті (особливо нахабному і шкідливому) грають помітну роль два земляки-українці: Ол. Багрій і Ю. Гаєвський (обидва вчені фільольоги й кандидати на професорів університету), котрі замість того, щоб піддержати мене як українця, поводились на початку якось двозначно, я запропонував обом посади повітових комісарів, Багрію *) в Чернівцях, Гаєвському в Сторожинці; ще двом-трьом з комітету я дав посади в міліції. Цим відразу було внесено спокусу і розкіл поміж членів Комітету, і ті що дістали вигідні і добре плачені посади, негайно задовольнились, перестали грати ролю опозиції і я потім дуже добре працював до кінця. А решта притихла, тим більше, що я час від часу манив їх або посадами, або якимись пільгами.

Коли ж я опанував потроху становищем, коли вже прибули мої комісарі й закінчилось переформовання повітової адміністрації, коли відновився ослаблений звязок з місцями, то я вже почулав себе міцніще. Скористувавшись з того, що штаб фронту видав наказ, аби офіцери дієвої армії не займали тилових посад за вийнятком крайньої необхідности, я не подав заяви про „необхідність“ самочинних комісарів в деяких повітах Буковини і вони автоматично мусіли покинути край і їхати до своїх військових частин. На їх місце я зразу ж призначив своїх комісарів, що приїхали з Київа.

Піддержуючи найбільш галасливих і уїдливих членів Виконавчого Комітету в надії, що вони при майбутніх реформах управи краєм дістануть посади відповідно їхнім заслугам і високим особистим прикметам, і час від часу кидаючи йому грошову подачку (власних коштів Виконавчий Комітет, як установа самочинна й незатверджена не мав), я тримав його в такому стані, що він міг мені робити лиш дрібні пакости, вже не заваджаючи мені й моїм співробітникам в справах важніщих. Коли ж почалася рішуча боротьба між Армейським Комітетом а Виконавчим і Гарнізонним, я взяв сторону першого, чим ще більше ослабив розмах претенсій черновецьких демагогів. Вища команда, — штаб фронта, як я переконався, держала у відносинах до мене й до комітетів свойого роду нейтралітет: в її очах я теж був

*) Тепер Багрій служить професором російського університету в Самарі.

представником нової революційної влади та ще мазепинцем, одже додержуючи зверхній декорум, в дійсності вона тільки тішилась, що я зустрічаю перешкоди.

Та й серед самої вищої команди кипіло і булькотало мов у котлі, ішли великі переміни. Коли я прибув до Камянця, на верхах командного складу йшла безперервна перетасовка; десятки ґенералів увільнялись в резерв; нові призначення відбувались з блискавичною скорістю. Казали, що Брусілов хоче відсвіжити і відомолодити командний персонал. Начальником Штабу був тоді ґен. Сухомлин, а ґенерал-квартирмейстером ґен. Духонін. Не минуло й двох тижнів, як Брусілов став верховним комендантом (замість Алексєєва), а його місце заняв ґен Гутор; Сухомлин пішов, начальником штабу зробився Духонін, а ґенерал квартирмейстером Раштель. В липні сталися нові переміни. На чолі VШ-ої Армії в Чернівцях я застав ґен. Калєдіна. Я поїхав до нього з візитою, але тільки що побалакав про біжучі справи, як він мені заявив, що покидає свій пост. На його місце приїхав з Петербурга ґен. Корнілов.

Начальники армій, корпусів, не кажучи вже про дівізії, мінялися як в калєйдоскопі і, почавши ділові зносини з одною особою, ніколи не було певності, що завтра на її місце не прийде друга. Військові частини не встигали звикнути до своїх начальників, а ті до своїх підлеглих. При таких умовах ішла діяльна підготовка до наступу. Підвожено величезні маси набоїв, амуніції (головно постачала їх Англія), відбувалося переґруповання частин. Але не було головного — охоти в армії битись. Надіялися, що розумними умовленнями й палкими промовами можна розбудити в ній погаслий боєвий дух, карність і почуття вояцького обовязку.

ХШ.

Тернопіль. Революційне військо і населення окупованого краю. Інтриґи проти мене в штабових сферах. Я звертаюсь за обороною до Керенського.

Не вважаючи на зазначені вище перешкоди, орґанізація нової управи наладжувалась і вже в кінці травня відносини більш-менш усталилися. Нові комісарі, одухотворені бажанням допомагати рідному українському народові в його лихій долі під військовою окупацією жваво взялись за роботу. Від їх не одставали й колишні повітові начальники, залишені на службі під назвою комісарів. Я видав до населення відозву в дусі тої програми, яку

я виложив перед ген. Брусіловим. Для Галичини її надруковано російською, українською й польською мовою, а для Буковини ще німецькою й румунською. Такого вживання трьох або пяти мов я додержувався рішуче у всіх національних оголошеннях і наказах до населення. Папері й подання так само приймав на всіх місцевих мовах. До мене почали являтись численні делєгації з ріжних кутків краю, приносили свої скарги, висловлювали побажання. Я заявляв їм те саме, що казав і у відозвах, але розумів добре, що одних заяв і деклярацій мало; мало було й самого скасування ріжних обмежень і заборон: треба було робити щось реальне, щоб забезпечити населення потрібними продуктами й крамом, поставити як слід медичну й санітарну допомогу, дати засоби для культурної праці, відновити місцевий суд, унормувати церковні відносини і т. д. На це й була звернута головна увага. В справі продовольчій рішено було організувати спеціяльний галицько-буковинський продовольчий комітет, на чолі якого мав стати П. К. Линниченко; цей котітет склався вже в кінці червня. Пороблені були заходи і в инших справах, але головною перешкодою в усьому був розклад армії, упадок карности, сваволя ріжних комітетів, рад і кожного Москаля зокрема, що розперезався собі й нікого та нічого не хотів слухати. З цим доводилось боротися найбільше. Але про це казатиму трохи далі.

Наладивши як так буковинські справи, де вже відчувалась досвідчена рука Ол. Гн. Лотоцького, я поїхав до Тернополя. Красковського ще не було, а вже місцевий „Гарнізонний Комітет“ задер голову. Я вже встиг дістати від нього телєграму: „гарнізонному комітету потрібне авто; рахуємо на одно з авт генерал-губернаторства; просимо негайно вислати“. На це я відповів: „рахунки ваші безпідставні; авта генерал-губернаторства потрібні краєвому комісаріяту для службових справ і яко скарбове майно, нікому не можуть бути передані“. На цьому наш обмін „нотами“ й припинився.

Прибувши до Тернополя й ознайомившись з станом річей на губернаторстві, я пішов до Гарнізонного Комітету, що засідав у Подільському готелі, на вулиці Міцкевича. Я застав його в повному складі й наче приготовленим до моєї стрічі. Склад його відріжнювався від черновецького: там майже поголовно засідали інтеліґенти: офіцері, лікарі, фельдшери, урядовці, співробітники союзів; був один „нижний чин“, якийсь Шалит, та й той виявився деградованим з офіцерів в салдати. Тут в Тернополі Комітет складався з самих салдатів, людей 25—30, звичайні-

сіньких сірих салдатів; крім них був тільки один фельдшер чи санітар, і один полковник — граф Ржевуський, що служив офіцером для доручень при тернопільському губернаторі. Людина це була вже немолода, з сивиною. Він увесь був обвішаний червоними бантами, мов сибірський шаман: на картузі — червона кокарда; на плечах і на грудях — по бинді; на рукаві — червона перевязь, одним словом якийсь „червоний граф". Очивидячки з доручення комітету він вітав мене промовою, надзвичайно напушистою й бомбастичною, повною якихсь улесливих компліментів на мою адресу, виголошеною з великим патосом і театральними жестами. Спочатку мені стало ніяково. але коли я подивився на обличчя салдатів, напружені й серйозні, котрі дивились на промову й на всю цю обстанову мов на якийсь необхідний ритуал, я заспокоївся, попрохав слова і, як умів, постарався зясувати присутнім завдання нової влади в краї, підкреслюючи потребу полекшити становище місцевого, спорідненого з нами населення, щоб дати і йому відчути, яка ріжниця між режімом старої царської Росії, і нової, вільної.

Знову встав граф Ржевуський (він тут, видно, грав ролю оратора) і в ще більше улесливих та безглуздих виразах став виявляти мені похвалу й подяку. На цьому церемонія й скінчилась, я побачив, що Красковському не буде великих клопотів з таким комітетом. Так воно потім і вийшло. Тільки „червоний граф", якого І. І. Красковський залишив при собі на посаді, надокучив йому своїм сервілізмом і афішованою революційністю. Оповідали, що коли приїздив до Тернополя Керенський, то граф Ржевуський вітав його промовою на площі і на закінчення поцілував йому руку, заявляючи, що в його особі родова аристократія цілує руку революційній демократії. Пізніще, в 1918 р. я бачив графа в Київі в польській військовій уніформі. Кому-то й від чийого імені цілує він тепер руки?

Незабаром після мене приїхав Красковський і взяв управу губернією в свої руки. Справи скоро ввійшли в свою колію. В губернаторській канцелярії він майже всіх служачих залишив на місці. При цьому зясувалось, що прежній губернатор Чарторижський був великий амато̀р співу і до своєї канцелярії брав виключно людей з добрим голосом. Він улаштовував парадні вечірки (на одній з таких довелося бути присутним і мені літом 1916 р.), на яких виступали з номерами співу його підлеглі. Але справедливість вимагає признатись, що більшість співаків виявилась і непоганими урядовцями.

Подекуди Красковський залишив на службі й урядовців старої поліції, як ось наприклад в Станиславові, що лежав на самій бойовій лінії і перебував трохи не цілий рік під страшним обстрілом ворожої артилєрії. Служба тут була важка і небезпечна. Тимчасом Красковський переконався, що службовці дуже добре, навіть часто наражаючись на велику небезпеку, виконують свої обовязки. Одже звільняти їх не було чого, та й замінити їх не було ким. Одначе з-за цього вийшла ціла історія. Фронтовий комітет з Камянця прислав мені телєграму, що ось мовляв, в „місті Станиславові — контр-революція: старорежімна поліція на місцях". Довелося мені спеціяльно їхати до Камянця, і тут перед грізним ареопагом в довгій промові зясовувати справу і виправдуватись. Мої резони були взяті на увагу, але мене прохали все-таки „при першій же змозі" звільнити нещасливих станиславівських поліцаїв. Мирному владженню конфлікта допомогло на цей раз і те, що головою Зборів випадково був один українець, мій давній знайомий і почасти учень. Він то й постарався залагодити справу.

Так серед ріжних перешкод довелось наладжувати діло нової управи в окупованих провінціях. Хоча й не скрізь комісарами були Українці, але загальний курс поводження був такий, що його можна було вважати українським і щиро-доброзичливим до населення. Коли не всі молоді наші адміністратори були добре рутиновані в справах і часами може робили фактичні помилки, але в одному ніяк не можна було би їм відмовити: в щирому бажанні принести населенню користь, допомогти йому. І населення це відчувало. Наші відозви, розліплені по цілому краю вже мали свій вплив, навіть по той бік фронту: їх передруковували німецькі та инші часописі, і серед українського населення, що залишалось ще під австрійською владою, мимоволі зароджувались сумніви: до кого йому властиво прихилятись, чи до „своєї" старої Австрії з її шибеницями, Талєргофами, системою національного гніту дужчого над слабшим, з перспективами польської автономії по цісарській обітниці 1916 р., без поділу на польську й українську частини, як цього добивався наш народ, — чи до „вільної України у вільній Росії?"

За кілька місяців (травень, червень, липень) фактичного істнування нової адміністрації в Галичині та Буковині, при постійному зрості розкладу й деморалізації російської армії, що закінчилася руїнним для краю відворотом в кінці літа 1917 р., не можна було зробити для змученого населення щось таке, що радикально змінилоб

на краще його становище; для цього просто й не вистарчило часу. Але вже одне те, що на чолі управи краю й серед адміністрації були люде, які щиро спочували населенню, старалися як могли йому помогти, оборонити й захистити від утисків та кривд, — це воно зрозуміло по сей і по той бік фронту. Мені вже потім на еміграції оповідали, що на одній авдієнції у цісаря Карла групі парламентських послів з Галичини, цісар звернувся до одного з них, що був обібраний з повітів тепер окупованих, з словами співчуття: „а Ваш округ і досі все ще мучиться під російським пануванням?“ „Ні, Ваша Величність, одповів посол, — „не мучиться, бо там тепер українська адміністрація, котра дбає за населення і воно тепер одпочиває від страхіть війни!“ — Так мені передавали цю розмову, я не ручуся за точність.

Взагалі, протягом червня-липня, коли до того ще почали долітати звістки про успіхи українського руху в Київі, русофільський настрій „закордонної“ Галичини дуже зріс — під впливом чуток про той наче б то добробут, що настав в окупованій частині. До моменту нашого наступу — а його сподівались і по той бік фронту — населення прикордонної смуги вже на збіралося тікати; воно дожидало нашого наступу, сподіваючись на цей раз уже справжнього визволення. Треба було аж страхіть Калуша, Галича й Тернополя, щоб його розчарувати...

В дійсності, при всім нашім бажанні, щоб становище населення справді покращало, щоб ті шумні заяви, які стояли у моїй відозві — були виконані, до цього було ще далеко. І головною перешкодою була „революційна армія“. Перше панувала дісципліна і випадки мародерства, насильства, грабунку — хоч і траплялись, але суворо переслідувались і карались. Тепер дісципліну було скасовано і всяка карність зникла. Офіцерство мусіло дбати вже не про те, щоб салдати не кривдили місцевої людности, а про те, щоб хоч сяк-так зберегти військовий лад і хоч зовнішню подобу армії. Та й не до того було, щоб когось карати, переслідувати: добре було, коли салдати самі не займали своїх офіцерів! Що ж до населення, то салдатська маса трималась такого погляду: „ми вас завоювали, одже тепер і будемо над вами панувати, а ви нам коріться!“ Перше „панували“ генерали, офіцери, тепер же хотів „панувати“ кожен москаль. З таким розумінням відносин до населення мені раз-у-раз доводилось стикатися по ріжних салдатських комітетах. Дуже тяжко було втолковувати їм, що проголошена революцією свобода — зобовязує, що у відносинах до Галичини треба вести політику доброзичли-

вости й прихильности, а не зялякування й гніту, бо се ж єдинокровний з нами край, тут живуть близькі нам люде, та й війна ведеться тепер по революції не для „анексій і контрибуцій", а „за свободу". З салдатами з України було безмірно лехче: їм треба було тільки вказати або нагадати, що тут живуть наші ж люде, земляки-українці. Але для ріжноплеменної російської армії, для яких — небудь вятичів або костромичів цей аргумент не істнував.

Не кажучи вже про ті безчинства, які творила розгнуздана солдатеска над беззахистним населенням — ґвалтування жінок, грабунки, безглузде нищення садків, городів, засіяного збіжжа, — що робилося окремими салдатами або цілими ґрупами, кожен день до всіх наших комісарів і до мене вступали скарги на салдатські комітети. Так, наприклад, в одному місті салдатський комітет рішив, що очистити якийсь там ліс, де перед тим були позиції, од решток колючого дроту і набоїв, повинні не сапери, а селяне сусіднього села. Сапери знають це діло і мають всі потрібні до цього інструменти; у селян же нічого нема. Одже в результаті такої примусової чистки недосвідчених людей з голими руками — десятки поранених вибухнувшими ґранатами, від колючого дроту і т д.

В другому місті комітет наказав, щоб на подібну роботу зігнати самих жінок. Але після того, як дійсно зігнаним жінкам (і то молодим), рятуючи себе, довелося провести ніч залізши на галуззя дерев, стало зрозумілим, чому комітет вимагав власне жінок, а не мущин.

Нашій адміністрації раз-у-раз доводилось виступати в ролі оборонців населення від нашого ж власного воїнства. Взагалі треба сказати, що галицька людність (переважно селяне) за часів війни опинилась в стані якихсь державних рабів, гельотів: над нею нависли усякі повинності примусового характеру: направа шляхів, мостів, рубання лісу, риття окопів, підводна повинність, постійні реквізиції, — то хліба, то худоби. Певна річ, коли все це відбувається в якімсь порядку, по якихсь законних нормах, з цим, як не тяжко, доводиться миритись: на те війна. Але коли тепер це все почало відбуватися без усякого порядку, без якихсь норм, в залежності від самоволі окремих людей або темної салдатської маси, то становище населення робилося нестерпучим.

Ах, ці реквізиції! Скільки мені довелося воювати через них! Скільки напсували вони крови й мені й усім нашим комісарам... Через оці реквізиції на початку липня завязалась справа, яка могла скінчитись для всієї нашої адміністрації дуже зле, коли б не поміч аж самого Керенського.

Про цю справу варто розказати докладніше, бо вона дуже яскраво характеризує тодішні відносини в окупованім краю.

Я застав такий порядок, що діло реквізицій збіжжа, трави й худоби лежало, головним чином в руках представника російського міністерства хліборобства п. Григоренка (високого урядовця, земляка з Полтавщини). Він переводив постачання армії місцевими продуктами. Цей порядок я не міг визнати за нормальний: чомусь така важна галузь державного господарства була вилучена з компетенції вищої місцевої адміністрації, віддана представникові російського міністерства, котрий підлягав контролі не тут з Чернівців, а з далекого Петербурга і тому зловживав своїм імунітетом. За порозумінням з П. К. Линниченком ми склали проєкт організації „Галицько-Буковинського Продовольчого Комітету“ при нашім Краєвім Комісаріяті; цей Комітет мав переводити апровізацію як армії, так і самого краю. Пан же Григоренко мав бути відкликаний з цілою своєю управою. Наш проєкт був уже затверджений в Петербурзі, але переведення його загальмувалось: у нашої реформи знайшлись вороги, і перш за все сам Григоренко з своєю компанією. Їм не хотілося залишати Галичини й вони рішили довести, що від нової реформи потерпить діло апровізації армії. Їм треба було дискредитувати нову адміністрацію і краєвий комісаріят, котрий був ініціятором реформи. Систему за-для цього було вибрано провокаційну.

Склад управи д. Григоренка комплєктувався в значній мірі з осіб, що рятувалися від активної військової служби, вступивши на службу до інституції, що працювала „на оборону“. Тут пристроїлися деякі з колишніх повітових начальників та їх помішників, котрих я не залишив на посаді через те, що вони погано поводились з нашими людьми. Було тут богато синків дідичів з правобережної України, поляків, котрі ставились до місцевого галицького „хлопа“, як американські плянтатори до своїх невільників. Вся ця компанія, натурально, була озлоблена проти нашої реформи і тепер узялася з особливою енергією вибивати з населення останні запаси через реквізиції, безбожно порушуючи всякі приписи, що в гірській околиці не вільно реквірувати в населення більше як 50% худоби, бо тут люде живуть майже виключно з скотарства. А тут почали брати по 75 80%, а той більше. При чому робили, які тільки можна кривди і знущання. Скарги посипалися до наших комісарів. Ті, певна річ, заступились, бо не одному з них лекше було дати вирвати собі здорового зуба, ніж бачити, як у гуцула беззаконно забирають останню „маржинку“, та ще й глумляться, знущаються при тім.

Один з наших комісарів навіть заарештував двох таких реквізиторів-розбишак.*) Тоді полетіли телєграми від Григоренка до штабу фронту про те, що мовляв, комісарі, потураючи австрійському населенню перешкоджують добувати продукти для постачання армії.

Головний начальник постачання на південному фронті, ґенерал Ельснер, узяв сторону Григоренка. Кілька разів я писав до нього і висилав довгі телєграми, в котрих зясовував окремі інціденти, вказував на порушення правних норм і приписів агентами п. Григоренка, висняв провокаційний характер їхньої роботи. Але все це не помагало, і ось одного дня я дістаю телєграму від ґен. Ельснера, де він повідомляє мене, що „позаяк випадки перешкод з боку повітових комісарів ділу апровізації армії, яка обороняє рідний край і революцію, не припиняються, то він, ґенерал Ельснер, буде на далі примушений прохати головного коменданта про наказ арештувати й віддати до суду винних комісарів".

Справа переносилася в ту площину, де усердно працювали деякі особи, стараючись виставити мене в очах штабу фронта трохи чи не таємним агентом австро-німецької верховної команди. Тут уже обмінюватись телєграмами й полємізувати було даремно і я рішив звернутись безпосередно до нового військового міністра і голови ради міністрів Керенського, що саме перед тим приїхав на фронт, де підготовлявся новий наступ російської армії. Дістав-ши телєграму Ельснера, я зразу сів в авто і поїхав до Тернополя, де до мене прилучився Красковський, і ми вирушили до позицій, за м. Козову, де стояв поїзд головнокомандуючого, а також і поїзд Керенського.

Головнокомандуючим був ґен. Ґутор. Він був „боєвий" ґенерал, мало сидів в своїй ставці в Камянці, а все перебував на самому фронті. Я вже був з ним знайомий. Коли я приїхав перший раз представитись йому, мій приятель С. А. Базаров встиг мене попередити, що новий „главкоюз" **) ставляється до мене неприхильно, бо його дуже настроїли проти мене деякі людці. Діло в тім, що в штабі ставки залишилося по канцеляріях кілька людей

---

*) Третій, головний (син дідича-поляка), що взяв з селян і священника хабаря дві тисячі рублів і узявши всетаки приступив до реквізиції, — утік до Чернівців і зараз же вписався там до „батальйону смерти", щоб дістати імунітет від судового слідства і кари. Справа його передана слідчому, але чим скінчилась — не знаю. Тернопільська катастрофа перемішала все.

**) Скорочення: главнокомандующій юго-западного фронта". З початку війни в Росії було впроваджено оці скорочення, і цю практику проловжують тепер большевики.

ще з часів Бобринського. Серед них були й галицькі москвофіли á la Геровський. В очах цих людей я був немов уосібленням ненависного їм „мазепинства“ і вони вели проти мене завзяту агітацію, не вяжучись нічим, не дурно ж тепер настала свобода! Так, наприклад, ніякий Будилович (син відомого професора-україножера) дозволив собі одного разу одверто у вагоні-їдальні поїзду головнокомандуючого заявити, що я не більше й не менше, як агент німецького штабу. Присутні при цьому три офіцери, що знали мене особисто, обурились на це, склали на місці протокол і повідомили мене. Я направив діло до військового прокуратора. Почалося діло, і невідомо, який би дістало воно вислід, як би самого Будиловича не заарештовано було в Бердичеві підчас т. зв. Корніловської історії в кінці серпня. Дальша доля цього Будиловича мені невідома.

Одже подібні панове скористались зі зміни головної команди, щоби освітити перед ген. Гутором, новим начальником штабу Духоніним і генерал квартирмейстером Раттелем мою діяльність, як безумовно ворожу для інтересів російської армії. Це, між иншим, розвязало руки й ген. Ельснеру в його поході проти наших комісарів.

Коли я ввійшов вперше до ген. Гутора, він зустрів мене дуже холодно, прийняв мене не окремо, а в присутності якогось старенького генерала, вийняв годинник, поклав перед собою і сказав мені: „даю вам до розпорядження десять мінут“.

Мені треба було в ці десять мінут виложити перед непримиримим слухачем своє profession de foi і зробити це таким способом, щоб у йому містилося й спростування усіх поширюваних про мене вигадок і брехень. Я почав говорити і, певно, говорив з великим жаром (я справді був того дня хворий, і мене била пропасниця), бо Гутор мене не перебивав, хоч балакав я більше, як півгодини. Коли я виходив, Гутор видко змягчився, сказав, що всього того, що я казав, він не знав і попрощався зі мною доволі ласкаво. На сходах догнав мене старенький генерал і почав мені дуже дякувати за оборону „нашої справи“: виявилось, це був генерал Глинський, той, що про його призначення на посаду начальника київської військової округи клопоталася в свій час через мене Центральна Рада. Видко, що небіж рекомендував свойого дядька не тільки з почуття родства!

Від Гутора я по черзі пішов до Духоніна й до Раттеля. Перед кожним з них я просторо оповів про мою програму в Галичині, про мої погляди на завдання російської

політики в окупованих областях, старався зясувати національні взаємини в краю і завдання наші, які з цих взаємин випливали, одним словом, прочитав перед кожним з них лєкцію на тему „Галичина, її минуле й сучасне“. Не знаю, на скільки я переконав обох ґенералів, думаю, що ледви чи погодились вони зі мною, але в усякім разі я заспокоїв їх і розвіяв найбільш фантастичні й дикі представлення, які склались у них про мою діяльність під впливом агітації таких панів, як Будилович. Принаймні таке в мене залишилося враження.

Тепер, коли в мене було пущено такий небезпечний набій, як телєґрама Єльснера, я не рахував, що зустріну з боку Гутора та його штабу ні оборони, ні просто зрозуміння. Тому я й зважився, минаючи їх і порушуючи таким способом дисципліну, звернутися безпосередно до військового міністра. Другого виходу я не бачив.

Від Тернополя до Козової верст 40. Уже зовсім смеркло, коли ми по препоганій, вщерть розбитій дорозі обїхали кругом містечка і добрались до неглибокого яру, поросшого кущами. На дні його було прокладено залізничу вітку, і тут стояв поїзд „главкоюза“, замаскований зеленими галузками зверху і з боків, — щоб не побачили ворожі аеропляни та не закидали бомбами. Ми не зупинились коло поїзду „главкоюза“, а проїхали ще пару кільометрів далі, де так само замаскований зеленими берізками стояв поїзд Керенського. Було вже темно, і молодий адютант, в якому я пізнав одного з тих офіцерів, котрі супроводили Керенського завжди в Петербурзі, заявив нам, що міністр вечеряє і попрохав зачекати в сальон-ваґоні.

За чверть години вийшов Керенській. Він був у на-пів військовій формі, у френчі й високих чоботах. Він пізнав нас обох, привітався дуже ласкаво і, видко, був задоволений побачитись з старими знайомими так далеко, при такій незвичайній обстанові. Керенський трохи поправився проти того, як я бачив його в останнє в Петербурзі, і видимо був в доброму настрої. Ми з Красковським один за другим виложили нашу справу і наші жалі. Тепер говорити було лехко, бо почувалося, що маємо перед собою людину непереджену, яка приймає річи просто, без підозрінь в якихсь задніх думках і, головно, вірить нам обом

Ми дуже докладно розповіли Керенському про становище в краю, про становище населення, розказали про інтриги Григоренка, показали телєґраму Єльснера і прохали вплинути на „главкоюза“ та його штаб, щоби вони перестали бачити в новій адміністрації, вшанованій довірям самого правительства — якихсь зрадників та предателів.

Керенський уважно нас вислухав, задав кілька питань, побалакав, заспокоював нас, коли ми трохи схвильовано оповідали про наші пригоди і нарешті відпустив нас, пообіцявши ще сьогодні перебалакати з ґен. Гутором в нашій справі. Він тільки просив нас зараз же негайно заїхати до Гутора, сказавши, що телєфонічно повідомить про наш приїзд і попросить негайно нас прийняти.

Ми так і зробили. Коло поїзду „ґлавкоюза" нас зустріли капітан Удовиченко і поручник Скрипчинський — обидва українці й одні з перших діячів по українізації війська і провели до вагону самого „главкоюза". Гутор нас зразу ж прийняв. Саме в той час на позиціях, де досі було спокійно, почалась завзята стрілянина з гармат з обох боків. Земля дріжала від гуку і небо палало мов пожежа. Під цей страшний гук ми вели розмову з Гутором. Він був офіціяльно чемний, трактував нас чаєм з конфітурами і ані словом не згадував ні про Єльснера ні взагалі про біжучі справи, так мов просто приїхали до нього в гості. Коло дванадцятої ґодини ми попрощались і вийшли. А скоро потому, як нам потім переказували, приїхав до Гутора Керенський і вони розмовляли до третьої ґодини в ночі. Зміст їхньої розмови залишився для мене невідомий, але причепки до мене з боку штабу з того часу припинились. Коли я скоро після цього попав якось в Камянці на прощальний обід, який давали в штабі одному з старих ґенералів, який переходив на другий фронт, то ґенерал Єльснер підсів до мене за столом, весь час упадав коло мене і був надзвичайно ласкавий. Про інцідент з телєґрамою — ані пари з уст.

XIV.

Українізація армії. Наступ російських військ. Калуш і Галич. Погром російської армії і її відворот. Евакуація Чернівців. Афера Ґеровського.

Між тим в тилу, в глибині України відбувалися великі події. Російська державність розвалювалась. Тимчасове Правительство давно вже випустило фактичну керму з рук, наростав большевизм. . На Україні ж національний рух ширився з незвичайною швидкістю. У Київі, протягом травня і червня відбулися один за другим всеукраїнські зїзди — селянський, робітничий, військовий. В той час як Тимчасове Правительство все більше тратило ґрунт під ногами, Центральна Рада почувала під собою вже певну основу в співчутті широких кругів населення. Вона вже фактично зробилась українським революційним парляментом. Представ-

ники неукраїнської „революційної демократії“ в краю (кадети, меншевики, есери, представники жидівських партій) зпочатку завзято виступали проти українського руху й проти виставленого Центральною Радою постуляту територіяльно-національної автономії, але бачучи, шо їм не ведеться, примирилися і стиснувши серце самі ввійшли в склад Центральної Ради, яко представники „національних меншостей“ (росіяне, поляки і жиди). Не було в Центральній Раді лиш представників середньої й більшої власности, представників заможнішого селянства і козацтва, як також і представників торговлі й індустрії, і це не дало їй зробитись справжнім українським парляментом, і представництвом усіх клясів населення України.

Найбільш імпонуючим явищем в розвитку вкраїнського руху був національний рух серед армії і стремління до так званої українізації війська. Це був цілком натуральний і здоровий рух, котрий, на жаль, не дав сподіваних наслідків лиш через нездарність і неуміння своїх керовників. Замість того, щоб відразу поставити діло на твердій національно-історичній основі, використувати всі здорові елєменти армії зверху до низу й організувати українське військо на прінціпах твердого ладу й дисципліни, — керманичі, здебільшого молоді недосвідчені люде, прапорщики або військові урядовці повели справу з усіми прийомами дешевої демагогії і самі ж підкопували організацію армії тим, що вносили в неї розєднуючі соціяльні гасла, а головно — виявили брак справжнього патріотизму й ідеалістичного захоплення, так потрібного завжди в такім ділі: як і скрізь, виплили на верх ріжні авантюристи й просто карієровичі, що дбали перш за все за самих себе. До того ж усіх заїдав страх перед „контр-революцією“, котра ввижалася їм скрізь, в усіх кутках та щілинах. Через те боялися і не давали ходу дійсно заслуженим боєвим ґенералам і офіцерам, а доручали високі відповідальні посади в руки прапорщиків або нестроєвих офіцерів. Тому то в справі українізації війська не було якогось стройного пляну і системи, і не використовувано тих можливостей, які самі собою відкривалися. Так, наприклад, справі формування окремих українських частин дуже співчував начальник VIII-ої Армії, а потім (після Гутора) „главкоюз“ ґен. Корнілов. Він навіть сам доручив ґенералу П. Скоропадському (майбутньому Гетьману України), команданту 34-го корпусу, розпочати українізацію цього корпусу, вважаючи, що українізовані, себто сформовані виключно з українських контінґентів частини найкраще бються з ворогом — так воно справді й було.*)

*) Див. про це „Уривок зі Споминів Гетьмана Павла Скоропадського“, книга IV-та „Хліборобської України“, Відень, 1922-23.

Але Військовий Генеральний Комітет у Київі, на чолі якого став С. В. Петлюра, з недовіррям ставився до цих заходів й робив діло по свойому, но з цього виходило богато шуму, а справжнього діла не було.

З другого ж боку й неукраїнська „революційна демократія“ з піною в роті накинулася на українізацію війська. Вона не брала на увагу навіть того, що при нестриманому ході процесу розкладу російської армії, тільки здорове національне почуття могло зберегти хоч частину армії від остаточного загину і в формі місцевої територіяльної армії дістати силу, яка обороняла б фронт і служила б надійною опорою проти большевицької пропаганди. Найбільш завзятим ворогом українізації виступив начальник київської військової округи полковник Оберучев. З енергією, достойною кращої долі, він і на службі і в пресі — на сторінках „Кіевской Мысли“ виступав проти українізації, мов проти найтяжчої язви, котрою Бог покарав російську революцію.

До нас на фронт долітали лиш відгуки того, що діялось у Київі. Я хоч і належав до членів Центральної Ради, але захоплений галицько-буковинськими справами, зовсім відійшов від неї і про те, що робилось у Київі довідувався здебільшого лиш з часописів. З половини червня українізація почала відчуватися на фронті. Вже формувалися окремі українські частини, скрізь почали засновуватись українські військові клюби. В Чернівцях Військовий Український Клюб заняв помешкання Народнього Дому, прибрав його, причепурив; заснував Українську Книгарню в Ринку, яка дуже жваво торгувала місцевими й київськими виданнями. В міському театрі було улаштовано кілька українських вистав. В день збору грошей на Національний фонд було влаштовано українську маніфестацію в Чернівцях і я промовляв на вічу з балькону міського ратуша. Скрізь — в Кіцмані, в Кутах, в Гура-Гуморі і т. д. при своїх службових поїздках я знаходив українські військові клюби, називані звичайно іменем котрогось з наших гетьманів, і старався скрізь входити з ними в ближчі відносини. До мене почали приїздити для поради і порозуміння делєґати від ріжних українських військових громад на галицько-буковинськім фронті і навіть з Румунії, від росташованої там IX-ої Армії. По деяких місцях українські громади робили мені вже й певні послуги, піддержуючи в сутичках з ріжними салдатськими комітетами. Відчувався крайній брак інтеліґентних сил по цих клюбах і громадах. Офіцерів було дуже мало, а ґенералів-українців можна було на пальцях порахувати. Це був справжній стихійний народній рух і душа раділа, дивлячись на його...

Свіжі українізовані частини першими перейшли в наступ на фронті, прийняли на себе перший удар ворога і тисячі синів України полягли на початку наступу, забезпечивши своїм поривом його первісний успіх.

Цей наступ діяльно підготовлювавсь з початку літа. По фронті їздили комісарі і держали промови на тему про необхідність наступати, подолати ворога і цим закінчити війну та закріпити „придбання революції". На успіх наступу покладалися всі надії. Ми, українці, тепер також бажали цього успіху: була думка, що коли вдасться захопити цілу Галичину, то вже вдержимо її в своїх руках, і тоді справді Галичина приєднається до „вільної України у вільній Росії".

Напередодні початку наступу я поїхав до Бучача скласти візит головній Команді VII-ої Армії, яка там тоді стояла; до того хотілось познайомитися з генералом квартирмейстером цієї армії, про котрого мені казали, що це — українець. Але я не застав уже нікого в Бучачі: всі — і командір армії, і начальник штабу, і дежурний генерал виїхали на бойову лінію. Казали, що залишився один лиш генерал квартирмейстер (забув, на жаль, його прізвище), якого я хотів бачити. Поїхав до нього. Він кудись вийшов і я хвильку зачекав на нього. Дивлюсь — на столі лежать українські книжки, памятаю — оповідання Кащенка, значить правда — українець. Та ось і він сам. Ми познайомились, заговорили по українськи. Він вийняв годинник і сказав: зараз за десять хвилин (було коло 2 ої дня) наші починають наступ. Ми взаїмно побажали собі успіху — стрінутись слідуючий раз у Львові і попращались.

Наступ розпочався. Як звісно, зпочатку він мав успіх. Після страшної канонади, яка цілком поруйнувала ворожі окопи на десятки кільометрів, війська пішли в атаку, проломили ворожий фронт по лінії Богородчани Станиславів-Козова і просунулись уперед на 25 40 кільометрів, захопивши міста Галич і Калуш. Але дуже скоро на цьому успіх і припинився. В кількох місцях окремі полки, захопивши ворожі окопи, не захотіли там залишитись і повернули назад; в других місцях не схотіли піддержати своїх наступаючих сусідів. Наслідки первісної перемоги були втрачені і доводилось уже думати про оборону. Сміливий порив окремих частин і смерть тисячів людей загинули марно. А найстрашніще з усього погром, нотований в літописях останньої війни. Здеморалізовані салдати, упившись найдених в Калуші горівок і всяких трунків, кинулись грабити і розбивати крамниці, приватні й громадські будинки, мордувати людей, насилувати жінок. Але що

було дивне: погромщиками кермувала чиясь досвідчена рука і вказувала виключно українські громадські інституції й приватні мешкання для погрому; всі польські доми залишились цілі. Від погрому потерпіли майже виключно Українці й Жиди. Жахливі подробиці калуського погрому оповів мені д-р Іван Куровець, що втік з Калуша до Чернівців. Пізніще розслідом було встановлено, що погромом дійсно керувала купка людей, що здавна звила собі кубло при армейських інституціях, людей, що належали до компанії Геровських та Будиловців. Губерніяльний комісар Галичини Красковський при перших звістках про події в Калуші, виїхав туди, кинувся розганяти громил, виявив надзвичайну сміливість і одвагу, але нічого вдіяти не міг, салдати були пяні, офіцери від них ховались, австрійці страшенно бомбардували місто і от-от мали знову його захопити, що незабаром і сталось. Красковський ледви встиг вибратись з міста під убійчим вогнем.

Як тільки прийшла до мене звістка про успіх наступу і про здобуття Галича й Калуша, я негайно виїхав туди на місце, щоб відразу впровадити нашу адміністрацію в новоздобутих повітах. Від Станиславова до Галича яких-небудь 28—30 верст. Їхати довелось серед тільки що захоплених позицій і блищого запілля ворога. Все кругом уявляло картину страшної руїни, немов тут був землетрус. Наслідки роботи російської артилєрії були жахливі. Скрізь валялись неприбрані трупи. Два дні зряду йшов дощ, і все повернулось в одну брудну масу, з якої сторчали колоди, — останки зруйнованих окопів, залізні щити, уламки бетону, а иноді й людські тіла. По-над дорогою валялись розбиті вози, лафети гармат, кінські трупи. Шлях і без того розбитий, обернувсь в якийсь кисіль, по якому ледви-ледви посувалося авто. Назустріч попадалися військові вози й окремі вершники. Ось по-над дорогою в лісі забіліли хатки з березовим парканом — це покинуті Німцями бараки. Нарешті серед дерев з ліва показався високий горб, а на йому руїни мурів. Це й є знаменитий Галич, руїни князівського замку. Хоч і як я поспішав, але не міг собі відмовити, щоб не зупинити авто й не вилізти на той горбок подивитись. Серед руїн, на порожніх місцях — грядки з картоплею, капустою та фасолею. Це — хазяйновиті Німці розвели були тут городину, та не їм довелось спожити. Внизу, у ніг замкової гори простягся нинішний скромний Галич, а там далі блищала срібна смуга Дністра. Місто на-пів зруйноване й порожнє. Населення повтікало чи поховалось.

Я поїхав до сусіднього села Залукви (колись це було передмістя княжого Галича). Мені хотілося побачити когось з місцевих людей, що тільки що перейшли під нас з-під Австрії. І справді, в селі Залукві я застав місцевого священника, старенького о. Мулика. Його будинок був весь набитий салдатами, і йому з родиною залишили тільки одну кімнату. Пан-отець і його родина, довідавшись, хто я, дуже мною зраділи. Мені подали останні числа „Діла", „Вістника Союза визволення України", оповідали про життя по той бік фронту, про тамошні настрої й надії... Уявляю, як вони мусіли бути розчаровані! Отець Мулик гірко скаржився на салдатів, що зневажили його, штовхали кулаками в груди, вимагали грошей, грабували в Галичі крамниці. Пані-матка заходилась готовити для мене й моїх спутників каву, і була дуже засмучена, коли я відмовився, бо дуже поспішав далі до Калуша, про який я в Галичі почув трівожні звістки. Я пообіцяв їй заїхати на довший час при повороті, але слова свого додержати не зміг.

З великими труднощами доїхав я через село Викторів до річки Лімниці. Почали лускати шини в автових колесах, а направляти їх серед страшної грязюки була чиста мука. Перед самою Лімницею знов сталася біда з нашою машиною і я затримався тут на цілу годину в якій-ь порожній хаті. Але довелось вертатися просто до Станиславова, бо на зіпсутій машині не можна було ризикувати переїхати річку в брід, а мости всі були понищені.

Весь час з боку Калуша чути буто безперервну стрілянину. Повз хату, де я стояв, брили цілі юрби Жидів з Калуша в напрямку до Станиславова. У всіх був розтерзаний вигляд; перелякані, бліді, йшли вони по коліна в липкій глибокій грязюці, під холодним дощем, що полив зранку, — бородаті сиві діди, жінки, діти. Так, мов тікали від чогось страшного. Дехто волочив за собою повозку з дитиною чи з убогим майном, а хто в руках ніс якесь лахміття. Наша уніформа викликала у них страх і переходячи повз нас низько кланялись. Од цих утікачів ми довідались, що в Калуші йде погром, і вони тікають до Станиславова.

Я доручив повітовому комісару Станиславова, що був при мні в цій подорожі, щоб він по повороті до Станиславова зібрав кілька десятків своїх стражників і негайно їхав з ними до Калуша піддержати там порядок. Я не зняв, що в Калуші саме тоді був Красковський, що виїхав туди негайно, як тільки почув трівожні звістки.

Станиславівський комісар (д. Тугарнов) встиг таки пробратись з своїми людьми до нещасливого Калуша і помагав губерніяльному комісарю наводити порядок до останньої хвилини, поки місто було в російєьких руках. Як раз звільнення саме цього комісаря й домагався фронтовий комітет салдатських депутатів.

Зробивши розпорядження про організацію в Станиславові допомоги калушським утікачам, я поспішив повернутись до Чернівців, де мене дожидали ріжні невідкладні справи. Потім знову виїхав до Коломиї, до Надвірної і обїхав частину богородчанського повіту, відбиту в австрійців. Три дні я був у розїздах і пізної ночі повернувся до-дому. Як завжди, мене дожидала ціла купа телєграм. Вже лягши в постіль я почав їх перечитувати, і зненацька натрапив на таку, що всякий сон одлетів від мене. Це була телєграма від Красковського, губерніяльного комісаря Галичини: „сегодня по військовим обставинам розпочав евакуацію губерніяльних установ до Проскурова". Коли б я в той час прочитав про евакуацію Чернігова або Полтави, се не більше вразило би, ніж ця звістка про залишення Тернополя. З перших днів війни Тернопіль зоставався в російських руках, я так звик до нього, як до „свойого" міста, що попадаючи туди, мав почуття таке, ніби виїздив до свого Глухова або Конотопа. Звістка, що Тернопіль евакується, вразила мене мов грім. Значить, сталася велика катастрофа на фронті.

Вранці на другий день я телєфонував до штабу VШ-ої Армії і довідався, що в районі (коли не помиляюсь) Козови чи Бережанів, якісь частини відмовилися наступати й покинули самовільно позиції. Стався невеликий прорив, але його мабуть скоро зліквідують.

Я скликав старших членів ґенерал-ґубернаторства і повідомив їх про одержані мною звістки. Рішили, що я поїду по обіді в штаб фронту і поспитаю новин та інструкцій. Тоді ж по телєфону з Камянця мені передали, що там уже новий „Главкоюз" — ґенерал Корнілов.

З Корніловом я вже був знайомий по Чернівцям, де він після Калєдіна командував VШ-ю Армією. У нас установилися дуже гарні відносини. Корнілов мені дуже подобався; він завжди дуже уважно ставився до моїх повідомлень, задовольняв прохання, поділяв мої погляди на тактику у відносинах до ріжних „совдепів". Особливо прихиляло мене до його те, що він тактовно й гуманно ставився до місцевої людності. Це виявилось при мені в кількох випадках. Тепер я їхав до нього, яко до свойого найблищого начальника.

Корнілов мене прийняв негайно, стрів дуже привітно і скозав, що становище на фронті хоча й серйозне, але не безнадійне. „На всякий випадок Ви готуйтесь, не поспішаючи, до разгрузки*) Чернівців“ додав він.

Повернувшись до Чернівців вночі, я немало був здивований, побачивши світло у всіх вікнах мойого дому. Виявилось, що мої співслужбовці дожидалися мене. Ми сіли за стіл і тут же виробили схему евакуації, тільки найбільш складних і людних інституцій в 8—10-денний термін. На другий день ранком мені подали телеґраму від Корнілова: „Починайте евакуацію скорим темпом“.

Оттук у нас і закипіло! Почався великий гармідер. В інституціях ґенерал-ґубернаторства служило коло 2 500 людий в самих Чернівцях. Треба було вивозити архіви, склади, запаси. На це пішов цілий тиждень.

До мене прилетів з Тернополя Красковський і нама лював мені жахливу картину. Він бачив, як відступала розбита армія, руйнуючи все при своїм відступі. Даремне, ризикуючи власним життям, старався він в деяких місцях зупинити тікачів і иноді йому це на якийсь час удавалось. Коло Теребовлі розлючені салдати трохи його не вбили. Його врятувала охоронна сотня козаків, яку він мав при собі, а ще більше — сміливість і присутність духа, чим він імпонував озвірілим, деморалізованим салдатам. По декуди йому вдалось перепинити погром, як наприклад в місті Скалі, де довелось вжити зброю. Красковський прохав у мене допомоги — ще оден автомобіль і козаків. За кілька годин він помчав знову до своєї ґубернії.

Тимчасом я дістав з штабу фронту наказ „забірати з собою всіх мужчин віком від 18 до 50 років, угоняти коров і коней, нищити збіжа по полях і коморах.

Цей страшний наказ загрожував одним розчерком пера знищити всю нашу роботу останніх місяців в Галичині й Буковині: замість доброї памяти й прихильности, залишити по собі озлоблення й проклони. Та крім того він був фактично не до виконання: відворот ішов так швидко, салдатські маси тікали в такій паніці й безладді, що не було жадної сили виконати всі ці згони й нищити скільки-небудь пляново і систематично; почни тільки робити, і воно обернеться в загальний грабіж і дике плюндрування

А що стосується згону мужеського населення, то це були не жарти — треба було людей, яких мали забірати з собою, десь сконцентрувати, організувати біля них

---

*) вивадування, розпакування.

варту, годувати їх в дорозі, а для цього всього не було рішуче ніякої змоги. Прифронтові повіти очищалися нами так поспішно, що ледви стало часу забрати свої власні установи й міліцію. Дати наказ забірати коров і коней та нищити збіжа — означало санкціонувати дикий грабунок, де кожний забірав би, що хотів.

Діставши телєґраму я зараз же полетів до Камянця. Корнілов стрів мене, як звичайно, привітно. Не дивлячись на катастрофічний стан на його фронті, він зберігав повний спокій і самопанування, розпитував, як іде евакуація, чи скоро ми все вивеземо, казав, що натиск ворога вже слабне, а в деяких наших частинах удалось наладити порядок і скласти відпорну силу. Я виложив йому мої міркування щодо безцільности наказу про вивід людей, згін худоби і т. д., говорив про тяжкі моральні наслідки в справі відносин до нас населення і прохав скасувати наказ, котрий я дозволив собі поки що не оголошувати підлеглим мені інституціям. Тут Корнілов нахмурився і сказав: Я прошу Вас негайно приступити до виконання мойого наказу" — і встав, даючи зрозуміти, що розмова скінчена.

В одчаї я кинувся до новопризначеного комісара фронта Б. Савінкова. Я благав його пожаліти нещасне населення, вирятувати його від остаточної руїни, доводив, що нам більше воювати тут не прийдеться, так на щож залишати по собі такі страшні спомини після кількох місяців доброзичливого відношення, протягом яких удалось завоювати певні симпатії людности; я говорив про політичні наслідки цього наказу і прохав вплинути на ґен. Корнілова, щоб той скасував згубний наказ. Але і Савінков був невмолимий: „цього вимагають інтереси нашої армії — твердив він у відповідь на всі мої резони й аргументи. Так я нічого й не добився.

Повернувшись до Чернівців я запросив Ол. Гн. Лотоцького й комісарів з ближчих повітів на нараду. Ми обміркували становище і прийшли до висновку, що виконання наказу головнокомандуючого технічно неможливе, а крім того нема рації руйнувати наш народ „в імя інтересів армії", яка вже перестала бути організованою силою, котра обороняє край, а зробилась дикою ордою, від котрої треба боронити край. Але, не бажаючи ані трохи порушувати авторитет верховної команди, ми умовились, що я передам наказ ґуберніяльним комісарам, ті перетелєґрафують повітовим комісарам, а ті виконуватимуть його „в міру можливости", себ то зовсім не виконуватимуть, а потім складуть рапорти, що зробити не було змоги — і справді

матимуть повне виправдання у фактичній неможливости виконати наказ. До І. І. Красковського було виряжено одного з учасників засідання, щоб поінформувати про наше рішення.

Нам удалося сповістити всіх комісарів ще не евакуованих повітів за виїмком найдальшого — брідського, і цей вивів до Росії кілька тисячів людей, доля яких, з огляду на події, що скоро наступили, була дуже невесела.

Але, коли чини генерал-губернаторства не приступили до виводу людей, згону худоби, нищення збіжа, то це ще не рятувало край від лиха: армії також дістали такий наказ і виконували його, але відворот ішов стихійно і в безладді, лиш деякі частини відступали з боєм, прикриваючи арієргардою, — і їм було не до виконання цього наказу. За те цей злощасний наказ розвязав руки усім хижацьким елєментам деморалізованого війська: вони могли грабувати й нищити вже „на законній підставі".

Прибігає до мене старенький православний священник з підгороднього села коло Чернівців і гірко скаржиться, що салдати забрали в його останню корову та ще й знущались при тому, примушували його самого бігати по городі ловити ту корову. Я почав виясняти бідоласі, що такі вже закони війни, що тут нічого не поробиш, що він повинен зрозуміти, що в данім випадку — не бажання зробити людям шкоду, а страх, щоб запаси в краю і худоба не дістались до рук ворогу і цим не підсилили його. Старий слухав, слухав, похитав з докором головою і сказав мені: „так, Ви ось відходите, а істсрія залишиться!"

Відозва до населення, щоб мужчини у віці 18 - 50 років ставились до комісаріяту для виходу до Росії була розліплена в Чернівцях, і чимало людей являлось добровільно, не бажаючи залишитись і попасти в ряди австрійської армії, особливо богато було таких серед румунів. Їм усім видавалися перепустки до Росії і вони могли мандрувати на власну руку. Коли вже всі канцелярії виїхали, то такі перепустки видавали до останної хвилини мої адютанти й урядовці, що залишалися при мені й виїхали разом зі мною. Те саме робилося і в канцелярії Лотоцького.

Фронт уже ближче та ближче підходив до Чернівців. В місті вже стало чути далекий гук гармат. Нарешті цей гук стало чути зовсім ясно і він не вгавав ні на хвилину. Почали налітати ворожі аеропляни й кидати бомби в районі залізничих колій, забитих безконечними поїздами. Раніше вони не залітали до Чернівців і салдати протиаеро-

плянової батерії на горі Цецині коло Чернівців мали святий спокій й жили собі на мальовничій горі, мов на дачі. Тепер настала й їм робота. Ми з Лотоцьким дуже боялися, щоб Чернівці, це чудове чистеньке місто з цілком західно-европейським виглядом, не зазнало якого руйнування при нашім відступі. Одже ми рішили зоставатися всім — мені, йому й повітовому комісару до останньої хвилини, щоб боронити місто від грабунку. Справді. в останні дні нашого перебування в Чернівцях відбулися події, які варто тут оповісти.

Я вже згадував вище, що одним з злих геніїв Буковини був відомий А. Геровський. Згадував я також, що Брусілов дав йому дозвіл виїхати слідом за мною, щоб стежити. Вже в перші тижні мойого перебування в Чернівцях Геровський зробив великий скандал. Без дозволу й відома влади він скликав до Чернівців кілька тисячів селян на віче, яке мало відбутись у дворі митрополичого дому. Як мені потім переказували, на цьому вічу ніби-то мала бути ухвалена резолюція, що селяне не хочуть ніяких новин і домагаються, щоб в краю була „русска“ адміністрація а не „мазепинська“, Підприємство було дуже дурне само по собі, коли дійсно в Геровського був такий замір, але воно дало перш за все черновецькому „Виконавчому Комітету“ одверто виступити на оборону революції проти контр-революційних заходів. Мене в той день не було в місті, і я нічого не знав. „Виковавчий Комітет“ довідавшись, що люде вже сходяться на це віче, рішив, що треба виступити проти контр-революції, викликав узброєну роту салдат і розігнав баґнетами бідолашних селян. Віче не встигло навіть начатись. Сам Геровський з кількома своїми товаришами втік і заховався десь в якомусь штабі. Коли я у вечері повернувся до Чернівців, мене з тріумфом повідомили, що тут сьогодні вибухла котр-революція, але, дякуючи Богу і енергії „Виконавчого Комітету“ була зараз же приборкана. Заставалось тільки щось зробити з селянами, котрі купами ходили по місту, спантеличені і перелякані. Я зателєфонував до начальника залізниць, і ще тієї ж ночі було подано кілька поїздів, які й розвезли селян по ріжних кутках Буковини. Мабуть вони були дуже здивовані, чому одні пани їх скликали на віче, а другі розганяли.

Вважаючи Геровського за проводира цілої справи, я видав постанову, що йому, яко людині, що порушує громадський спокій, забороняється побут в межах галицько буковинського ґенерал ґубернаторства. Ґен. Корнілов, на моє прохання, видав ще додаткову постанову, що Ге-

ровському забороняється перебування в районі VIII-ої Армії, маючи на увазі, щоб він не шукав собі імунітету в штабових установах. Розуміється, моя постанова, як і те, що я одхилив прохання д ра Ю. Яворського *) дозволити йому приїхати з однією науковою екскурсією на Буковину (бо ячися, що він не втерпить і почне якусь агітацію a la Геровський), дало невичерпаний матеріял для агітації проти мене в Штабі фронту, де Геровський знову знайшов собі притулок.

І ось тепер, коли ми закінчували евакуацію, ранто я довідуюсь, що Геровський в Чернівцях і веде якусь підозрілу агітацію. Мені донесено, що якісь непевні особи, в компанії з Геровським, обходять помешкання українських інституцій, роблять якісь помітки на дверях, стежать за тими, хто входить. Чи так воно було, чи ні, а тільки населення міста Чернівців обхопила паніка. Не тільки Українці, але й Жиди та Німці попереляка лися. До мене явилася делєгація від магістрату й прохала оборони. Всі мої заспокоювання на них не впливали, бо вони були переконані, що „сильнѣе кошки звѣря нѣтъ“ (нема звіря сильнішого над кітку — слова з одної байки). Мені не залишалося нічого иншого, як дати наказ арештувати Геровського, як людину, що порушила постанову ґенерал ґубернатора, і ще кількох його спільників.

Арешти були негайно переведені. Серед арештованих виявилося три агенти контр-розвідок, по просту кажучи, шпіони: Француз, Румун і Росіянин. Усіх їх по встановленні особи, було випущено, а Геровського з трьома його ближчими спільниками я вислав по етапу до Київа. З цієї справи нароблено було потім великого галасу й заряджено обвиноваченння мене в... германофільстві.

Наближався день остаточного залишення нами Чернівців. Евакуація йшла повним ходом. Гармати гриміли вже коло Снятина. Залізнича станція й всі колії в районі Чернівців були забиті вагонами. По всій лінії Неполоківців до Новоселиці стояли один за другим потяги, коли

---

*) Як ставився д-р Яворський до своїх земляків-галичан показує такий епізод. Якось ще перед революцією був я на одному засіданні т. зв. Татіянинського Комітету, де ділились між ріжними організаціями гроші, призначені на допомогу біженцям І от коли черга дійшла до мене, і я від імені „Общества Юга Россіи“ сказав, скільки нам має бути видано по обрахунку, встав д-р Яворський (а він був присутній від якогось москвофільського товариства) і заявляє, що „О-ву Юга Россіи“ нічого не треба давати, бо воно опікується не біженцями, а арештованими галичанами. Всі присутні були дуже сконфужені цією заявою, і питання якось затерли. Всім було ніяково почути таке від галичанина, котрому так мало жаль було своїх нещасливих земляків.

дивитись зверху, з гори Цеціни, то здавалось, що то одна червона смуга витяглась по долині (російські товарові вагони червоного кольору). Вже всі інституції й канцелярії генерал-губернаторства виїхали з міста. Своє майно і кілька служащих я відправив тягаровими автами до Новоселиці, а сам лишив при собі три легких авта і кількох ближчих людей, щоб можна було виїхати в останній момент. Уже всі телєфони були зняті і мене сполучено полевим телєфоном з штабом армії, де я умовився, що мене сповістять, коли будуть залишати місто.

Від Красковського доходили погані вісти: відступаюча армія котилася як лавіна, все нищучи на своїй дорозі. Відогравались дикі сцени насильства і грабунку. Авторітет начальства і дисципліна зовсім впали. Вже бували випадки замордування власних офіцерів. Красковський робив героїчні зусилля зберегти порядок і добитися скількинебудь організованої евакуації принаймні важніщих складів і найбільш цінного майна. І там, де вже не впливав авторітет військової влади, ще иноді впливав авторітет „комісара" Тимчасового Правительства. Весь час, ризикуючи своєю головою, носився він з сотнею козаків од села до села, зупиняв погроми, розганяв громил, пускаючи в хід, де не впливали накази — силу. Певна річ, подолати стихію було неможливо і лиш подекуди, в окремих місцях удавалось зупиняти безчинства — для того, щоб вони вибухали в його за спиною, як тільки він одїздив.

Між иншим йому доводилось натикатися на випадки саботажу, а то й простої зради з боку залізничників Поляків. Діло в тім, що дирекцію й дорожну службу галицько-буковинських залізниць було укомплєктовано в значній мірі залізничниками з Польщі, евакуованими ще в 1915 році. Ці залізничники були евакуовані примусово, в богатьох з них ціле майно і навіть родини залишилися під німецькою окупацією. Пізніще їх перевели до Галичини й Буковини. І от тепер траплялася нагода „залишитись" і сполучитись з своїми в Польщі. Але щоб опинитись не просто в характері військово-полонених, а в ролі „ідейних" спільників, було корисно залишитись вкупі з російським військовим і взагалі скарбовим майном, щоб передати його до рук Німцям або Австрійцям. І чим більше хаосу й безладдя було при відступі, тим сміливіще й нахабніще поводились ці залізничники. В Тернополі, наприклад, Красковському вдалось вивезти чотири потяги з майном лиш тоді, як машиністам і кондукторам було загрожено розстрілом на місці.

В богатьох місцях, в тилу відступу, нищено маленькі залізничі містки і таким способом одрізувано шлях для вивозу дуже цінного бойового і всякого иншого майна, вже навантаженого в поїздах. У мене набралося на руках кілька задокументованих випадків очивидного саботажу й зради, і я готував їх для представлення новому начальнику штабу фронту Духоніну. Такі ж прояви саботажу бачив я сам у Чернівцях, де мусів їздити по коліях від одного бльок-поста до другого, щоб спонукати залізничників скоріще посувати вперед безконечні валки поїздів.

Серед цих клопотів губерніяльний комісар Лотоцький довідується раптом, що в ночі контр розвідка VIII-ої Армії зробила масові арешти серед міського населення: арештовано біля сотні людей обох полів, усякого віку й стану. До Лотоцького, а далі і до мене кинулися юрби родичів і в страшнім переляку благали про інтервенцію і рятунок.

Я дуже добре розумів їх жах: Коли перед революцією, за панування порядку й якоїсь закономірности таким арештованим загрожувала мандрівка по етапу до Сибіру, то тепер при загальному безладді їм загрожувала не краща доля. Їх вивезено б до Росії, кинуто до якихсь провінціяльних тюрем, і тоді шукай їх та доводи безпідставність арешту! Для мене не було сумніву, що всі ці арештовані — жадні шпіони або небезпечні для російської армії люде, про таких я і не ставби турбоватись; я розумів, що це жертви помсти з боку людей з компанії Геровського, що близько стояла до наших контр-розвідок і тепер мстилася за „своїх".

Довідавшись про те, що сталось; ми з Лотоцьким пішли самі особисто до помешкання контр-розвідки. Не застали ані душі; скрізь сліди поспішних зборів в дорогу, майже утікання: на підлозі роскидано папері, всі шафи повідчинювано, сміття і ні ознаки живої душі... Від сусідів довідалися, що служащі контр-розвідки пакувалися цілу ніч і виїхали вдосвіта. Справа дійсно виглядала так, як утеча — арештували коло сотні людей, запроторили їх кудись серед тисячів вагонів і самі швиденько зникли.

Ми вирядали зараз же шукати втікачів на станції, а тимчасом я, ні трохи не покладаючись на допомогу штабу, зважився на крок, що знову, як і в історії з телєграмою ген. Ельснера, був порушенням дісципліни і субординації з мойого боку: я зателєграфував безпосередно до міністра-президента Керенського (що став тоді й верховним комендантом), скаржучись на беззаконні вчинки контр-розвідки, прохаючи наказу негайно розслідувати діло і визволити арештованих, як що нема підстав для їх арешту. Того ж дня

у вечері прийшла відповідь: Керенський в дуже категоричній формі наказував штабу армії негайно розпочати слідство, призначивши надзвичайну комісію. Копію телеґрами доставлено мені.

Години коло 10-ої у вечері, коли вже місто цілком затихло і на вулиці не було ні душі, до мене заїхав ґенерал-квартирмейстер Левицький і запропонував прибути на засідання надзвичайної комісії в справі арештів. Ми поїхали разом. Комісія засідала в будинку ратуша. Ми застали двох військових прокураторів, іще двох військових юристів, голову армейського комітету, ґуберніяльного комісара Лотоцького. Прилучилось нас двоє. Тут же знаходились і „підсудні" — члени контр-розвідки, дуже збентежені й засоромлені. Вони, як виявилось, не встигли виїхати з Чернівців, бо поїзди застрягли десь коло станції Жучка, і їх привезено на наш імпровізований суд.

Ґенерал-квартирмейстер, що був головою комісії, поставив одразу питання про причину арештів. От тут і виявилась повна нестійність усіх причин, одноголосно ствердженa всіма членами комісії. Серед цих причин, памятаю, фіґурувала така. Ще на початку війни австрійський ґенеральний штаб розіслав по всіх міських ратушах Галичини й Буковини таємного обіжника, який наказував в разі, як би місто дісталось до російських рук, збірати потаємно відомости про число російського війська, росташованого в цім місті, про склад частин і т. д., себто попросту — виконувати шпіонські функції. Кожен магістрат дістав примірник цього обіжника, що став одразу відомий російській контр-розвідці. Ледви можна припустити, щоб котрийсь з магістратів виконував предложення австрійського штабу, і обіжники спокійно лежали в архівах. Місто Чернівці тричі переходило з рук до рук. Архів його магістрату тричі проґлядала російська контр-розвідка і тричі зареєстровувала знаменитий обіжник. І ось аж тепер треба було витягти на світ Божий цей обіжник і на основі самого факту одержання цього обіжника складом магістрату 1914 року, арештувати членів магістрату 1917 року, після того, як склад магістрату кілька разів перемінявся, а головно — більшість його членів була призначена російською владою.

Другою причиною для численних арештів було „знайомство" з полковником Фішером. Цей Фішер був австрійський жандармський полковник у Чернівцях. Він організовував шпіонаж на передодні залишення міста австрійцями. Богацько людей арештовувала потім російська контр-розвідка на тій підставі, що це — „аґент полковника Фішера". Безперечно, були тут люде дійсно скомпромітовані

відносинами до Фішера, але більшість була Богу духа винна і того Фішера й у вічі не бачила, тільки чула, що він десь існує на світі. Найчастіще люде ставали жертвами доносу, провокації й особистих порахунків.

Коли представники контр розвідки вичерпали всі свої аргументи, комісія одноголосно визнала їх незаслуговуючими ні найменшої уваги й постановила негайно випустити всіх арештованих, за виїмком одного, за котрого треба було ще збірати відомости. Генерал-квартирмейстер затвердив постанову, а до засоромлених агентів контр-розвідки звернувся з короткою, але виразною фразою: „а з вами я порахуюсь".

Вранці всі арештовані були на свободі. страх, одначе, напав на ціле місто, і богацько людей поховалося, хто де міг. На вулицях мов вимерло. Видко було тільки сірі шинелі наших салдатів та простий народ.

До мене явився комендант міста ген. Г. і предложив перед самим моментом залишення нами Чернівців висадити в повітря елєктричну стацію, водокачку, мости та ин. Я категорично заборонив висаджувати що небудь крім мостів, уважаючи за річ цілком безглузду й непотрібну для інтересів одступаючої російської армії руйнувати елєктричну станцію або водокачку і робити шкоду цим тільки мирному населенню. Але генерал не витерпів і вже по моїм виїзді висадив, крім моста через Прут, ще... почтову контору в осередку міста. Була ще спроба, невідомо ким зроблена, підпалити міську поліцію. Але пожежа була ліквідована заходами губерніяльного комісара Лотоцького в останні години його перебування в місті.

Крім цих інституцій — почти і поліції Чернівці більше не зазнали ніякої руїни. Тиждень пізніше, вже в Київі, я прочитав у „Новому Времени" таку телєграму: „перехоплено німецьке радіо, в котрім повідомлюється, що місто Чернівці при відступі росіян не зазнало жадної шкоди завдяки заходам генерал-губернатора Дорошенка". До телєграми було додано примітку від редакції: Як звісно, Дорошенко — завзятий мазепинець, який перебуває в безпосередних стосунках з німецьким генеральним штабом".

Трохи згодом у тім же „Нов. Времени" появилася ціла кореспонденція „з Чернівців", де мене виведено як особу, що стоїть на чолі „жидівсько-німецької змови" проти російських інтересів і що веде політику в дусі цієї змови.

XV.

Я покидаю Чернівці. Відгуки справи Ґеровського. Моя подорож до Петербурга для звіту перед Тимчасовим Правительством.

Та ось нарешті наступив час покинути мені Чернівці. Раненько, тільки що зійшло сонце виїхав я з дому і бічними вуличками вибрався на Горечу, а звідти на шосе, що веде до Новоселиці. Стояв густий туман, на вулицях було порожно, і я був радий, що ніхто не бачить мойого одїзду — мені було немов соромно покидати це місто при таких обставинах. На другий день після мене виїхали Лотоцький і Богрій і того ж дня місто заняли австрійці.

Я поїхав автом просто до Київа. Незвичайну картину уявляло з себе шосе од Чернівців до російського кордону і далі на сотню верст вглиб: відступала мілійонова армія, і здавалось, що це якесь переселення народів. Перша паніка вже влеглася, частини армії були сяк-так організовані наново, відступ прикривали більш надійні, тверді полки, котрі відходили з боєм. Та й наступ ворога вже значно ослаб.

По шосе тяглися безконечні обози, як військові, так і ріжних адміністраційних установ. На возах їхали баби, діти. На переміну з простими возами їхали фіри, брички, тачанки, шарабони, коляси всіх можливих сортів; сопіли важкі тягарові авта, все це тарабанилося серед страшенної грязюки після недавнього дощу.

Вулиці в стрічних селах і містечках уявляли з себе озера невилазного, густого як кавчна гуща, болота; паралєльно з шосе на лінії залізниці стояли й не рухались безконечні валки поїздів. По обох боках шосе брили, або зупинялись для відпочинку купи пішоходів. І кого тут тільки не було! Ось сарти з середньої Азії в своїх чалмах і кольорових халатах, з верблюдами; їх прислано було для нестроєвої обозної служби ще в 1916 році. Ось Китайські кулі, теж транспортовані сюди зі сходу для земельних робіт. Ось ґрупа колмиків, козаків з Дону; ось невідомо як попавший сюди відділ румунських салдатів у кумедних рогатих шапках, з смуглявими циганськими обличчами. А далі — без краю сірі шинелі, мужики погонці й форшпани при обозі...

З великими труднощами доводилось переганяти, обїздити цей людський потоп. Стало трохи лекше, як проминули Новоселицю і поїхали через північну Бесарабію; але ще до самого Дністра на сотню верст обганяли окремі обози, вози й тягарові авта.

В Могилеві на Дністрі було шумно й людно. Богато наших військових, штаби окремих частин. Я ночував у Могилеві і вранці трохи перейшовся по місту, звязаному стільки споминами з нашою козацькою історією. На однім будинку прочитав плякат українською мовою, що тут відбуваються літні учительські курси.

В Бердичеві я застав нову переміну в команді: ґенерал Корнілов виїздив до Могилева нв Дніпрі, на пост верховного команданта, а „главкоюзом" призначено було ґен. Денікіна. Мій одинокий приятель в цілій Ставці С. А. Базаров попередив мене, що на мене в штабі страшенно злі. Коли Ґеровського вели через Бердичів, його тут випущено на волю, і він вів проти мене завзяту агітацію. Тепер він був безсумнівною жертвою за свої „русскі" ідеї з боку „мазепинця". Я хотів було йти представитись Денікіну, як своїому новому начальнику, але Базаров відрадив, кажучи, що він страшенно ворожо настроєний проти мене. Я обмежився візитом до ґен. Духоніна, щоб повідомити його про вчинки поляків залізничників. Але Духонін поставився з якимсь недовіррям до представленого мною матеріялу, викликав зараз одного з старших залізничників, що находився в штабі, і той почав рішучо заперечувати випадки саботажу й зради. Я махнув рукою і не настоював на переведенні слідства.

Від Духоніна пішов я до нового комісара фронту, якоготь Гобеччіа, грузинського соціялісти-революціонера. Він зробив на мене дуже дивне враження: ні з того, ні з сього почав лаяти київську Центральну Раду і заявив мені, що одна з головних причин останніх нещасть російської армії — „австрофільська" політика нової російської адміністрації в краю, і далі плів усякі дурниці каліченою російською мовою з характеристичним кавказьким акцентом. Коли я спробував було заперечувати і сказав, що мені дивно чути таку возмову з уст грузина, що, здавалось би, мусів зрозуміти стремління українців, Гобеччій заявив, що він перш за все російський соціяліст-революціонер, а вже по тім грузин. „Та що Ви тут мені кажете, — додав він: ось за годинку перед Вами був у мене пан Ґеровський і докладно поінформував мене про Вашу власну діяльність!" Я побачив, що з Гобеччієм сперечатись не має ні рації, ні практичної мети і вийшов від нього.

Так, маючи проти себе цілий Бердичівський штаб і ложидаючи, що з цього всього вийде, покинув я Бердичів і поїхав далі до Київа. Там мені треба було перш за все вирішити питання, де розмістити евакуовані інституції галицько-буковинського ґенерал-губернаторства. Що до

цього треба було порозумітися з начальником київської військової округи полковником Оберучевим.

В Київі умістити всіх установ було неможливо. Я ледве упрохав Оберучева дозволити розташувати мою канцелярію в будинку Комерційного Інституту, там, де містилися евакуовані інституції ґенерал-ґубернаторства в 1915 році, за часів Бобринського. Фінансова управа виїхала до Чернігова, Тернопільське ґубернаторство до Прилук, Черновецьке — до Константинограду на Полтавщині. В Київі залишилась головна канцелярія, штаб та деякі менші установи.

Тимчасом виявилось, що австрійські та німецькі війська заняли не цілу Галичину й Буковину: невеликі частки по над кордоном залишились в руках росіян, а саме — повіти Сучавський і частина Серетського на Буковині, частини Борщівського, Скалатського, Збаравського й Брідського в Галичині. Одже треба було якось управляти цими повітами, і я рішив, ліквідуючи постепенно інституції ґенерал ґубернаторства, залишити невеличку канцелярію для центральної управи цими рештками. Сам я рішив зоставатись у Київі, щоб звідси стежити за ліквідацією.

Не встигли ми як слід росташуватись по авдіторіях та коридорах Комерційного Інституту, порозставлявши столи, ящики, пишучі машинки та инше канцелярське приладдя і майно, як до мене явився ґенерал-лейтенант Огородніков і заявив, що йому доручено „главкоюзом“ вияснити деякі обставини, що мали місце в Чернівцях, а особливо в справі арешту Ґеровського. Одним словом це було замасковане слідство. Ґенерал прохав тисячу раз в вибачення, казав, що це дуже неприємна для нього місія, старався як міг позолотити цю історію, але змисл справи був ясний.

І я і Ол. Гн. Лотоцький дали докладні пояснення на письмі і зясували цілу справу. Я ж з свойого боку поставив запитання, з чийого розпорядження і яким чином могло статись таке порушення наказу краєвого комісара, що має права ґенерал-ґубернатора, як визволення арештантів, про котрих ясно стояло в наказі, що вони мають бути транспортовані до Київа Огородніков обіцяв вияснити це в Бердичеві й попращався з нами.

Мені було ясно, що діло цим не обмежиться і, маючи на увазі цькування, яке началось проти мене на сторінках „Нового Времени“, можна було гадати, що кампанія проти йтиме й далі. Тоді я рішив ужити способу, який уже двічі мені поміг: звернутись безпосередно до Правительства, себ то не в справі приїзду ґен. Огороднікова спеціяльно,

а щоб зясувати всю мою діяльність в окупованих областях і запитати дальших вказівок.

В моїм розпорядженні був ще з Чернівців окремий ваґон-сальон, і я виїхав в ньому до Петербурга. В цьому ваґоні я й мешкав на двірці. Зі мною виїхали Лотоцький, Володковський, Зайців, та ще кілька петербуржців, які рішили скористатись з нагоди і перевезти до Київа деякі свої річи; тепер уже ніхто з українців не думав повертатись на стало до Петербурга, а всі залишались на Україні, де кожен з їх ставав у пригоді, як службова сила в автономному українському уряді.

В Петербурзі я явився зпочатку до Керенського. Він мешкав тепер в Зімовому Палаці і прийняв мене в кабінеті, що належав ранійше царю Миколі II. Мене прийняв як старого знайомого, розпитував про Галичину, про евакуацію. Я прохав його призначити засідання членів Тимчасового Правительства, де я мігби дати офіціяльне звідомлення. Я склав уже зарані писаний звіт. За пару день мені на Царскосельський двірець прислано було повідомлення, що мене запрошують до Зімового Палацу. В тій самій Малахитовій залі, де весною давано мені наказ перед виїздом до Галичини, тепер засідало Тимчасове Правительство, але вже в зовсім иншому складі. Головою тепер замість князя Львова був Керенський. Крім його, товариша президента міністрів Некрасова й міністра закордонних справ замляка-киянина Терещенка, я нікого не знав. По портрету, що бачив ранійше, пізнав тільки Чернова, соціяліста-революціонера, міністра земельних справ.

Керенський дав менї слово, і я прочитав свій звіт. В ньому коротенько виложив діяльність нової адміністрації в краї, зазначив її заходи коло утворення прихильної для нас думки серед місцевого населення, зазначив перешкоди, які не давали здійснити всіх заходів краєвої управи і закінчив надією, що не вважаючи на сумні обставини, які супроводили евакуацію краю російським військом, все ж таки прихильна до основного місцевого населення влада певно полишила по собі добрий спомин, що буде поставлено на карб нового ладу в Росії і може матиме свої наслідки в міжнародніх відносинах.

Міністри мовчки вислухалу звіт. Кожен з них мовчки думав свою важку душу і певно — не про Галичину та Буковину. Досить було тяжкого клопоту з своїми російськими ділами. Ніхто не зголосивсь до слова, щоб щонебудь запитати. Тоді Керенський встав і голосно промовив, звертаючись до мене: „Пане комісаре! Дозвольте щиро подякувати Вас в імені Правительства за зразкове вико-

нання положених на Вас обовязків", і з тим він стиснув мені руку. На тому справа і скінчилась, я відклонився і виходячи чув, як міністри жваво забалакали між собою про инші, зовсім не галицькі справи.

Офіціяльна подяка голови правительства служила для мене свойого роду глейтом чи охоронною грамотою, тому я попрохав на другий день у секретаря офіційно за відчену виписку з копії протоколу, щоб мати її на всякий випадок. Побувши ще пару день в столиці, я виїхав назад до Київа. По дорозі я рішив зупинитись у Могилеві, щоб подати звіт і верховному головнокомандуючому Корнілову.

Та поки я доїхав до Могилева, тут почалась т. зв. Корніловська історія, конфлікт між Керенським і Корніловим, котрий задумав зробити переворот, узяти владу в свої руки і за допомогою диктатури забезпечити Росію від большевизму, що вже насувавсь на неї. Прибувши до Могилева і проїхавши в ставку, що містилась в губернаторському домі над Дніпром, я попрохав авдієнції у „главковерха". Мені призначено годину, я явився, але адютант прохав почекати, бо главковерх балакає по прямому дроту з Керенським. Я ждав до вечера і не діждався. На другий день те саме. Це як раз і були знамениті переговори Корнілова з Керенським, котрі закінчились розривом. На третій день по Могилеву вже була розліплена відозва про те, що він думає взяти владу в свої руки. Побачивши, що в Могилеві заварюється велика каша, і що Корнілову тепер не до мене, я попрохав потихеньку причепити мій вагон до чергового пасажирського поїзду на південь і виїхав з своїми спутниками. На другий день ми спокійно доїхали до Київа, і тут я прочитав у часописях між иншим звістку, ніби „генерал Корнілов арештував галицько-буковинського комісара Дорошенка, що приїхав до нього в службовій справі". Звідки взялася ця чутка, я так і не довідався.

В Київі мене дожидали инші справи. Тут почалося вже будування автономної української державности, і мені прийшлося взяти в ньому певну участь. В Петербурзі йшов розклад, там пахло трупом, у нас же поки що йшло будування, буяло молоде життя, і я був не один з українців, що з служби загально-російської перейшов на рідну українську. Про це буде моє оповідання далі.

Кінець першої частини.

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Мої спомини про недавнє-минуле

(1914 - 1918)

Частина друга.

З початків відродження Української державности.
(Доба Центральної Ради).

ЛЬВІВ, 1923.
ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА".

З ДРУКАРНІ СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА у ЛЬВОВІ
ПІД УПРАВОЮ О. ЯСЬКОВА.

I.

Центральна Рада. Моя участь у формуванні Ґенерального Секретаріяту. Мене закликають до Чернігова.

Майже цілу весну й частину літа 1917 року я провів по-за Київом, занятий галицько-буковинськими справами й віддаючи їм усі свої сили і всю свою увагу. А в Київі тимчасом відбувались дуже важні події; здобуття автономії для України пішло далеко швидче, ніж цього можна було сподіватися. Коли я на початку серпня прибув до Київа, тут справа йшла вже про реалізацію здобутого права і про здійнення автономної управи краю в формі так званого Генерального Секретаріяту. Мені не довелося бути ні учасником ні свідком тієї боротьби, яку витримала Центральна Рада, поки добилась од Тимчасового Правительства признання автономії України. Виїхавши у квітні з Київа я фактично відійшов від тамошніх справ, хоч за мною було залишено мандат члена Центральної Ради від партії ес-ефів. Тепер, коли я почав придивлятись до становища, яке застав у Київі, богато було для мене нового і не зовсім ясного.

Я почав ходити на засідання Центральної Ради. Вони тепер відбувались вже постійно в будинку т. зв. Педагогічного Музею. Це помешкання добув для Центральної Ради Микола Порш ще на початку революції, коли йому, як членові Виконавчого Комітету доручене було завідування всіми публичними будинками у Київі. Рада засідала у великій осередковій залі, тоді коли відбувалися сесії її плєнума. Мала ж Рада засідала звичайно в бічній залі на горі. У великому вестібюлі стояли ріжні кіоски з часописями та агітаційною літературою. Тепер Центральна Рада була вже загально признаною de iure і de facto вищою владою в краю. Її склад поповнено представниками від трьох великих зїздів: селянського, робітничого і військового. Ввійшли в її склад і представники, „національних меншостей", себ-то від російських, жидівських і польських

лівих партій. Центральна Рада уявляла з себе в повнім розумінні слова революційний парлямент: в її склад входили представники тільки лівих, соціялістичних партій; найправіщими з українців були соціялісти-федералісти (есефи), а з „меншостей“ — російські кадети, але вони в кінці літа покинули Раду. Яких небудь організованих виборів од населення не було: в члени Ради попадали лиш представники партій (бо й згадані вище зїзди були в суті річи нічим иншим, як партійними зїздами), та й то майже виключно лівих. Таким чином не були, наприклад, зовсім представлені в Центральній Раді хлібороби-селяне й козаки (з Полтавщини й Чернігівщини), хоч вони ще з весни заложили свою демократично-хліборобську партію. Дивно було не бачити їх в українському революційному парлямент, адже наші козаки на Полтавщині й більш заможні селяне, — то найбільш збережений і твердий з національного погляду елємент. За те серед представників від жидівського „Бунда“ я зустрів свойого колишнього товариша по гімназії у Вільні Б. Гольдмана (відомий під партійним псевдонімом „М. Лібер“), людини нічим з Україною незвязаної, так само як, наприклад, і М. Рафес, жид з Білорущини, що відогравав дуже гучну ролю в політиці Центральної Ради.

Як поглянути було на засідання плєнума Центральної Ради, то бачили перед собою ціле море сірих салдатських шинель. Але це не значило, що її члени були самі військові, ні: просто з огляду на військовий час було дуже богато людей так, або инакше звязаних з військом: урядовці ріжних військових канцелярій, інтендантства, земського або городського союзів, мілітаризовані техніки, фельдшери, залізничники. Були, одначе, люде, які Бог зна чому носили сіру шинелю або темно-зелену „гімнастьорку“; може тому лишень, що це була свого рода революційна одежа, так як червона фрігійська шапка часів Великої Французької Революції. Салдат був persona grata: він „зробив“ революцію; йому скрізь відводилось перше місце. Одже й сіра шинеля була немов певним свідоцтвом, що вдягнута в неї людина — не „буржуй“, а справжній „товариш“. Взагалі тоді панувала своєрідна мода рівнятись по типу „революційного салдата“; трохи не кожен старався, як міг, укрити свою справжню клясову приналежність, як що, скажемо, він був сином поміщика або капіталіста, своє суспільне становище і навіть свій освітній ценз, яко ознаки, так би мовити поганого тону.

На естраді великої залі Педагогічного Музею засідала президія Ради. Посередині голова — проф. М. Грушевський. Йому, розуміється, тяжко було би укрити свою

приналежність до буржуазного стану, бо кожен бачив його прекрасну шестиповерхову камяницю в Київі, ні свого високого освітного цензу; але все покривала довга сива борода і загально шанований в усіх українських колах авторітет „батька-Грушевського". Дивним контрастом до сивобородого голови виглядав його молоденький заступник, 22-х літній студент Микола Шраг (син відомого високозаслуженого діяча, покійного Іллі Шрага) і двох таких же молодих секретарів: Михайло Єреміїв і Микола Чечель, обидва в салдатських гімнастьорках, на вигляд — цілком типові „товариші". Єреміїв був великий землевласник з Київщини, український-соціял-демократ: Чечель — студент, український соціяліст-революціонер.

В перших рядах партера, в центрі, засідала купка есефів і кілька більш поміркованих груп. Кругом — сірі шинелі: фракція соціялістів-революціонерів, селянська спілка, безпартійні соціялісти, соціял-демократи меншости. Найчисленнійшою й найвпливовійшою фракцією в Центральній Раді були соціялісти-революціонери. Лідерами її вважались: Микола Ковалевський (студент, син поміщика з Чернигівщини), Аркадій Степаненко, б. економ Українського Клюбу в Київі, Павло Христюк (студент) і сам проф. М. Грушевський, хоч він наче б то формально до партії й не належав. Промовцями дуже часто виступали: Олександер Севрюк, студент 2 го курса, і молодий адвокат Олександер Солтан.

Українські соціял-демократи мали в своїх рядах значно поважніщі сили (коли не рахувати Грушевського). Досить сказати, що серед них були: Вол. Винниченко, Микола Порш, Симон Петлюра, Борис Мартос, Дмитро Антонович, Михайло Ткаченко, Іван Стешенко — усе люде, що мали за собою добрих два десятки років української політичної роботи, досвідчені партійні діячі, добрі промовці. Богаті були інтелєктуальними силами й соціялісти-федералісти (Сергій Єфремов, Олександер Шульгин, Вяч. Прокопович, Ос. Лотоцький, Андрій Ніковський, Л. Старицька-Черняхівська та ин.), але вони не мали за собою маси і через те не відогравали рішаючої ролі в Центральній Раді. З їх голосом дуже мало рахувались, хоч і не могли обійтися без ес-ефів, коли довелося почаги будування автономної України.

„Меншости", не вважаючи на своє пропорціонально невелике число, робили богацько галасу й поводились дуже експанзивно. За кожним найменшим приводом забірали голос, запитували, інтерпелювали, ставили свої резолюції; з боку могло здатись, що то найбільш активна й енергійна частина українського революційного

парляменту. Рафес, Золотарьов, Балабанов — їх чути було майже на кожному засіданні. Говорили вони всі по російськи.

Самі засідання відбувалися по всіх правилах парляментського звичаю. Його техніку Центральна Рада засвоїла собі дуже швидко. Одне тільки: ніколи ніяке засідання не починалося в призначену годину, а завжди з великим опізненням, иноді на цілі години.

Коли я поїхав до Петербурга в половині серпня, то стрівся там з українською делєгацією, що приїхала предложити Тимчасовому Правительству до затвердження „Статут Вищого Управління Україною", вироблений Малою Радою на підставі відомої київської угоди 29 липня. В цій делєгації були генеральні секретарі (обрані Центральною Радою провізорично): В. Винниченко, Хр. Барановський, М. Рафес, Ол. Зарубін (російський соціяліст-революціонер) і М. Міцкевич (поляк, товариш генерального секретаря по міжнаціональних справах). Я одвідував земляків. Вони прибули саме тоді, коли у Тимч. Правительстві відбувалась кріза: пішов до дімісії кн. Львов і утворювався новий кабінет Керенського. Від Тимчасового правительства і без кризи тяжко було чого-небудь скоро добитися — приклад цьому я бачив на собі весною, коли приїздив у галицькій справі. А тепер і поготів. До того ж треба знати, що угода 29 липня була в Петербурзі дуже непопулярна, її вважали за помилку з боку тих міністрів, що її підписали, і тепер ішли дуже нерадо на те, щоб остаточно санкціонувати автономний лад на Україні, та ще в такій формі, яку виробила в своїм статуті Мала Рада.

Наші делєгати дуже дратувались і нервувались, та й не диво: вони почували в себе за плечима Центральну Раду, яка там у Київі нетерпляче дожидала висліду їхніх переговорів. Тимчасове Правительство, уконституювавшись у новому складі, нарешті виробило свою „Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріяту Временного Правительства на Україні". Уже з самого титулу цієї Інструкції було видко, що вона відріжняється від Статута, запропонованого Центральною Радою. Петерсбургське правительство хотіло бачити в Генеральному Секретаріяті свою експозитуру на Україні, хоч і краєвий український уряд, але залежний від центрального уряду, хоч і пропонований в своїм особистім складі Центральною Радою. Крім того воно обмежувало територію автономії України пяти губерніями: Київською, Волинською, Подільською, Чернігівською й Полтавською (та ще хотіло одрізати від Чернігівщини північні повіти).

Така Інструкція не могла задовольнити Центральну Раду. Але й петерсбургське правительство вважало її за maximum уступок, які воно могло зробити. Властиво в Петерсбурзі в урядових сферах почали ставитись до всього з якимсь безнадійним фаталізмом. Становище з кожним днем гіршало, і одиноке, на що тут могли спромогтись, це була пасивна резистенція. Памятаю, якось в розмові з правителем діл Тимчасового Правительства п. Гальперном, одним з авторів Інструкції, я сказав, що деякі місця Інструкції безумовно викличуть на Вкраїні сумніви, — як їх розуміти. На це мені Гальперн відповів: „хай собі розуміють, як знають!". Добра відповідь, нема що казати.

Винниченко і Рафес не діждались кінця справи і виїхали до Київа. Тимчасом прийшла Інструкція. Саме тоді відбувався в Петерсбурзі зїзд губерніяльних комісарів цілої Росії. Барановський скликав нараду комісарів українських губерній, на яку запросив і мене. На цій нараді було ухвалено порадити Центральній Раді згодитись на Інструкцію, щоб уникнути розриву з центральним правительством. Зважаючи на становище в нашому краї і в цілій Росії, ми гадали, що треба досягти як найскоріщого порозуміння між петерсбургським правительством і Центр. Радою. В нараді цій брали участь: М. Суковкин (від Київщини), А. Вязлов (Волинь), М. Іскрицький (Чернігівщина), А. Левицький (Полтавщина), М. Страдомський (місто Київ) і я. Телєграма про це не сподобалась Центр. Раді, але кінець кінцем там погодились на Інструкцію, і на її підставі В. Винниченко почав формувати Генеральний Секретаріят.

Скоро потому, як я повернувся до Київа, до мене в канцелярію зайшов Винниченко і предложив мені вступити до його кабінету секретарем по справам народньої освіти. Я одхилив цю пропозицію, кажучи, що вже справу почав Ів. М. Стешенко; йому краще й вести її далі, я недавно приїхав, ще не зорієнтований, а Стешенко стоїть від самого початку на чолі справи. Винниченко, згодився, видко, зі мною. На другий чи на третій день він явився до мене з новою і ще більше серйозною для мене пропозицією: Центральна Рада доручала скласти Генеральний Секретаріят мені. Виявилось, що соціялісти-революціонери, що тепер узяли остаточно гору в Центр. Раді, заявили Винниченкові своє недовірря, і він мусів уступити з свого премієрства.

Які властиво резони мали соціялісти-революціонери і справжній керманич цілої тої справи — проф. Грушевський, коли вони усували Винниченка, людину, що винесла на своїх плечах цілий тягар боротьби за автономію, яка весь час стояла в самім осередку руху й придбала собі

вже широку популярність в кругах, які стояли за Центр. Раду, — і замісць Винниченка доручали справу мені, що весь час стояв осторонь і був дуже мало відомий для тих, що складали собою масу членів Центральної Ради, — я не розумів і не розумію досі. Я дуже відмовлявся від того доручення, ясно здаючи собі справу з тих великих труднощів, які мене дожидали.

Я не пережив того всього, що пережила Центр. Рада, протягом весни-літа 1917 року, не перейнявся тим настроєм, що вона. Більшість її нових діячів була мені чужа, я їх не знав, усіх тих Салтанів, Севрюків, Рафесів. У відносинах до Тимчасового Правительства я не відчував тої ворожнечі, що вони, бо як раз з боку Керенського, що особливо став ненависний Центр. Раді, я зустрічав у своїй недавній роботі в Галичині піддержку й поміч. Але поза цим, так би мовити психольогічним моментом, були й ще причини, які робили моє становище голови автономного уряду України, настановленого Центр. Радою, дуже незручним. Хоч я й віддавав належне признання і Грушевському і Винниченкові за ту енергію, сміливість і зручність, з якою вони добились автономії, але богато в чому не погоджувався з ними. Перш за все я инакше тоді оцінював значіння, характер і завдання цієї автономії, ніж вони, особливо ніж Грушевський. Я вважав необхідним в інтересах української справи як найшвидче практично використовувати ті можливости, які одкривала навіть куца автономія; вважав потрібним підвести під неї реальну базу — в свідомости широких кругів населення так, щоб воно відчуло реальну користь від цієї автономії й кріпко за неї ухопилось. Будувати всю свою програму й практику на тимчасовій (як могло бути) слабкости центрального уряду я вважав недоцільним, я гадав, що розмах національного почуття, викликаний революцією, треба було звернути не стільки на боротьбу за формальні рямки відносин до Петерсбурга, скільки на внутрішнє будівництво і переведення націоналізації цілого суспільного життя на Україні. А до цього будівництва треба було притягти, на мою думку як найширші круги українського населення, в тім числі й землевласницькі, кріпко звязані з краєм, з його інтересами. Будувати нову Україну за допомогою в значній мірі вже здеклясованих кругів, що наповняли своїми представниками ряди членів Центр. Ради, і на космополітичній „революційній демократії", що засідала там же яко „меншости", я вважав ледви чи здійснимим. Хоч як скептично ставився я до нашого поміщицтва (тому, що походячи з його, добре його знав), але я гадав, що обійтися без цього культурного, звиклого до адміністраційної й громадської (в зем-

ствах) ліяльности верств суспільства, при будові автономного життя було б просто неможливо. Становище улекшувалось тим, що це поміщицтво, досі зросійщене (а по части спольщене — на Правобережжу) на очах у всіх верталось до своєї народности, і одкидати його, заганяти силоміць до московського, або польського табору і тим скріпляти всякі „меншости", я вважав ділом просто шкідливим для української справи. Навіть позбувшись своїх маєтків (при майбутній земельній реформі), наше поміщицтво могло знайти собі місце, як тісно з краєм звязаний і добре його відносини знаючий елємент, в широкому ділі будування автономної України.

Що-ж до обкроєння території автономної України, то я гадав, що нашим ділом було би наладнати життя у їй так, що вона, являючись осередком упорядкованого життя серед усе зростаючої всеросійської анархії, служилаб атракційною силою, яка дуже скоро притяглаби решту українських територій і приєднала їх до основного пня. Найблизча будучність, властиво, це і доказала, коли з усіх губерній, що не ввійшли в склад автономної України з пяти губерній — почався рух за приєднання до неї.

Певна річ, що всі ці міркування в той час ще не на стільки викристалізувались в моїй свідомости, щоб я отверто виступив з ними в українських політичних кругах, але вже настільки ясно відчувались мною, що не розуміти певної ніяковости свого становища в ролі голови Ґенерального Секретаріяту я не міг.

Та проте я мусів згодитись узяти на себе цю місію, виговоривши собі вільну руку в запрошенні кандидатів на пости ґенеральних секретарів На це погодились з тією умовою, що ґенеральним секретарем земельних справ має бути конче український соціяліст революціонер, і мені була вказана особа: д. Савченко-Більський, повітовий агроном з Борзенського повіту; ґенеральним же секретарем праці мав бути соціял демократ.

Мені хотілося запросити, особливо на ті пости, що вимагали фахового знання й адміністраційної практики, людей солідних і знаючих. Але мало хто взагалі охотився йти, відмовляючись ріжними причинами. Відмовились С. Веселовський, С. Франкфурт, Ів. Чарниш, Ф. Штейнгель, Лев Слуцький (на пост секретаря праці)... За кілька день удалось заручитися згодою Ів. Стешенка — на пост секретаря освіти, М. Савченка Більського — земельних справ, Ол. Лотоцького — ґенерального писаря. Але поки йшло формування, все ясніще вимальовувались для мене ріжниці між настроями й поглядами моїми — з одного боку і проф. Грушевського й близьких до нього кругів з Ма-

лої Ради, яка тоді засідала — з другого На засіданні Малої Ради 18. серпня я виголосив коротеньке експозе, яке зводилось до заяви про потребу „творчої ділової роботи над утворенням автономного життя на Україні“ і лояльної співпраці з Тимчасовим Правительством Моя заява не сподобалась проф. Грушевському і в офіціяльно оголошеному тексті вона появилась в дещо зміненій редакції. Взагалі у відносинах проф. Грушевського до себе я вже не почував тієї простоти і щирости, які були раніше, протягом більш як десятилітніх наших взаємин і спільної праці: він тепер ставився до мене так само, як і до инших іще вчорашніх своїх найблизчих співробітників, сухо формально, зводячи все на партійні ріжниці, які нас ділили або ставили у договірні відносини. Вкінці у мене появилась думка, що моїм головуванням просто хочуть скористуватись для того, щоб швидче досягти затвердження з боку петербургського уряду, а потім, при першій же нагоді, змусити мене до димісії, тоді, коли потреба в моїх послугах минеться. А тут як на те появилось в часописях інтервю з заступником петербургського премєр-міністра Некрасовим, де він виявляв своє задоволення з обрання мене на голову ґенерального секретаріяту; виглядало так, наче я являвся креатурою петербургського уряду. Все це змусило мене зріктися залишатись далі на своїм посту, і я запропонував передати вже майже сформований мною кабінет Винниченкові. Після довгих і прикрих розмов президія Центр. Ради з проф. Грушевським на чолі погодилась на це, а за ними згодилась і Мала Рада. Найтяжче було умовити самого Винниченка, котрий вже спаковував свої чемодани, щоб їхати на село спочити після кількох місяців напруженої роботи і тяжких хвилювань. Але згодився врешті і він, а я приобіцяв йому, що допоможу довести до краю формування кабінету й поїду до Петербурга, щоб добитись там скоріщого затвердження кабінету під його головуванням. Діло в тім, що якийсь кореспондент однієї французскої ґазети, друкуючи інтервю Винниченка під час його перебування в Петербурзі, набрехав, ніби Винниченко признався в своїм ґерманофільстві. Треба сказати, що ніяким „ґерманофілом“ в цього слова розумінні Винниченко ніколи не був і нічого подібного кореспондентові не казав. але вигадка пішла гуляти по пресі і утворила йому в очах петербургських кругів справді небезпечну репутацію „ґерманофіла“.

Мені нераз доводилось чути — і тоді і пізніще — нарікання від моїх знайомих і приятелів, чому я зрікся головування в секретаріяті, що це був дуже хибний крок, велика помилка і т. д. Може бути, що це був і хибний

крок, але як би я не зробив його зразу, то все одно довелося б його зробити трохи згодом і може при далеко менш зручних обставинах: я вже настільки ясно відчував внутрішне положення, ріжницю своїх настроїв і політичного світогляду з тими, з ким би мені довелось спільно працювати, що зоставатись далі — для мене значило йти проти свойого сумління. А на це я погодитись не міг.

За деякий час кабінет Винниченка був сформований, майже в тім самім складі, в якім він був намічений мною. Я поїхав до Петербурга клопотатись, щоб його швидче було затверджено. Я побував у Керенського, Некрасова й Терещенка, старався розвіяти упередження проти Винниченка, мов проти германофіла, і там таки згодились на Винниченківський кабінет. Згодились дуже неохоче, не бачучи иншого виходу.

Ще перед моїм виїздом до Петербурга, коли я ще формував Генеральний секретаріят, до мене приїхала з Чернігова делєгація, яка запропонувала мені виставити мою кандидатуру при виборах нового ґуберніяльного комісара Чернігівщини. В Чернівщині, як і скрізь по перевороті, ґуберніяльним комісаром від початку зробився голова ґуберніяльної земської управи Михайло Іскрицький, богатий пан з північних повітів, член Державної Думи. Він дуже добре працював увесь час, в згоді з Виконавчим Ґуберніяльним Комітетом та иншими революційними інституціями, не викликаючи ніяких нарікань з нічійого боку. Та ось, на якімсь зїзді в літку, один з лідерів російських есерів на Чернігівщині Кулябко-Корецький (сам — поміщик з Чернігівщини, стара вже людина, давній соціяліст) заявив, що незручно, мовляв, що й досі на чолі ґуберніяльної адміністрації стоїть Іскрицький такий богатий пан. І збори заявились за тим, що, не маючи нічого закинути Іскрицькому персонально, не можуть мати до нього довірря, як до дуже заможного поміщика. Почувши про це, Іскрицький зразу ж подався до димісії, не дожидаючи, що буде далі. По законам Тимчасового Правительства треба було кандидата на нового ґуберніяльного комісара вибирати на ґуберніяльному зїзді повітових рад і представників політичних партій. А тоді вже кандидата мав затверджувати уряд Найвища екзекутива в ґубернії — Виконавчий Комітет складався в Чернігові з людей солідних, відомих громадських діячів, майже виключно українців. До нього належали: Ілля Шраг (тепер він був головою Окружного Суду в Чернігові), покійний Вадим Модзалевський, Д. Коновал, д-р Базілевич і ще кілька місцевих українських діячів. Вони висунули мою кандидатуру, котра зустріла співчуття в ріжних громадських колах Чернігова. Мене там знали, —

я сам похожу з Глухівського повіту на Чернігівщині, і на моїй кандидатурі погодились представники і національних українських течій, і „общерусских". Оттоді до мене виїхала делєґація в складі чотирьох людей і прохала згодитись на виставлення моєї кандидатури. Я відповів, що мушу вирішити справу з головуванням в Ґенеральному Секретаріяті. Делєґати зачекали кілька день і, коли я відмовився від головування, то дав згоду на кандидатуру в Чернігові.

Поки я їздив до Петербурга, в Чернігові відбулись вибори, і мене вибрано в ґуберніяльні комісари. Потім мені оповідали, як це було. Учасників зїзду було коло 250 людей, представників повітових і міських рад і делєґатів від головних партій — ес-ерів то ес-деків. Кожна з партій старалася виставити свою кандидатуру, але кандидатів було взагалі мало, просто мало було людей охочих до того і разом таких, що хоча б у мінімальній мірі відповідали вимогам, які звичайно ставляться до кандидата на значну адміністраційну посаду. Шраг поставив мою кандидатуру, піддержану людьми, що знали мене особисто. Вкінці погодились на тому, що комісарем мав бути член української партії, а з його двох помішників — один має бути соціял-демократ, другий соціяліст революціонер з російських партій. На підставі цієї угоди було переведене голосування, і я був вибраний щось 220 голосами проти яких 20. Моїми помішниками вибрано Р. Ганжу, російського соціял демократа меншевика, і П. Савича, російського соціяліста-революціонера. Одже довелося мені їхати до Чернігова. З Петербурга прийшло затвердження моєї кандидатури негайно, бо там мене вже знали особисто.

II.

Чернігів. Ґуберніяльна й повітова адміністрація. Ніжинські враження. Примара голоду. Автономний уряд і провінція.

В кінці серпня я приїхав до Чернігова. Я згодився на посаду ґуберніяльного комісара Чернігівщини з тим, щоб за мною було залишено також галицько-буковинське комісарство: я хотів мати догляд за адміністрацією, яка залишилась в тих повітах Галичини й Буковини, що зоставалися ще в російських руках. Хотілося мені також самому доглянути за ліквідацією галицько-буковинського ґенерал-ґубернаторства, щоб впорядкувати його спадщину — ріжні справи що до реквізицій, вивезеного майна, судових діл, забраних архівів і т. д. Це все було дуже важно для майбутніх розрахунків при заключенню мира. Практично совміщення двох посад лехко полагоджувалося тим, що я кожного тижня приїздив би до Київа (з Чернігова до Київа всього 3—4 години їзди автомобілем по дуже гарному

шляху). Міністерство внутрішніх справ у Петербурзі прислало свою згоду по телєграфу. Треба було мати ще згоду „главкоюза“ в Бердичеві.

Я поїхав до Бердичева. Там усе радикально переминилось з того часу, як я заїздив туди в початку серпня по дорозі з Чернівців. Ґенерали Денікин, Марков, Ельснер та інші сиділі під арештом на т. зв. Лисій Горі — за те, що виявили своє співчуття Корніловському виступу. Натомість Рада салдатських представників, яка захопила всю владу в свої руки, вибрала на посаду головнокомандуючого ґенерала Огороднікова, того самого, що приїздив робити надімною слідство в справі Ґеровського. Правда, Огороднікова пробув недовго на цій посаді, і замість його вже законним порядком було призначено ґенерала Володченка, мого земляка з Глухова. Ґен. Огороднікова почував себе на своїй посаді „виборного“ головнокомандуючого дуже ніяково. Побачивше мене, зараз же почав перепрошувати, що брав участь в такій неприємній місії, як оте слідство, і зразу ж погодився на все, про що я його прохав.

Полагодивши діло в Бердичеві, я почав лаштуватись до переїзду в Чернігів. Збори в мене були дуже короткі: моя жінка не схотіла залишити Київа і родина залишилась там. Я поїхав до Чернігова з парою чемоданів, немов передчуваючи, що вибираюсь туди не на сталий побут, а лиш на короткий час.

Після шумного Київа, з його бурхливим політичним життям і киплячим рухом, Чернігів здався мені таким тихим та спокійним, як ще ніколи. На його вулицях така тиша, таке безлюддя, денеде хіба зобачиш пішохода, що йде ховаючись у холодок густих дерев, якими обсаджено в Чернігові всі вулиці. На одній Шосейній (головна артерія міста) помітно ще якийсь рух; заторохтить, переїздячи, який-небудь віз, та гуляють провінціяльні кавалєри з своїми панночками. Місто потопає в зелених садах. Кругом його густі, прекрасні парки — гаї. Внизу тече Десна. Яскраво горять на сонці золочені бані й шпичасті вежі Спасо-Преображенського Собору, найстаршої церкви на Вкраїні, заложеної ще Мстиславом Тмутороканським. Біліють стрункі зграбні церкви й дзвіниці Мазепиних часів, ці прекрасні зразки українського бароко, що так чарують любителя рідної старовини; а он на валу й так званий Мазепин будинок, себ-то полкова канцелярія часів Мазепи, там тепер міститься архів. А он чернігівська Духовна Семінарія — вона міститься в будинку Павла Полуботка, колись полковника чернігівського й наказного гетьмана. Цілий ряд будинків в чудовому стілі empire, поставлених на початку XIX віку. Он „Красний міст“ через річку Стримень, де

колись, як каже легенда, провалився ґенеральний обозний Дунін-Борковський з каретою шестернею коней і був одразу взятий до пекла згідно умові з чортами, яким він запродав душу — український Фауст. Тепер цим мостом треба їхати шоб попасти до ґубернаторського будинку, який стоїть серед роскішного парку на самім краю міста. Там далі за ним знову сади і серед них Український Національний Музей Василя Тарновського. А далі вже починається село Бобровиця. Ґубернаторський будинок у Чернігові — один з найкращих у цілій Росії. Чомусь для збудовання й умеблювання його відпущено було кошти безпосередно з міністерства царського двора і справді, будинок і тепер дивував своєю красою, богатством внутрішньої оздоби й меблів. Іскрицький мешкав у кількох кімнатах першого поверху, а решту і весь другий поверх одвів під ґуберніяльну канцелярію Мені треба було ще менше помешкання, і в Домі оселилися й мої помішники, оба люде жонаті. Але й тоді будинок виглядав як пустка, оживлюючись лиш до обіду, поки сиділи урядовці в канцелярії. Недалечко мешкав Ілля Людвикович Шраг в своїм будинку на Петербургській вулиці, а насупроти його, в старовиннім будинку початку XIX в. — старенька ґрафиня Милорадовичка, вдова колишнього ґуберніяльного маршалка, Григорія Милодаровича, співробітника „Кіевской Старины" і власника чудової української бібліотеки. Його головний маєток був — історичне містечко Любеч над Дніпром, батьківщина св. Антонія Печерського. Ці сусіди — Шраг і Милорадовичка були між собою давні приятелі і я любив потім бувати у них, щоб слухати оповідання про старовину, про чернігівське життя прежніх часів. Коли ж приходив у гості до ґрафині Милорадовички м й покійний дядько Петро Яковлевич Дорошенко, директор Дворянського Пансіону в Чернігові, а в 1917 р. директор першої української ґімназії, — живий архів відомостей про місцеву старовину й місцевих колишніх діячів, то можна було просто заслухатись їхніх оповідань та споминів. Не можу не згадати ще одної особи, яка бувала присутна в ґостині у ґр. Милорадовички і своїми оповіданнями з богатого запасу своїх життєви‹ вражінь немало додавала інтересу цим імпровізованим вечіркам. Це була пані М. Васильчикова, колишня дама російського й австрійського дворів, та сама, що в 1915 році, вертаючись з Австрії, привезла цареві Миколі II. власноручні листи від Вільгельма II і других членів німецьких пануючих династій з мировими пропозиціями. За цю місію її було негайно вислано з Петербурга й заслано до одного ґлухого чернігівського маєтку її родичів Милорадовичів. Її оповідання були з иншого

світа: з життя віденського двору й родини Габсбургів. Між иншим, вона дуже добре знала історію України, унаслідувавши історичні інтереси від свого батька, автора відомої монографії „Семейство Разумовскихъ". Васильчикові по жіночій лінії походили від гетьмана Розумовського.

Чернігів здавна був відомий як осередок радикального й ліберального руху серед своїх земців. Помітна тут була й українська національна течія, видними представниками якої за останніх чверть віку були тут Б. Грінченко, М. Коцюбинський і Ів. Шраг. І тепер по революції українці зуміли вдержати в своїх руках певні впливи. Головою окружного суду зробився тут, як я вже казав, Шраг. Головою Виконавчого Комітету — Вадим Модзалевський, український архівіст і історик мистецтва. Начальником акцизної округи зробився Пл. Забіла, давній член української громади в Петербурзі. Колишній міський голова, український історик Аркадій Верзилів був якийсь час директором української гімназії (перед П. Я. Дорошенком). Губерніяльним комісаром освіти був п. Стаднюк, учитель евакуованої в 1915 р. з Ковеля на Волині гімназії. В Чернігові істнувала громада партії українських ес-ефів. Головою її був Шраг, а до членів її належали, між иншими, пані В. Коцюбинська (вдова письменника), Верзилів, Коновал, д р Базілевич та инші старі чернігівські громадяне. По моїм приїзді громада регулярно почала збіратись що неділі у мене в губернаторськім домі.

Головою губерніяльної земської управи був обібраний колишній її голова Ол. Свічин, місцевий дідич, дуже поступова й всіми шанована людина, щирий приятель українства, особистий друг старого Шрага. Але на міського голову, замість українця Верзилова обібрано заїзжого москаля, російського ес-ера лікаря Орлова, особисто людину дуже порядну, але без усякої енергії й ініціятиви. З українських діячів Чернігова треба ще назвати Тихона Осадчого, старого селянського діяча; він і тепер вічно був занятий улаштуванням селянських зїздів, спілок, хоча й не пристав до популярної партії ес-ерів, а підчас виборів до Установчих зборів ішов по списку ес-ефів і народніх соціялістів.

Був помітний брак інтеліґентної української молоді, може тому, що найбільш активні й жваві зпосеред неї були у війську або повиїздили до Київа, де їх притягало жваве політичне життя столиці України. З тих, що були в Чернігові, пригадую собі Василя Еланського. Це тепер видний большевик на радянській Україні і пролєтарський поет та публіцист (пише під псевдонімом „Василь Блакитний"). Тоді він був занятий улаштуванням української книгарні в Чернігові, якої до того часу там не було, а та-

кож справами чернігівської „Просвіти". Був іще один тихий скромний юнак, який заповідався на помітну літературну й наукову українську силу: Олександер Соловій. На жаль передчасна смерть од тифу скосила його, як я тепер уже довідався, в Камянці 1920 року.

Істнувала в Чернігові, як і скрізь „Рада робітничих і салдатських депутатів", але її було майже не чути, і я забув про її істнування, аж поки вона сама не звернулась до мене одного разу, але про це мова буде низче.

Влада ґуберніяльного комісара була дуже звужена, як порівняти з старою ґубернаторською. Перш за все з-під її юрисдикції цілком було вийняте саме місто Чернігів з його міською міліцією (замість прежньої поліції). Повітові комісарі, як і ґуберніяльні, вибіралися повітовими радами і затверджувались по представленню ґуберніяльного комісара міністром внутрішніх справ. Тільки повітові начальники міліції затверджувались безпосередно ґуберніяльним комісаром. В своїй діяльности ґуберніяльний комісар був звязаний Ґуберніяльним Виконавчим Комітетом. Та чернігівський Комітет був зложений з таких людий, що не тільки не заважали мені в роботі, але служили мені великою підтримкою — і своїми порадами, опертими на добрій обзнайомленості з місцевими справами, і самим ділом — виїздячи, по моїй прозьбі в ріжні місця ґубернії, щоб полагодити ріжні непорозуміння, що виникали то тут, то там. Всі старі ґуберніяльні інституції — „ґубернське правління", „ґуб. присутствіе", інспекція тюрем, медична інспекція з своїми старшими й нижчими урядовцями зоставались, як і за старого режіму, виконуючи майже ті самі функції. Окремо працювали нові інституції: земельний і продовольчий комітети, але вони були цілком автономні.

Два слова про моїх двох помішників, що заміняли собою одного прежнього віце-ґубернатора. Оба були родовиті українці, хоч і належали до російських партій і уважали себе (один принаймні зпочатку) за росіян. Р. І. Ганжа походив з дрібної поміщицької родини, що мала ґрунтець під самим Черніговим, в місцевости, що так і називалось „Ганжовщиною". Молодим студентом петербургського технольоґічного Інститута він був арештований за приналежність до соціял-демократичної організації і засланий на каторжні роботи до Сибіру. Він там вибув щось коло двох років і втік. Добився за кордон аж до Парижа. Тут вступив на фабрику як простий робітник, а пізніще вступив до політехнікума, який і скінчив з степеню інжінєра. У Франції пробув усього коло десяти років. Там і одружився з однією панною чернігівкою, що приїхала до нього, російською соціял-революціонеркою. Революція дала йому змогу по-

вернутись літом 1917 року до-дому. Він цілком офранцузився і балакав по російськи з явним чужим акцентом. Українському національному рухові був зовсім чужий, але теоретично спочував ідеї автономії України і написав брошуру під титулом „Автономія України“, видану в кінці літа 1917 р. у Чернігові. Він належав до партії російських соціял-демократів меншевиків. Потроху почав усе більше цікавитись українською справою, брав у мене українські книжки, балакав на українські теми і, можна сказати, на моїх очах „українізувався“. Дещо вплинуло на його й те, що його рідний брат-офіцер, пішовши на війну звичайним „русским“, в полоні зробився „синєжупанником“ і писав уже до-дому листи по вкраїнськи. Це була високо-культурна і дуже симпатична людина, тільки дуже нервова, що пояснялось, розуміється, його тяжким минулим.

Иншої вдачі був другий мій помішник П. П. Савич, син заможного поміщика з Новозибковського повіту. Йому було 24 роки, він тільки що закінчив курс Комерційного Інститута в Москві, але ще не склав іспитів. Був російський соціяліст-революціонер і дуже цікавився кооперацією. Українством абсолютно не цікавився, вважав себе за росіянина, і всі його думки, так само як і його молоденької дружини-москвички, були направлені на Москву. Говорив по російськи з убійчою українською вимовою, спеціяльно північно-чернігівського відтінку. Був трохи зарозумілий; наперед сподівався, що буде вибраний до всеросійських установчих зборів і так був у цьому певний, що на своє перебування на посаді помішника губерніяльного комісара дивився, як на дуже тимчасове, що завжди і підкреслював, хоч був дуже чутливий щодо своїх прерогатив. Кожного разу, коли з кінця жовтня почали надходити до нас телєграми про підпали винокурень, зрабування поміщицьких маєтків або й убивства, він тільки усміхався, кажучи: „що ж поробите: поглиблення революції!“ І ось одного дня приходить телєграма про замордування його батька й матері на їх хуторі на ґрунті дійсно „поглиблення революції“. А він був у їх син-одинак...

Ми поділили наші функції в той спосіб, що Ганжа узяв до себе справи міліції, земельних непорозумінь і взагалі чисто-розпорядчі адміністративні функції, Савич — осередкові губерніяльні інституції — губ. правління, присутствіє і т. д. Я залишив за собою загальний провід і керовництво. Найчастіще бачитись і вкупі працювати мені доводилось з Ганжою.

Щоб ознайомитись ближче з повітовою адміністрацією, я скликав зїзд повітових комісарів і голов повітових рад. Персональний склад повітових комісарів, як виявилось,

був дуже випадковий і ріжноманітний. На таку неспокійну і непевну посаду мало хто охотився. Більш солідні, помірковані елєменти з земельних власників і самі не хотіли йти, та їх видко неохоче й вибірали. Попадали здебільшого випадкові люде, ті, хто в даний момент чимсь зумів висунутись на одноманітному фоні провінціяльного життя. З місцевих землевласників комісарами були лиш Малахов у Чернігівському повіті, Трохименко в Глухівському, Шимоновський в Суражському. В Стародубському був якийсь час комісаром член 1-ої Думи Куриленко. З національно свідомих українців був лиш помішник Остерського Комісара Шульгин та потім виявилось, що такий єсть іще в Ніжині: Іполіт Ковальський, — на зїзді його не було. Головою повітової ради Остерського повіту був селянин Гаврило Одинець, свідомий українець, добре знаний в київських українських кругах. Взагалі зїзд справив на мене доволі бліде враження. А тимчасом обставини на місцях вимагали богато енергії, адміністраційного досвіду й політичного такту.

Село на Чернігівщині ціле літо зоставалось зовсім спокійне. Іскрицький, передаючи мені посаду, казав, що на мою долю випало працювати в губернії, де все так мирно та тихо. Скоро після мого прибуття до Чернігова там відбувся губернський селянський зїзд. Головним організатором і розпорядчиком на зїзді був відомий на Чернігівщині діяч Тихон Осадчий. Він прохав мене привітати зїзд в імени губерніяльного комісаріяту. Я явився на зїзд і застав кілька сот селян, переважно не молодого вже віку, солідних хазяїнів. В своїй промові я сказав, що вітаю зїзд в імені тієї влади, що хоче не панувати над народом, а служити йому, і прохав усіх присутних допомагати цій владі в піддержанні спокою й доброго ладу на нашій Чернігівщині. Селяне з напруженою увагою слухали мене; видко для них була новиною українська мова в устах представника вищої адміністрації. До того ще я був у своїй військовій уніформі, яку носив по службі в Галичині. Мене вітали оплесками, а Осадчий відповідав мені, як голова зїзду. Я залишився до кінця зборів. Зїзд проходив у діловитому й спокійному настрою. Не було галасливих виступів і звичайної демагогії, може тому, що крім селян було дуже небогато сторонніх людей. Дядюшки в чумарках і сіряках самі радили про свої справи, і було цікаво і приємно чути їх тверезі, „помірковані“ — сказати б по сучасній термінольогії, погляди.

Скільки мені не доводилось говорити з селянами, а вони приходили до мене щодня в ріжних справах, і делєгаціями, і по одинці, я спостерігав, що у них настрій спокійно очікуючий: вони сподівались, що найбільш важ-

лива для них земельна справа буде вирішена на їх користь законним шляхом. По губернії перші два місяці (вересень-жовтень) коли й траплялись де заворушення, то це бувало переважно на півночі, де жило богато зайшлого люду, де скупчені в деяких місцях фабрики й заводи (Новозибківщина). Був невеликий заколот в посаді Шостка, де великий пороховий завод і де почав каламутити військовий фельдшер-грузин, що стояв на чолі „ради депутатів". Але й там удалось вгамувати без особливих труднощів, вирядивши на місце двох членів нашого Губерніяльного Виконавчого Комітету. Вони зуміли втихомирити заколот самими умовляннями.

Та з часом становище почало гіршати. З одного боку агітатори соціялістичних партій, що розсипались по селах для „освідомлення мас", раз-у-раз твердили селянам, що мовляв, панська земля, то пограбована у їх панами, що вона мусить перейти до селян без усякого викупу і т. д. Це розпалювало апетити, і здебільшого не серед трудящих господарів, а серед тих елєментів села, що через війну та революцію вибились з звичайної колії життя і були ласі на чуже добро. З другого боку з кінця жовтня стало напливати на село богато збольшевичених салдатів з фронту і з запілля, де вони досить наслухались запальних демагогічних промов. Вони з свого боку впливали на розбурхання сільської маси. Ще поки держався підйом перших місяців революції, що докотився в певній мірі й до нашого села, поки ще не розхиталися старі поняття про карність та законність, доти ще було сяк-так. Але революція йшла і руйнувала всі старі погляди й поняття. Звідусіль чулися намовляння до самочинних виступів, а за привідцями діло не стало.

І от почалось з винокурень, з горілчаних складів, що служили такою принадою й спокусою після трьохлітньої заборони продавати горілку (від початку війни). То тут, то там по цілій Чернігівщині почались підпали складів спірту і горілки; їх розбивали, починалось масове піяцтво, далі пожежа, неодмінно з людськими жертвами, і часто після цього — погром сусіднього маєтку або економії. Люде гинули підчас погрому горілчаного складу цілими десятками — від необережного поводження з вогнем і вибуху спірту. Гинули пяниці, погромщики, а часто й зовсім сторонні люде — необережні свідки. Далі прийшла черга на цукроварні, звідки розтягали цукор, потім до великих маєтків, де забирали коней, худобу, господарський інвентар, хліб, а ще більше — нівечили всяке добро, хапаючи його без пуття; раз-у-раз виникали пожежі, і тоді все просто гинуло. Але такі зявища ще в кінці жовтня тра-

плялись лиш спорадично. Та чим далі, то все ставало гірше і вже в половині падолиста що-дня до комісаріяту приходило по кілька телєґрам про погроми в ріжних кутках ґубернії. Місцева адміністрація була цілком безсила боротись з цими явищами ще поки вони траплялись зрідка, а далі то вже не було про це й мови, — доводилось самим ховатись, щоб не вбили. Міліція, як я не раз згадував, була нікуди нездатна. Тай серед адміністрації були люде, що меньше всього надавались для ролі, яка їм припала. Прикладом може служити історія з Ніжином.

Вже в перші тижні мого перебування в Чернігові мою увагу звернули на себе службові телєґрами ніжинського комісара Ковалевського: вони були писані українською мовою. Це вперед викликало мої симпатії до їх автора, хоч зміст телєґрам иноді дивував своїм якимсь наївним характером. Але скоро з Ніжина почали приходити вісти ще більш дивного характера, що там творяться якісь самоуправства й перевищення компетенції влади. Скоро до мене явилась делєґація від ніжинських купців і подала цілий ряд скарг на порядки, які завів комісар вкупі з начальником міліції Терещенком: вони самовільно встановлювали ціни на крам по мануфактурних крамницях, а у тих купців, що не хотіли продавати по примусових цінах, замикали на цілі тижні крамниці, або починали перевірку („учетъ“) краму, підчас якої зникали цілі звої краму. Трохи згодом виникла й ще одна справа, звязана з ніжинською адміністрацією. Я дістав від прокуратора київської палати скаргу на начальника ніжинської міліції по такому ділу. Ще влітку в Ніжинському повіті обявився якийсь пророк, котрий предсказував скорий прихід антихриста, загибель світа і т. подібні страхи. Пророк мав успіх серед баб, а чоловіки ставились до його пророкувань байдуже. Ніжинська міліція побачила в діяльности пророка явну контрреволюцію й посадила його до тюрми. Одначе потримала його всього два-три тижні й випустила, зобовязавши, щоб не показувався в самому Ніжині. Та пройшло скількись часу, і пророка побачили в Ніжині на базарі і знову посадовили за ґрати. Але тут вмішався прокуратор ніжинського окружного суду і не знайшовши підстави для тримання людини в тюрмі за саме лиш пророкування, наказав пророка випустити. Та начальник міліції Терещенко не тільки не послухав, але обвинувачуючи самого прокуратора в потуранню контр-революції, почав загрожувати йому арештом, так що бідний прокуратор мусів не ночувати вдома. Я спробував було в справі купців зателєґрафувати, але скоро явивсь до мене переляканий один з купців і сказав, що учасників делєґації до мене Терещенко хоче арешту-

вати за те, що їздили скаржитись. Справді в гоголівському місті почали відбуватись історії ніби з гоголевих часів. Ми з Ганжою рішили зїздити у-двох до Ніжина, щоб подивитись своїми очима, що там твориться.

Гарного осіннього ранку виїхали ми автом просто до Ніжина старим грунтовим шляхом. Мабуть тут ніколи не бачили авта, та ще такого здоровенного, чорного: скрізь воно викликало сензацію й переляк. При вїзді до села цілі хмари гусей, що мирно паслися на вигоні, здіймались і летіли з криком вперед улицею через усе село, не звертаючи в бік, думаючи, що за ними женеться якесь страшилище. Собаки або кидались на нас з скаженим гавканням, або теж вили з переляку й утікали; коні жахались і кидались в бік, частенько перекидаючи навантажені снопами вози. Люде сердились і лаяли нас. Набрались ми мороки, поки проїхали ті 75—80 верстов до Ніжина! Та ось і славний Ніжин. Широко простягся на рівній як скатертина площині, весь потонув у садках і в зеленій гущавині дерев. Було сухо, і на його широченних майданах і вузьких покручених вуличках вітер здіймав цілі хмари пороху. Був майже обідний час і місто виглядало як мертве. Ледви змогли ми допитатись, де ж міститься повітовий комісаріят, — він заховався десь в лабірінті вузеньких вуличок, як дві краплі води похожих одна на другу. Та ось ми знайшли; бачимо — табличка російською й українською мовами свідчить, що тут міститься ця найвища повітова інституція. Входимо і зразу в першій великій кімнаті попадаємо не то на якесь віче, не то на якісь шумні збори: юрба селян горячо спориться між собою, особливо в одній купці, в осередку якої стояв молодий хлопець у чорній блюзі, підперезаний мотузочком, і щось енергійно доводив своїм слухачам, які перебивали його і сперечались з ним. Моя поява — я був у військовій одежі — зробила деяке враження, але не зупиняла галасу. Я спитав, чи можу бачити комісара. Та комісар ось — відповіли мені і показали на молодого парубка в чорній блюзі. Дійсно, це був повітовий комісар, Іполіт Ковалевський, студент 2-о курса ніжинського Історично-фільольогічного Інститута. Я перервав гарячу дискусію, назвав себе і закликав до окремої кімнати, сказавши, що хочу з ним побалакати. Зараз же до тої кімнати ввійшов підстаркуватий вже чоловяга, з руденькою борідкою й хитрими очима, тип повітового „аблаката“ чи канцелярського писаря. Це й був відомий вже нам Терещенко, начальник повітової міліції. Познайомившись, я прохав, одначе, залишити нас у-двох з комісаром, щоб побалакати на самоті. Начальник міліції з видимою неохотою вийшов.

Зоставшись на одинці почав я вичитувати комісарові всі його промахи й провини. Бідолаха в усьому згожувався зі мною, нарікав, що не знає законів, не розбірається в них і почуває себе, по його словам, „мов у лісі“. Одже Терещенко, як людина більш досвідчена — а він справді був аблакатом, себ-то неофіціяльним повіреним в дрібних судових справах, те що иноді називалось „підпольним адвокатом“, птиця стріляна, він, очевидячки й крутив бідним Ковалевським, як хотів, і був головним привідцем усіх тих беззаконій, на що скаржились обиватслі. „А що це у вас за галас, за збіговисько таке?“ — спитав я Ковалевського, вказуючи на двері, за якими ще чути було гомін. „Та це приїхали люде з села NN. в справі розмежування випасу“, — „Та чого ж вони так галасують в урядовому помешканні?“ — „Та це ще нічого, от я виїздив учора до села NN., так ледви втік, трохи не побили на мітінгу, який я був скликав!“. Бідний комісар не вмів викликати поваги до свого авторитету; до всього иншого, він був каліка — дуже кульгав на одну ногу, весь похиляючись на ході на один бік, і це вкупі з його молодістю, недосвідченістю, занадто демократичною манєрою вдягатись, — менше всього нагадувало представника влади, найстаршу особу в повіті. А людина, видко, була щира й добрий українець. Поки ми розмовляли, в двері хтось постукав і слідом за тим до кімнати ввійшов огрядний поважний пан, в чорному сурдуті й золотих окулярах, і одрекомендовався професором тутешнього Історично-фільольоґічного Інституту NN. й комісаром міста Ніжина. Це дійсно був професор фільософії й психольоґії, і яка біда примусила його взяти на себе властиво поліційні обовязки — Бог знає. Ніжин, як найбільше по числу людности місто в ґубернії, здавна мало свого особливого поліцмейстера, одже по перевороті воно дістало собі окремого міського комісара. Але, видко, професор фільософії був також дитина в адміністраційних справах, як і його учень Ковалевський, і тому обома крутив і вертів по свойому, як хотів, старий лис Терещенко.

На ніжинську міліцію доходило до Чернігова багато скарг за її хабарництво, ледарство та й ще за гірші вчинки. Взагалі міліція в ґубернії уявляла з себе одно осудовисько і сором. Я в розмові натякнув професорові на те, що його міліціонери стоять дуже не на висоті свого призначення. „Так, згодився він, — буває, але — і тут він суворо липнув на мене поверх своїх золотих окулярів: вони всі дуже віддані революції!“. Я побачив, що пан-професор справді трактує річи занадто по фільософськи і вже не продовжував з ним ділової розмови.

Оттак побалакавши з вищими властями славного міста Ніжина і його повіту, я залишив п. Ганжу для коротенької ревізії канцелярії, а сам пішов до Окружного Суду, щоб поінформуватись про справи і там. В суді було тихо і поважно. Скрипіли пера канцеляристів, сновигали смирні прохачі. Я зайшов до голови суду — старий сивобородий дідусь, сидить у своїм кабінеті на кріслі, на якому сидів може десятки років, про справи в місті і в повіті говорить з сумною усмішкою. Я сказав, що повітовий комісар скаржився мені на свою необзнайомленість з законами, так от добре булоб, як би йому з судових сфер давали якусь пораду. — „Дуже охоче, сказав голова суду, алеж він ні разу в мене не був, і я його ніколи не бачив!“. Виявилось, що від самого початку нової влади, від березня, ніхто з повітового комісаріяту ні разу не був у суді, і між такими двома інституціями, як комісаріят і окружний суд, що здавалось, мусілиб мати якісь зносини, не було ніяких стосунків. Суд істнував сам по собі, а комісаріят сам по собі. І це в малому провінціональному місті, де кожен один одного знає. До кабінету голови суду покликали прокуратора, і він мені мало не з слізми на очах скаржився на начальника міліції, котрий тепер мстився на прокураторі за те, що той колись чіпав його з приводу його „аблакатської“ практики.

Я вийшов з суду і пішов бульварчиком шукати, деб пообідати. Звичайно, приїздній людині в провінціональних містах можна було пообідати хіба тільки в якомусь клюбі, і я пішов шукати і розпитувати. Ось серед малого запорошеного скверу, з рідкими і вже пожовклими та посохлими од куряви та спеки деревами стоїть бюст Гоголя, а на постументі виковано славнозвісну цитату про те, що йому судилося оглядати світ „крізь видимий миру сміх і невидимі й незнані йому сльози . Великий земляче! Чи то така іграшка химерної долі, щоб тут, у твойому Ніжині, де виростав твій талан і розцвітала твоя муза, — на другий день після революції панували такі відносини й порядки, що немов списані з твого „Ревізора“ чи „Мертвих душ“! Чи то така вбога наша Україна на живі, творчі громадські сили, що на другий день після великого перевороту змогла видати лиш таку карикатуру, таку пародію на „обновлений лад“? Чи винні в цьому ті, що взялися тим ладом зверху керувати?

Коли ми з Ганжою вертались у вечорі до Чернігова й по дорозі ділилися своїми ніжинськими враженнями, то для нас не було сумніву, що Терещенка не можна залишити на посаді. З Ковалевським ще сяк так, тим більше, що це свідомий українець і, видко, як уміє, переводить українізацію в своїм комісаріяті. Але як позбутись Тере-

щенка? На це знайшовсь один спосіб: виявилось, що він досі не був затверджений в Чернігові; одже зоставалось одно — не затверджувати й повідомити повітове казначейство (скарбницю), щоб не виплачувало йому платні. Так і зробили. За пару тижнів полетіли телєґрами до мене від ніжинської повітової ради: як се так я, народний обранець, наважуюсь не затверджувати такогож народнього обранця Терещенка? Але ми з Ганжою твердо вистояли на свойому, не зворушившись цим покликанням на „народню волю" і не злякавшись скарги на нас до Центральної Ради. Бувши якось в Київі, я виложив президії Центр. Ради, в чому діло, і скарга з Ніжина залишилася без усяких наслідків.

Розуміється, справа з Ніжином, була може свого рода унікумом навіть серед тодішніх відносин, але взагалі діло з повітовою адміністрацією стояло дуже кепсько. Під кінець стало помічатись явище, що комісари кидають свої посади, а на їх місце ніхто не хоче йти. Козелецька повітова рада після більш як місячного безуспішного шукання кандидата на комісара, просто попрохала мене когось призначити. Але й тут питання — кого призначити? Вже перед кінцем року удалось знайти одного офіцера-українця, родом з козелецького повіту, що повернувся з війська і згодився прийняти посаду повітового комісара.

Дві тяжкі справи, які найбільше дошкуляли нам у вересні і жовтні, це був неврожай у північній частині губернії й справа з т. зв. 13-тим запасним піхотним полком, що, правда, мала пекучий інтерес більше для самого Чернігова, ніж для губернії.

Треба знати, що північна частина Чернігівщини — повіти: Мглинський, Суражський, Новозибковський, Стародубський і Новгород-Сіверський, — колишній Стародубський козачий полк, відзначається піскуватим, малородючим ґрунтом. За те тут богато лісів, і тому в старовину тут було так богато буд, гут, винокурень, а тепер — фабрик та заводів. Населення тут мішане: українці й білоруси, а до того ще богацько кольоністів-великорусів, т. зв. розкольників, що утікали колись од релігійних утисків з Московщини до Гетьманщини, де їх уже ніхто не чіпав за віру. Все це значно ослабило тут національний український характер. Та й залізниці тут проведені так, що до Москви легше й швидче можна проїхати ніж до Київа. Одначе північні чернігівці ніяк не хотіли одлучатись од решти своєї губернії, а заразом і од України. Коли Тимчасове Правительство задумало було відрізати чотири повіти (Мглин, Сураж, Новозибків і Стародуб) від території автономної України, з усіх кутків посипались протести,

делєгації, телєграми проти того відлучення. Аж тільки недавно большевики одрізали ці повіти від України. З цих крайніх північних кінців України походять між иншим, два помітні діячі нового українського руху: покійний Михайло Ткаченко і український комуніст Петро Дятлів.

Неврожай і в звязку з цим недостача власного хліба були в північній Чернігівщині явищем звичайним. Але хліб, звичайно, привожено з південних, богатих повітів губернії. Так було би і в 1917 році, хоча тоді був поганий урожай також і на півдні. Але по загально-російському продовольчому пляну Чернігівщина мала постачати хліб для Московщини, здається, чи не для самого Петербургу. За виконанням цього пляну доглядав місцевий продовольчий комітет у Чернігові, де засідали представники російської „революційної демократії", котрі пильно стежили, щоб не порушувати єдности й централізованости всеросійського продовольчого пляну. Виходило дуже дивне й ненормальне явище: північні повіти Чернігівщини майже голодували, а подекуди то наступив і справжній голод, а тимчасом з південних повітів одправлялись потяги з хлібом на Московщину. До мене приїздили делєгації з Суражського і Мглинського повітів, скаржились, оповідали тяжкі подробиці голоду, а я не міг нічого добитись від Продовольчого Комітету, бо там слухали свого начальства з Москви та Петербурга. Не помагали й апеляції до ґенерального Секретаріяту в Київі.

Практична робота там у Київі налажувалась дуже мляво, хто зна чому. Казали, що петербургське правительство саботує, не відпускає коштів, не хоче зноситись з Секретаріятом. Але я думаю, що винні були таки самі наші люде: як би вони виявили стільки енергії в фактичному опануванні владою на місці, скільки вони її виявили в боротьбі з центральним урядом за формальні межі автономії, то досягтиб мети було дуже лехко. Перш за все уряди губерніяльних комісарів скрізь були обсажені своїми людьми: в Полтаві сидів Андрій Левицький, у Київі Ол. Саліковський, на Волині Андрій Вязлов, на Поділлі Микола Стаховський, у Чернігові я. Але київський уряд не робив ніяких заходів, щоб звязати себе з провінцією або хоч зноситись регулярно з нею. Можу сказати з власного досвіду: в той час як з Петербурга мене щодня закидали десятками телєграм, навіть про дрібниці, від київського уряду не тільки нічого не присилалося, але не можна було добитись навіть відповіді на свої телєграми, і то в дуже важних справах. Чи вони там були заняті політикою в Центральній Раді, чи просто ніяк не могли наладити біжучої праці, тільки самі не дбали, щоб поширити свій вплив

і свою владу на провінцію. Ніхто з генеральних секретарів на провінцію не показувався. У Чернігові побував лиш один Ол. Шульгин, секретар міжнаціональних справ, і то не урядово, — для прочитання публичної лєкції. Він попав як раз на зїзд чернігівських „Просвіт“, і його поява й сказана ним промова дуже піднесли настрій членів зїзду. Заїздив раз по дорозі ген. писар Ол. Лотоцький — про це буду казати далі, — і його поява немало причинилась до піднесення нашого духа, але це все було випадково, в звязку з зовсім иншими справами. А от за те я памятаю такий факт: приїзджу до Киіва по дуже важній справі до секретаря по внутрішним справам В. Винниченка. Являюсь на Хрещатик ч. 36, де містився Секретаріят, прихожу в приємну, — кажуть, ніяк не може прийняти, занятий. Тут же сидить і волинський комісар Вязлов, що також приїхав з пильною справою з Житомира. Углядів мене особистий секретар премєра — Петро Чикаленко і по знайомству пішов до Винниченка прохати, щоб таки мене прийняв. Виходить і каже: „Заходьте, але тільки на пять хвилин! А вас — звертається до Вязлова — уже ніяк не може прийняти!“ Почувши це Вязлов повернувся, вийшов, сів у своє авто та й поїхав просто до Житомира, — чоловік був гарячий та щирий. От вам і відносини премєра й міністра внутрішніх справ до губерніяльних комісарів, а їх було в нього всього пять, і тим не міг уділити часу. За то до нього, як свого часу до Керенського (про що я оповідав у І-шім томі) звертались по всяким дурницям, таким, що сміх і розказувати, і він приймав, тратив час на непотрібні безцільні розмови Отак не вміли наші молоді міністри економізувати й раціонально уживати часу, тратячи його на дрібниці й не встигаючи робити діл важніщих.

Не диво, що коли я з своїми жалями виступив на зїзді всіх комісарів пяти губерній автономної України, що скликав був Винниченко в половині жовтня — як губерніяльних, так і повітових, — то з цього нічого практичного не вийшло, окрім того, що мене вислухано. Часописи подали про це звідомлення, а історик Української Революції п. Христюк, оповідаючи про цей зїзд та про мою заяву про „наступаючий голод, який може повести до голодних бунтів“, додав свою високоумну увагу, що, мовляв, з цим лихом нездатні були боротись комісари — „представники переважно поміркованих кругів громадянства“. *)

---

*) Павло Христюк. Замітки і матеріяли до історії української революції. Том II, Відень 1291, стор. 15—16. Цінний документальний матеріял цієї книги поданий в наївно-тенденційній оправі авторських уваг і міркувань.

А яку здатність до керування справами й залагодження всяких пекучих потреб виявили партійні однодумці п. Христюка, ріжні Терещенки й Ковалевські, зразок того я подав вище.

Випомповування хлібних запасів Чернігівщини й вивоження їх на Московщину, тоді як голодувала одна третина чернігівської губернії, припинилося лиш після того, як Україна фактично відділилася від Москви по большевицькім перевороті.

III.

Морока з військом. Запасний полк і Український баталіон. Жовтневий переворот і його відгуки в Київі та Чернігові.

За часів війни Чернігівщина була хоч і глибоким, але все-таки „запіллям" російської армії. Після евакуації Галичини літом 1917 року на її територію було вивезено трохи не всю важку артилєрію російську — важкі гармати, призначені для облоги або для обстрілу здалека. Тепер їх усіх розмістили в кількох пунктах над самим шляхом з Київа до Чернігова. Починаючи з Броварів, — скрізь, в Семиполках, Чемері, Янові — стояли по-над шляхом величезні гармати, вози до набоїв, паслися коні, розташувалися салдати. Контінгент обслуги цієї артилєрії були самі москалі з далеких губерній. Поки взагалі було ще тихо, то — нічого, але з жовтня ці салдати почали дуже швидко большевичитися і скоро зробилися справжнєю карою Божою для населення: грабіжи, насильства, розбої, підпали зробилися щоденним явищем для округи тих сел, де були розташовані артилєристи. Ми всі з нетерплячістю дожидали якоїсь демобілізації або що, щоб їх збутись. Я їздив аж до Головної Ставки, до Могилева на Дніпрі, щоб прохати, — чи не можна куди забрати від нас цю артилєрію; казали, що нема куди...

Але найбільшу мороку довелося мати з так званим 13-м піхотним запасним полком. Це був полк, що в його вступали мобілізовані з ріжних повітів, перебували в полку якийсь час, а потім, в міру потреби, окремі контінгенти з його висилалися на фронт для доповнення активних частин. Це робило полк якоюсь переходовою станицею і, коли підупала дисципліна, такі запасні полки, скрізь, де вони стояли, робились страшним тягарем і обузою для даної місцевости. Це саме було й з 13-м запасним полком. Вічно в ньому виникали непорозуміння. Стояв він за містом, на так званім Казарменнім Участку і розбухав иноді до страшних розмірів: до 17—18 тисячів людей. На що було

треба громадити таку силу людей тепер, коли війна фактично вже скінчилася, коли ніхто не хотів іти на фронт, коли люде тільки сердились, що їх дурно одривають од домівки і тому найлегше піддавались усякій агітації, на що було тримати ці запасні полки, я не розумію. Двічи їздив я до полковника Оберучева, начальника військової округи, і благав його: коли не можна зробити так, щоб зовсім не доповняти цього полка новими контінгентами, то чи не можна принаймні перевести його кудись инде, бо сусідство більшого міста з свого боку погано впливає на полк, а з другого — й місту неспокійно од такого сусідства. Але Оберучев був людина дуже вперта і ні за що не хотів згодитись, скільки я йому не доводив безцільности й шкідливости держання того полка під Черніговом, та ще в такій страшній кількости салдатів.

Тимчасом полк, чим далі, то все більше давав себе в знаки. Населення Чернігова і особливо міська дума дуже боялися, що одного дня полк збунтується і піде громити місто. Цей страх обернувся у неї просто в манію. І от одного разу сталася така історія з тим полком. Захожу якось по сусідськи підвечір до покійного Іллі Л. Шрага. Розбалакались про се, про те. Я звернув свою увагу на старі пожовклі фотографії, що висіли на стіні й уявляли одну й ту особу в ріжних театральних ролях. Це був сам Ілля Людвигович, що в молодих роках брав участь в аматорських виставах у Чернігові. Почав він мені оповідати про ці вистави, про давні часи, про колишніх людей, що вже давно зійшли зі сцени життя, — коли раптом чуємо: різкий дзвінок; вбігає офіцер міської міліції й стрівоженим голосом питає, чи тут зараз губерніяльний комісар? — Що таке? питаємо. — „Та біда! Збунтовався запасний полк і зараз іде громити місто, так от „Совѣтъ солдатскихъ и рабочихъ депутатовъ“ просить вас, пане комісаре, негайно прибути на засідання комітету, порадитись, що робити...“

Як я згадував, рада салдатських і робітничих депутатів досі ні в яких справах до мене не зверталась, так би мовити ігнорувала, та й я її мало помічав, бо, правду мовити, вся її діяльність, скільки я міг собі уявити, виявлялась в теоретичних перепалках між ес-ерами, ес-деками, большевиками. Фабрик та заводів у Чернігові ніяких не було, крім горілчаного складу державної монополії, і робітничий пролєтаріят репрезентували собою кілька десятків, може сотень, підмайстрів та робітників невеликих ремісничих майстерень. Одже про „диктатуру пролєтаріята“ можна було мріяти хіба лиш дуже умовно. Тепер, коли стукнула біда, згадали й за мене, хоч місто й мало повний імунітет

від губерніяльного комісара. Я скоренько побіг на збори Ради, що засідала в однім будинку близько Пятницької церкви.

На зборах Ради я побачив десятка зо два людей обох полів, у значній мірі вже відомих мені, як члени нової демократичної міської управи, або служачі в земській управі: стара пані в пенсне, з остриженим волоссям, що нагадувала собою тип давньої „нігілістки"; один урядовець з земства, істерична особа, що на кожних зборах міської управи, де він також засідав, вигукував свої патетично-істеричні промови; сиділо ще двоє-троє молодих жидків, два салдата і одна дуже молоденька на вигляд панночка. Тут же був і запрошений на засідання комендант міста, старий полковник, давно обшидований, а тепер покликаний виконувати мирні функції чернігівського коменданта. Ціле товариство було дуже перелякане. В коротких словах мені оповіли, що запасний полк збунтовався, арештував усю свою старшину, тепер одбувається віче, а після віча рушать громити місто. В полку під цей час рахувалося по-над десять тисячів людей. Що робити? Становище було справді безпорадне, і я нічого тут помогти не міг, бо, зателєграфувавши навіть зараз до Оберучева в Київ, я саме більше міг за кілька годин дістати тільки телєграфічну ж відповідь, а цього, щоб втихомирити десять тисяч збунтованих салдат, дуже мало. Підчас розмови я зауважив, що погляди присутніх раз-у-раз звертаються на молоденьку панночку, що сиділа в куточку поруч з вусатим і товстим як кіт унтер-офіцером. Иноді на адресу панни кидались і докори, от як, наприклад: „се діло ваших рук! Бачите, що ви наробили! От тепер маєте!" Спитавши потихеньку в сусіда, я довідався, що ця панна — лідер місцевих большевиків, Соня Соколовська, про котру я чув. Молоденька панночка, вона тільки що скінчила гімназію і своїм невеликим зростом, дитячим ще обличчам здавалась ще зовсім малою дівчиною підлітком. Дочка місцевого судді, вона відразу стала на бік большевизму, пройшла на виборах в члени міської ради по списку большевиків і уважалась за їхнього лідера у Чернігові. Видимо, її товариші по Раді депутатів уважали большевицьку аґитацію за привод або й за причину салдатського розруху.

В цей мент з вулиці донісся грім військової музики. Всі так і присіли з переляку. „Спокій, товариші, спокій! Не губіть присутности духа!" — волала пані в пенсне. Але всі сиділи не живі — не мертві, аж поки музика не затихла, віддаляючись від міста: полк відбув мітінґ і тепер з військовою орхестрою вертавсь до касарень з новообраним на вічу полковником — якимсь молоденьким пра-

порщиком. Одже скінчилось усе не так страшно, як думали. Я проте вислав до Київа енергійну телєграму. На другий день арештовану старшину випущено, полковник (справжній) приїхав до мене. Дуже симпатична людина, українець. Пояснив, що весь гармидер виник через агітацію, тільки не товаришки Соні, а своїх власних полкових демагогів, особливо одного прапорщика, хворобливої, неурівноваженої людини, якій, видко, схотілося хоч на один день доскочити такої ефемерної чести, як виборний на вічу полковник. Тріумф цього „полковника" справді був дуже короткий: на третій день приїхала з Київа військова комісія, яка, щоб не наражати прапорщика на воєнний суд, умовила його згодитись визнати себе за хворого душею, і його вивезли до Київа. Нарешті постановили не поповняти більше запасного полку новими контінгентами, забірати потроху тих, що вже були, відпустивши зовсім по хатах найстарших віком, — так що протягом пари місяців полк мусів сам собою розформуватись і перестати бути загрозою для спокою міста.

Але „військовиї чвари" у Чернігові цим не скінчились. У Чернігові формувався ще український баталіон. Про його ніхто мені в Київі не казав ні словечка, ніхто не познайомив мене з начальником баталіона й не порадив нам увійти між собою в певний контакт. Справа велася мов у якійсь конспірації від мене. Це була звичайна, як я потім переконався, тактика Петлюри, що стояв на чолі Генеральної Військової Ради в Київі — робити все якось нишком, хитрувати-мудрувати там, де треба було робити просто й отверто, а особливо перед своїми людьми. Начальником баталіона призначено штабс-капітана Е., людину, яка також поводилась дужа дивно і через те здавалась мені спочатку просто непевною. Це був, як я потім довідався, не строєвий офіцер, а член одної з російських контр-розвідок на фронті, через те в нього була й якась чудна, особлива поведінка. Свої справи він, очевидно по інструкціям з Київа, вів також в певній конспірації від мене, і через те я на перших порах також держав себе з ним дуже обережно. Тому що ріжні практичні справи вимагали якогось контакту і тому що губерніяльному комісару українцю і начальнику українського баталіона — жити в однім місті і не познайомитись було б справді дуже дивно, Е. приїхав до мене з головою свого баталіонного комітету і ми познайомились. Почались у нас зносини. Я кілька разів їздив на казарменний участок, знайомився з життям баталіону, з людьми. Виявилось, між иншим, що український баталіон був сіллю в очах і „Раді салдатських та робітничих депутатів", і міській раді, і взагалі всій „революційній демо-

мократії" російській, що засідала в тих інституціях. Боялись, розуміється, не того, що баталіон став би громити місто, — український баталіон виглядав дуже дисципліно-ваною частиною і вів себе вище всяких похвал, але тому що це у к р а ї н с ь к и й баталіон, який може зробити якийсь „український" переворот. А начальник баталіону, капітан Е. своїм справді якимсь чудним поводженням давав підставу для яких хочете підозрінь. Очевидячки з Чернігова йшли до Оберучева інспірації — вивести баталіон з Чернігова, не давати йому кулеметів, зброї, набоїв. Я не міг піддержати справу баталіона як слід через те, що діло велося по-за мною, і Київський Військовий Ґенеральний Комітет не посвячував мене в свої пляни, а уряд український — ще менше. Познайомившись з баталіоном, я помітив, що старшинський склад в ньому дуже нечисленний і абсолютно безбарвний. Одного Е—ва було тільки й чути, а решта старшин тулилась по кутках. Душею баталіона, яка піддержувала в ньому український дух, дисципліну, військовий настрій — була купка простих салдатів, свідомих українців, селян і народніх вчителів. Але, на жаль, самі вони були мало освічені, щоб повести як слід культурно-національну роботу серед салдатів, піддержувати серед них патріотичний настрій. Я, скільки міг, допомагав їм: водив салдат ґрупами до Українського Національного Музею Тарновського, показував, давав поянення. Моя жінка приїхала з Київа і улаштувала для салдат український концерт. Прийшла на поміч і чернігівська „Просвіта", улаштовуючи для салдат читанки і культурні розваги, — концерти, — малюнки чарівного лихтаря і т. п.

Одного разу, коли я саме читав ґрупі козаків з українського баталіону історичну лєкцію в Музею, до мене прибіг туди перелякaний Савич (садиба Музею — сусідня з ґубернаторським домом) і сказав, що прийшла телєґрама, що в Петербурзі — повстання проти Тимчасового Правительства. Одначе у вечері прийшли заспокоюючі вісти. На другий день — так само. З Київа не було ні слуху ні духу. Ніхто мене не викликав, ніхто не давав якихось вказівок, як бути. А тимчасом у Київі далеко не зоставались пасивними глядачами того, що діялось, а вели свою, і то дуже активну політику. Тільки повідомити про це ґуберніяльного комісара Чернігівщини (не знаю, як по других ґуберніях) та до того особисто близьку, свою людину, нікому не спадало на думку. Я рішив сам зїздити до Київа, тим більше, що надійшов час моєї чергової щотижневої поїздки. Зі мною упрохався поїхати й начальник українського баталіона капітан Е-в, кажучи, що має пильні справи в Київі.

Я обіцяв своїм помішникам, що з огляду на трівожний час не буду залишатись у Київі до третього дня, а повернусь назад завтра. Поїхали. До самих Броварів їхали як звичайно, але виїхавши з Броварів — звідси вже видко Київ — почали зустрічати дядьків з возами, що робили нам якісь знаки, щось показуючи в напрямку Київа. Ми не звернули чомусь уваги, і авто котилося собі далі тим броварським лісом, що через нього мандрувала колись Шевченкова Катерина. От ми і в Никольській Слобідці. Але що це? Звичайно тут буває людно, стоять вози, іде торговля, а тепер порожньо, ворота скрізь зачинені, і тільки з вікон де-не-де визирають люде, з трівогою поглядаючи вдовж вулиці в бік мосту через Дніпро. Вже перед самим мостом ми завважили купку салдатів, що метушилися біля двох гармат, наводячи їх на міст, немов збіраючись одбивати ворожий наступ з мосту. Наш шофер ледви встиг круто звернути авто в бік і заїхати в бічну вуличку, так що салдати, заняті своїм ділом, видко нас і не спостерегли. Ми вискочили з авта. Капітан Е. просто побіг до салдатів, а я зауважив, що з камяної будки коло мосту (там з початку війни містилася варта, і тут звичайно перевірялись перепустки у всіх возів і автомобілів) виглядає якийсь офіцер і робить мені знаки рукою. Я до нього. Він запровадив мене до середини і пояснив, що в Київі повстання: большевики бються з військом, вірним Тимчасовому Правительству, і оце тут большевики-артилєристи збіраються обстрілювати Печерськ. — А українці? запитав я. „Не знаю, здається, держать нейтралітет.“ Офіцер порадив мені зняти з себе погони, що я тут же і зробив. Після того, нічим уже не відріжняючись від звичайних „товаришів“ я вийшов на вулиці. Капітан Е. балакав з салдатами, перекидаючись ріжними жартами. Ті нічого лихого йому не робили, не вважаючи на те, що він був в українській уніформі і з погонами.

Що ж робити? Е. настоював, що треба якось добитись до Київа. Але як? Ціпний міст уявляв собою зону боротьби: тут большевики, а на київському березі юнкери. З Київа тепер ясно доносилось тріщання кулеметів і гарматні постріли. Зоставалось спробувати обїхати лісом і пробратись до ст. Дарниця, звідки може можна поїздом через залізничий міст. Ми спитали шофера, як у його з машиною: каже, що бензіни стане ще тільки на пів-години. Одже і з цим треба було якось дати раду. Потихеньку вивели авто з вулички, завернули й чим дужч погнали назад, повернули в бік, лісом, і за чверть години були вже на ст. Дарниця. Виявилось, що поїзди ходять. Я розшукав начальника місцевої міліції (Дарниця належить до Черні-

гівської губ.), що виявивсь дуже розторопною й інтеліґентною людиною, і покинув у нього авто. Він мешкав десь в глибині лісу, і там можно було добре переховати машину. Я наказав шоферові дожидатись мене на завтра й неодмінно добути десь бензіни. Сам з капітаном Е. подався на станцію, і тут ми сіли в перший же товаровий поїзд, що йшов до Київа. Поїзд довіз нас тільки до ст. „Київ 2-й". Тут довелось злізти і пішки добиватись додому, бо трамвай не ходив, а візників не було. Либедською низиною, по Жилянській вулиці та через Жидівський базар добрались ми до моєї господи. Тут скрізь було тихо: боротьба концентрувалась переважно в районі Липок і Печерська. В мене вдома довго не засиділись і зараз же побігли довідуватись, що діється і яка ситуація.

А ситуація, виявлялось, була така. Коли до Київа дійшли перші вісти про повстання в Петербурзі, місцева російська „революційна демократія", — кадети, соціял-демократи меншевики й ес-ери цілком стали на боці Тимчасового Правительства. Вони мали в своїх руках міську Київську Думу, а реально спірались на штаб київського військового округа, котрий мав до своєї розпорядимости двітри юнкерські школи, баталіон чехо-словаків, донських козаків і ще кілька невеликих частин. Начальником округа був уже не Оберучев, а ґенерал Квіцінський, комісаром же округа й душею цілої справи був соціял-демократ Кірієнко, колишній депутат 2-ої Державної Думи від Київщини. Проти були, розуміється, большевики. Їх осередком була рада робітничих депутатів, що засідала в колишньому царському палаці, а головною опорою — робітники арсеналу на Печерську. З військових частин пристали до них сапйори, кілька літацьких команд і артилєрія за Дніпром. Сили були з обох боків не дуже значні, і фактично справу мусіла виграти та сторона, до якої схилились би українці. А українці пішли з большевиками, використовуючи ситуацію, щоб цілком еманціпуватись від петербургського уряду й не допустити заснування його бази у себе в Київі.

Хронольоґічно хід подій був такий. 25 жовтня старого стилю в Київі одержано перші звістки про петербургські події. І штаб округа і большевики стали супроти себе в бойову позицію. Тієї ж ночи відбулось засідання Малої Центральної Ради при участи представників Ради робітничих і салдатських депутатів і тут рішено було вибрати спільний „Революційний Комітет для охорони революції на Україні". Цей Комітет на другий же день оголосив відозву, в котрій оповіщав себе найвищою краєвою владою над цілою українською територією (всіма 9 губерніями) і заявляв, що його завданням є „зберігти спокій на Вкраїні

та боронити завоювання революції". Большевицькі делєгати Пятаков та Затонський вийшли до цього комітету. Начальником усіх військових сил, що підлягали комітетові, призначено ґенерала Віктора Павленка.

Штаб округа перший почав бойові дії, оточивши відділом козаків та юнкерів Царський Палац, де засідала „Рада робітничих і салдатських депутатів". Роззлючені „штабовці" готові були на шматки рознести большевиків із цієї Ради, коли б не вмішалася Центральна Рада. Вона вислала делєґацію із Ґенеральним писарем Ол. Лотоцьким на чолі, яка буквально своїми грудьми заступила большевиків, вирятувала їх од неминучої смерти і добилась випуска їх на свободу. Штабовці обмежились лиш тим, що цілком розгромили помешкання Ради депутатів, знищили канцелярію й архів. На другий день почались отверті бої на вулицях між большевиками і прихильниками Тимчасового Правительства. Я як раз і наспів на початок цих боїв. Українці з початку не вмішувались, але в рішучий момент виступили проти Штабу і тим вирішили справу, але на власну користь. Перемога дісталася не большевикам і не прихильникам Тимчасового Правительства, а Центральній Раді. Аліянс українців з большевиками розірвано було властиво вже на другий чи на третій день істнування „Комітета оборони революції", коли з нього вийшли большевицькі представники Пятаков і Затонський. Але поки що большевики не почували себе сильними, щоб помірятись з Ц. Радою. Вони задержали зброю і одійшли на бік. Поруч української влади в Київі якийсь час зоставалась ще одна сила, що претендувала на владу — большевики. Конфлікт між обома силами був неминучий...

Коли я у вечері того дня, коли прибув до Київа, пробірався до будинку Ґенерального Військового Комітету, що містився на Ґімназичній вулиці (майже проти Володимирського Собору), де я хотів побачити Петлюру, щоб нарешті добитись од нього точних інформацій і ясних вказівок, кругом починали копати траншеї, немов збірались витримувати облогу. Я з великими труднощами пробився, завдяки сміливости й моторности капітана Е., що вмів упевнити салдатів, що то „свої" і щоб нас пропустили. Петлюра прийняв мене в коридорі, похапцем, сказав кілька загадкових неясних фраз (як це він любив взагалі говорити таким способом), але з його розмов з капіт. Е. я побачив, що вони вже раніше були між собою в порозумінні, і тепер Петлюра давав Е-ву ясні вказівки й інструкції. Тоді я зажадав, щоб Петлюра тут же наказав Е-ву бути в контакті зі мною, бо инакше моє становище в Чернігові як українського комісара буде зовсім дурне і фаль-

шиве. Петлюра це зробив, і тоді тільки Е. признався мені, що вже раніще знав про наступаючі події і що до Київа прибув спеціяльно за кулеметами й набоями для українського баталіона в Чернігові. Це й усе, що дало мені побачення з Петлюрою.

Цілий другий день ішли бої, але большевики й українці вже перемагали. Я не міг дістати ніяких вказівок від Генерального Секретаріяту, і тільки приватним способом умовився з Ол. Лотоцьким — Генеральним Писарем, що я їду до Чернігова й вестиму далі урядування вже в імени українського уряду. Кап. Е. вже встиг вирядити транспорт зброї до Чернігова пароплавом і ми умовились з ним, що завтра вранці вертаємось додому. Він у мене й ночував.

Вранці приїхав по нас військовий український автомобіль під охороною двох узброєних козаків, що мав одвезти нас до Дарниці. Як раз цієї ночи штаб округа з своїми вірними частинами покинув Київ, і бої стихли. Ми поїхали низом, через Подол до Ціпного мосту. Тут варту тримали большевики, тоді ще наші „союзники". Нас перепустили через міст, але до авта всіло ще двоє узброєних червоноармійців, які завезли нас до своєї комендатури в Никольській Слобідці. Тут молоденький робітник і панночка-жидівка видали нам перепустки, дуже чемно приймаючи нас, як „своїх". Ми поїхали далі й доїхали до Дарниці, де знайшли хату начальника міліції. Тут ми попрощались з нашими провожатами і відпустили авто, що нас привезло. Але виявилось, що мій шофер, переждавши вчора цілий день і турбуючись за мене, поїхав поїздом до Київа довідатись, що сталося зі мною. Довелося цілий день дожидати тепер шофера, гуляючи до-схочу по броварському бору. Надвечір вернувся шофер, що побував у мене вдома і довідався від моєї жінки, що я живий і здоровий. Вже смерком виїхали ми з Дарниці і аж коло 10-ої години у вечері прибули до Чернігова. Переїздячи повз міську Думу і побачивши освітлені вікна, я догадався, що то йде засідання. Я зупинив авто і зайшов в Думу. Моя поява викликала сенсацію: в Чернігові не мали ніяких певних звісток про Київ, чули тільки, що там іде „страшний бій", знали, що я виїхав до Київа і вже третій день мене нема, і тепер в Думі дебатували над тим, щоб заснувати якийсь комітет по охороні міста з надзвичайними повновластями.

Я попрохав по-за чергою слова і заявив, що Тимчасове Правительство в Петербурзі впало, а що в Київі і по цілій Україні вся влада перейшла до Центральної Ради і до її Генерального Секретаріята, і що я віднині являюсь представником цієї влади на Чернігівщині, що й прошу прийняти до відома. Спочатку мої слова зустріли гробовою

мовчанкою, але потім цілий ряд членів Думи на перебій стали просити слова, і відомий уже нам гласний (член чернігівської ради депутатів) істеричним голосом завопіяв, що він не знає ніякої Центральної Ради, що на карту ставляться всі здобутки революції... Але я перебив його, заявивши, що не маю часу слухати тепер дебатів, а Думі ражу не турбуватись за спокій у місті, бо про це тепер подбаю я. З тим я вийшов, сів в авто, де мене дожидав капітан Е., і ми поїхали просто до касарень українського баталіону. Тут по „трівозі" збудили й підняли на ноги всіх козаків, вишикували їх на майдані, поприносили лихтарів, і перед фронтом я сказав коротеньку промову про те, що влада в цілому нашому краї перейшла до Центральної Ради, що українському баталіону належить дуже важне завдання підтержати спокій і лад у Чернігові. На закінчення я проголосив „славу" в честь Центральної Ради, підхоплену сотнями голосів. Зараз же по тому узброєний відділ українців рушив до казарм запасного полку, зайняв цейгауз і, поки ще прибула зброя з Київа, цілий український баталіон мав рушниці і набої і до ранку почта, телєграф, банки, скарбниця — були обсаджені українською вартою. Запасний полк (в якому було вже всього коло 2.000 людей) і піхотна Вороніжська дружина відразу заявили, що признають українську владу. Так мирно відбувся в Чернігові „державний переворот".

Український баталіон з своєї ініціятиви прислав варту і до ґубернаторського будинку, і з того часу день і ніч у мене на варті стояли українські вояки. Це було символом, що тепер в Чернігові дійсно українська влада!

IV.

Подорож до Могилева. Кінець Ставки. Свято проголошення Української Народньої Республики у Чернігові. Українізація війська та її фальшивий напрямок. Українське Вільне Козацтво.

Минуло три-чотирі дні і я одержав з Київа телєґраму від Лотоцького, що він їде з доручення українського правительства до Могилева в Ставку для переговорів в справі утворення одного українського фронта (замість дотепершніх „Румунського" і „Південно-Західного") й остаточного виділення всіх українців з ріжних військових частин по цілій Росії в одну українську армію. Разом з Лотоцьким Секретаріят прохав поїхати й мене. Незабаром прибув Лотоцький і я поїхав з ним до Могилева його автом. Дорога лежить через Гомель і Бихов, це так званий „Білоруський тракт" з Київа до Петербурга, що їм колись їздили, як не було ще залізниць. Цим шляхом везли в 1847

роцій Шевченка до Петербурга, й Костомарова з иншими кирило-мефодіївськими братчиками... Від Чернігова до Могилева коло 300 кільометрів. Вже було холодно — наступив падолист, пішов мокрий сніг, і ми добре померзли, поки над вечір добились до Могилева. Як звичайно, зразу поїхали на двірець, щоб там знайти місце в потязі: купе вагонів в особливо призначеному для цього поїзді служили для приїзжих до Ставки замість покоїв в отелі. Коли я записував своє імя в книзі для приїзжих, то побачив, що моїм сусідом по купе у ваґоні має бути ніхто инший, як ... Ґеровський! От де, подумав я, нарешті стрітились! Але побачитись нам не довелось. Мабуть і Ґеровський довідався, хто в нього за сусіда, бо в той же день зник безслідно, і вже більше про нього ані чутки.

Нас в Ставці дуже дожидали. Особливо нетерпляче дожидав нашого приїзду помішник верховного головнокомандуючого В. В. Вирубов, що носився з думкою за допомогою українізації фронту вдержати принаймні хоч пасивний опір в Молдавії і Галичині. Ставка займала якесь дивне становище: в Петербурзі вже сиділи большевики, фронти майже не істнували в бойовому розумінні, Україна не сьогодні-завтра мала відпасти, але Ставка, це серце великого військового орґанізму, що ще кілька місяців тому здавався таким сильним і могучим, ще билось... головнокомандуючий — ним був тепер знайомий мені з південно-західного фронту ґен. Духонін — думав зберегти якусь „понадпартійність“ Ставки і офіціяльно не визнавати большевиків. Тоді ті оповістили, що ґен. Духоніна скинуто, і головнокомандуючим призначили прапорщика Криленка. Тепер обидва „главковерхи“ обмінювались нотами, і большевики загрожували походом на Ставку, як на неслухняне „контрреволюційне“ гніздо. А сюди справді набігли деякі противники і конкуренти большевиків з лівого боку — російські ес-ери, і вели наради про сформування нового, антибольшевицького уряду. Коло нашого ваґону стояв ваґон, де жили В. Чернов, Ґоц, Дан та инші ес-ерівські знаменитости, що втікли сюди з Петербурга. Тут же були й делеґати славнозвісного „Вікжеля“ (всеросійської спілки залізничників, поштовиків і телеґрафістів), які в рішучий момент стали на бік большевиків і тим забезпечили їм перемогу. Одним словом, Ставка уявляла з себе тепер не стільки військовий, скільки політичний осередок. Бракувало тільки українців, і ось ми й приїхали.

З погляду військового вигляду — Ставка зовсім підупала. Ще недавно був я тут, і тоді ще істнувала сякатака дисципліна. „виправка“: салдати салютовали офіцерам (чого не було вже в цілій армії), всі вдягались че-

пурно й по артикулам, коло будинку, де жив „главковерх", і коло важніщих інституцій, стояли вартові й перепускали тільки по спеціяльним перепускам, які треба було брати в комендатурі. Тепер нічого цього не було: і до „главковерха", і до „святая святих" — до будинку, де стояли апарати, що прямими дротами сполучали Ставку з усіми фронтами, і куди раніще можна було зайти лиш з спеціяльного дозволу ґенералквартирмейстера, тепер можна було собі зайти просто з вулиці, ніхто не питав ніяких перепусток... В офіцерській їдальні, де ще недавно збірався „бо-монд" Ставки й армії, поважні ґенерали, жваві й чепурні штабовці та адютанти, тепер майже не видко було старшого офіцерства; за те тут сиділи матроси і салдати — делеґати від ріжних комітетів, якісь цивільні, і велись тут гарячі дебати на політичні й партійні теми. Загальний настрій серед військових був пригнічений і трівожний. Пошепки переказували один одному подробиці про масакрування офіцерів в Петербурзі, про те, що на Ставку йде звідти „карна експедиція" з матросів і тому подібні чутки.

Ми сподівались закінчити нашу справу за день-два. І Лотоцькому було ніколи, та й мені незручно було в такий гарячий час кидати Чернігів надовго. Але діло не пішло так гладко, як ми думали. Нашим домаганням було: щоб українці-салдати й офіцери — були остаточно виділені з усіх частин на ріжних фронтах і в запіллі й виряжені на Україну; натомість, щоб з української території й існуючих на ній фронтах були забрані салдати неукраїнського походження; щоб румунський і південно-західний фронти були злучені в один „Український фронт", боронений лиш українськими національними частинами: головну команду над цим фронтом доручалось ґен. Щербачову, дотеперішньому начальнику румунського фронту, а верховне керування зберігалось за Ставкою, поки ще йде війна; внутрішня ж організація, комплєктування й запілля належали цілком до українського Військового Секретаріяту. Ми щодня зносились по прямому дротові з Київом, ведучи розмову вранці й у вечері. Переговори затяглись. Ставка, видимо, дожидала результатів ріжних політичних нарад, що відбувались у Могилеві, — а чей може сформується нове всеросійське правительство! Тай ріжні комісари фронтів були проти задоволення наших жадань, та й ес-ери не хотіли годитися на них, бо це вже було явне „розчлененіе" Росії. Так пройшло в безплодних нарадах чотири дні. Нарешті 7-го падолиста у вечері М. Порш передав нам по прямому дроту з Київа, що там проголошено незалежну Українську Народню Республику... Ми рішили, що

вже тепер нам нема чого далі сидіти й заявили, що їдемо назад; але нас упрохали залишитись, заявили, що приймають наші умови і на вечір 8-го падолиста призначено підписання конвенції головнокомандуючим і нами, як делєгатами українського правительства.

Пізно у вечері прийняв нас Духонін у своїм кабінеті. В повній генеральській уніформі, красунь-мущина, він приймав якийсь доклад від старенького генерала, що теж був у повній уніформі, при орденах і звіздах. Видко урочистий акт хотіли обставити й урочистою обстановою, принаймні хоч що до одягу. Духонін з якоюсь покірною резигнацією приймав наші умови і тільки сумовито усміхнувся, коли я при кінці нагадав йому наші літні розмови в Камянці про галицько-українські справи. Нарешті протокол підписано, але нам треба другий примірник для Київа, і я взявся сам піти на гору, на другий поверх, щоб знайти писаря, який би зразу переписав на машинці під мій диктат. Духонін мешкав в губернаторському домі, історичному домі, де мешкав цар Микола II. і де він прощався з армією по зреченні престола. Я зійшов на другий поверх, в покої, де мешкав послідній цар. От велика заля, в кутку стоїть фортепіяно, на якому бренчав малий наслідник Олексій, що жив разом з батьком. А ось поруч і їх колишня спальня, навіть ліжка стоять, тільки без постелі, мабуть на них сплять вартові офіцери, чи що. Тепер і в залі і кругом в покоях пів-темно і зовсім порожньо. Ще недавно тут і в день і вночі було повно адютантів, ординарців, „вістових", а тепер безлюддя і я не можу докликатись нікого, щоб розшукав писаря. Нарешті приходить писар, заспаний, незадоволений. Входить в картузі, в шинелі „на опашку", з папироскою в зубах... Так, ставка умірає: хіба така нечувана неповага до цього серця колись могучої, грізної армії могла навіть у сні привидитись кому небудь?

Вже була глибока ніч, коли нарешті вся процедура була скінчена і в Лотоцького в кешені був примірник умови, що вже майже не мала приктичного значіння. Ми вийшли з будинку. На дворі було мертво й тихо. На чорну холодну землю падав пухкий, мягкенький сніг і все вкривав своєю пеленою. Природа засипала надовго. Зупинялось і засипало серце всеросійської армії. От-от зовсім зупиниться, і Ставка вмре. Чи вмре також і цей старий, спорохнілий організм російської імперії, і чи зпід його останків визволяться, вибються на волю цілі народи, чи розібють нарешті останню скаралущу своєї спільної тюрми? Чи визволиться також і наша Україна, чи зуміє скористати з своєї свободи і влаштувати собі вільне і щасливе життя?

На другий день рано я поспішив виїхати до Чернігова, скористувавшись з того, що якесь авто йшло до Київа, а Лотоцький залишився іще до другого дня, щоб побувати на якомусь політичному засіданні. Серед представників „Вікжеля“ ми зустріли одного земляка, д. О-ша, якого я знав колись, як члена української організації „Тупа“ в Радивилові на Волині. Він хотів нас, як своїх людей, остерегти й попередити, що от-от скоро настане переворот і в Ставці і щоб ми не засиджувались. Але своїм звичаєм, з надмірної конспірації зробив це так неясно, що ми не зрозуміли. Та й без його попередження було видко, що дні Ставки були пораховані і вона була беззахистна супроти большевицької карної експедиції. Лотоцький прибув до Чернігова 10 ого падолиста надвечір. А годиною пізніше я дістав телєфонограму від начальника чернігівської почтово-телєграфної контори: „тільки що Ставка занята ешелоном большевицьких військ; генерала Духоніна розірвано на шматки“.

В Чернігові дожидались мого повороту, щоб офіціяльно відсвяткувати проголошення незалежности України. В найближчу неділю це свято відбулось при дуже урочистій обстанові. На майдані перед тисячелітнім Спасо-Преображенським собором єпіскоп Іоан відправив урочисту службу, після якої сказав дуже гарне слово. По тому промовляли до народу Ілля Людв. Шраг, я, Верзилів і ще хтось — не памятаю. На закінчення відбувся парад військам чернігівського гарнізону, який довелося приймати мені. В чотирохкутнім каре вшикувались: український баталіон, запасний полк, Вороніжська дружина й ще якісь дрібніщі частини, всі під синьо-жовтими прапорами. Я обійшов каре, вітаючи кожну частину, а потім військо переходило церемоніяльним маршем. Кілька тисячів добре обмундорованих, узброєних і гарно вимуштрованих вояків — тепер української армії — робили гарне враження. Свято закінчилось національним гимном „Ще не вмерла Україна“, виконаним військовою орхестрою тричі під невгаваючі оклики „Слава!“ многотисячної юрби.

На другий день я приймав офіціяльні поздоровлення в губернаторськім будинку від шефів ріжних корпорацій і товариств: усі приходили засвідчити свою радість з приводу проголошення української незалежности. Безумовно, це була щира радість навіть у ненаціональних українських кругів, тому що з відділенням України від збольшевиченої Москви надіялись на збереження у нас ладу і спокою. Це був момент, коли свою радість і вдоволення засвідчила мені й депутація від дворянства з маршалком графом Мусіним-Пушкіном на чолі, не вважаючи на те, що той

самий універсал Центральної Ради, який проголошував Українську Народню Республику, скасовував право приватної земельної власности на поміщицьку землю... Так усі вірили, що молода Українська республика захистить край від руїни й анархії і навіть свої глибокі й далекосяглі соціяльні реформи переведе державними методами!

В той же день на воротях губернаторського будинку появилась таблиця українською мовою: „Губерніяльний Комісаріят Української Народньої Республики", а в моїм службовім кабінеті місце портрета Керенського заняв портрет Винниченка, як шефа українського уряду.

День проголошення незалежности Української Народньої Республики був одиноким і, на жаль останним, ясним, святочним днем в часі мого перебування в Чернігові. За ним пішли сумні й невеселі будні. Коли ми з покійним І. Л. Шрагом вертались з параду до дому, слухаючи, як весело стройними рядами розходилось в ріжних напрямах по своїх казармах військо, співаючи українських пісень, у нас обох мимоволі зродилась одна думка і ми поділились нею: чи вдасться вдержати в такім же послуху і в такім гарнім вигляді це військо й надалі, і чи взагалі діло організації української держави, офіціяльно і святочно проголошеної нині, піде здоровим, нормальним шляхом? Нам обом дуже хотілось в це вірити, але обох гризли тяжкі таємні сумніви.

Ці сумніви гризли нас тому, що ми знали й відворітний бік української військової справи, а не тільки по самих святах і парадах. Досі ще ніхто з учасників і самовидців не написав правдивої, фактичної історії українізації армії в 1917 році. Через те тяжко просто збагнути, як це так сталось, що ще влітку Центральна Рада з гордощами могла заявляти, що вона спірається на „міліони багнетів", що 8-го падолиста в її імени підписувалась з верховною командою конвенція про „український фронт", а вже в грудні фактично нікому було її боронити? Де розгадка цього феномена? В ті часи, коли мені доводилось виконувати адміністраційні обовязки в Галичині й Чернігівщині, і я вже по самій своїй службі мусів близько торкатись військових відносин взагалі, а справою українізації війська інтересуватись особливо, — я не міг обхопити своїм поглядом цю справу в її цілости; мені приходилось знайомитись з нею в ріжних місцях, при ріжних нагодах і в ріжні моменти. Я йшов, так би мовити, від одного болючого розчарування до другого. Тепер, познайомившись з особистими споминами людей, що дуже близько стояли у керми військової справи на Україні, і сам кидаючи ретроспективний погляд на минуле, я приходжу до висновку, що спра-

за формування українських військових частин відразу була поставлена на фальшивому фундаменті: за неї взялись люде нефахові, або недосвідчені й малотямучі, котрі з особистої пихи й амбіції не допускали до неї людей фахових; відразу діло було поставлено на ґрунт дешевої демагогії і легкої популярности і замість твердої дисципліни, опертої на почутті обовязку — аматорство і дилєтантство; замість державно-національних — отруйні гасла соціяльної ненависти й боротьби; звідси й недовірря до всіх, хто недуже або й зовсім не випинався з своєю „революційністю"; звідси те, що не довіряли досвідченим і чесним офіцерам ґенерального штабу, але доручали, спочатку тільки перший український полк імени Б. Хмельницького, а потім і головну команду, типовому авантуристу, яким був полковник Капкан. Поляки не завагались дати головні військові посади українцеві Шептицькому, Івашкевичові й Галлєрові, що не вміли балакати по польськи; наші галичане так само без вагання віддали головну команду спочатку Омеляновичу-Павленкові, а потім Грекову, що й по сей день, здається, не навчивсь двох фраз зліпити по українськи; у нас же боялись старих досвідчених ґенералів, природних українців, тому тільки, що вони були не „свої", себто не перелицювались ні в ес-ерів, ні в ес-деків. У нас не вірили й не давали ходу ґенералові П. Скоропадському (майбутньому ґетьманові) з його українізованим дуже добрим корпусом, а натомість головну команду віддали полковнику Капкану... Все це, на мою думку, головні причини того, що українізація війська ніяк не клеїлася, як не клеяться між собою сухі камінці, коли нема якогось зліпляючого цементу, і од „мілійонів багнетів" залишився в потрібний момент один лише спомин. Взагалі питання про організацію власної військової сили на Україні належить до дуже цікавих і болючих для нас. Не маючи під рукою відповідних матеріялів і документів, я не можу тут хоч скільки-небудь докладно змалювати розвиток українізації війська. Та списання історії й не належить до мого завдання, — я подаю лиш те, що вдержалось в моїй памяти з тодішних переживань і вражінь.

Що з нашою військовою справою не все гаразд, це я бачив уже в ті часи, в осени 1917 року. Вже одже те, що в Київі в жовтневі дні довелось нашому війську витримувати на протязі кількох днів бій з якимись юнкерськими школами, парою „ударних" чи якихсь там баталіонів та сотнями донських козаків, — наводило мене на сумнів щодо значности військової сили, якою розпоряджував Петлюра, як військовий ґенеральний секретар Центральної Ради. Ціну своїм чернігівським силам я знав добре

й сам: тут можна було серйозно покластися лиш на 700 вояків, з яких складався Український баталіон; запасний полк не виявляв із себе ніякої боєздатної сили, та він і таяв що дня, як сніг, так само як і Вороніжська піхотна дружина. Але я гадав, що в Київі і далі на захід від нього всеж таки далеко значніщі й серйозніщі сили. По перевороті в кінці жовтня відкривалася повна змога формувати українську армію, навіть на підставі формальної умови з могилівською ставкою. Та й психологічний момент був для того найбільш корисний. Українські частини, зручно й легко розброївши большевиків у Київі та в Броварах, дуже піднесли свій престиж. Я чув, що в Київі формуються дві „сердюцькі" дивізії, що вже в половині падолиста числили яких 15.000 людей, і якеж було моє здивування, коли я довідався, що з наказу Петлюри ці дивізії демобілізовано по причині їх „контр-революційного" настрою. А що „контр-революційність" виявлялася в тому, що вояки не хотіли мати „комітетів", підтримували послух і дисципліну і взагалі виявляли з себе звичайне дисціліноване військо. Розпустивши ці дві дивізії почали нове формування вже по „отаманському" способу: видавалось якому небудь підприємчивому отаманові уповажнення й гроші, і він набірав собі з охочих людей „полк", — так як колись гайдамацькі ватажки формували свої загони. На скільки ці полки були придатні для регулярної служби й для оборони молодої української держави — показала найближча будучність. Факт той, що вже в другій половині падолиста в розпорядженні Центральної Ради властиво не було ніякого війська. В цьому я сам переконався при такій нагоді.

Я вже згадував, що на чернігівській території була розташована важка артилєрія. Вже при кінці жовтня вона уявляла собою банди грабіжників та погромщиків, котрі тероризували околишню людність. Аж тепер тільки надумались її демобілізувати, себто розганяти й відправляти на Московщину. Демобілізація виявлялась в тому, що батерійні комітети розділювали між собою грошеву касу, роздавали салдатам амуніцію й усе, що можна було забрати на плечах, і ті брели до найближчої станції залізниці, щоб почепитись там десь на буфері або коло паровозу й так мандрувати до своєї Тульської або Казанської губернії. Але розходячись, салдати кидали на призволяще такі річи, як гармати, скрині з набоями, обозні повозки, коней, сідла і т. д. — надзвичайно дорогий і цінний матеріял, здавалось би, так потрібний для нашої молодої армії. Коней салдати пропонували селянам, але виявилось, що ці коні непридатні до плуга й до борони, селяне,

відводили їх до земства, до комісаріятів, щоб тільки збутись. У мене в розпорядженні не було ні людей, ні засобів, щоб позбірати й поприховувати весь міліярдовий матеріял, що залишився по такій демобілізації. Військова влада у Чернігові, на чолі з комендантом, стареньким полковником Костенком (його наставлено вже як українського коменданта), також не могла дати ради з тими кіньми, гарматами і т. д., бо не мала змоги, як те все зібрати і де подіти.

Порадившись з полк. Костенком, я поїхав до Київа і звернувся просто до Петлюри, як до військового генерального секретаря. Петлюра, як зробилось у його звичаєм, відколи він опинився на високім становищу, прийняв мене напохваті, кудись поспішаючи, не дав мені ніяких практичних вказівок і відіслав до якогось інспектора кінного ремонту, чи що. Я розшукав того інспектора, але той відіслав мене до генерала Іванова. Генерал Іванів відіслав мене до якогось полковника, а сей полковник порадив звернутись просто до нового начальника київської воєнної округи штабс-капітана Шинкаря. Цей прийняв мене відразу, вислухав уважно, але заявив, що не може нічого зробити, бо не має людей... „Як то, — здивувався я — а деж ваші полки, дивізії, корпуси?“ На це Шинкар підвів мене до мапи київської військової округи, показав деякі пункти і сказав, що ось тут стоїть усе, що тільки він мав до своєї розпорядимости, але зняти звідси не може ні одного ескадрона, ні одної роти, і ті сили, що він назвав, були такі мізерні, що я просто остовпів.. Мені зоставалося тільки подякувати принаймні за щиру правду і вертатись до Чернігова ні з чим.

Тимчасом з большевиками наступив формальний розрив і почалась війна. Це не була війна в звичайному розумінні слова; ні большевики, ні українці не мали армії; і ті і другі мали окремі, більш-менш організовані й дисципліновані частини, які й робили наскоки або боронились; большевики звичайно наскакували, українці боронились. Так було, принаймні на північно-східньому фронті, де вздовж залізниці Гомель-Бахмач та Курськ-Бахмач большевики робили спроби просунутись вперед і захопити в свої руки головно важний вузловий пункт — станцію Бахмач. Далеко серйозніще стояла справа на Правобережжу, де з фронта насували збольшевичені дивізії й корпуси. Але врятував ситуацію ген. П. Скоропадський з своїм українським корпусом. Ще влітку ген. Скоропадський дістав припорученння від ген. Корнілова (тодішнього головно-командуючого південно-західним фронтом) українізувати 34-й корпус, розташований тоді в Галичині. Про-

тягом чотирьох місяців ішла українізація корпуса, себ то з нього виключались вояки неукраїнці, а натомість вливано українські контінгенти. З корпусу виробилась значна військова сила, дуже добре організована й дисціплінована, а до того перейнята національно-українським духом*). Одначе цьому корпусові в Київі не довіряли, спеціяльно ґенералові Скоропадському, підозріваючи його в якихсь честолюбних замислах. Та проте в рішучий момент цей корпус, що мав в собі біля 60.000 людей, врятував і Київ, і цілу Україну від навали большевицьких корпусів, що мов та лавина, покотились з фронту на Україну і вже пройшли потоптом, усе руйнуючи на своїй дорозі, частину Поділля. Ґен. Скоропадський замість іти на фронт, як йому наказував „главковерх" Криленко, повернув з Меджибожа на схід, заняв своїм корпусом лінії залізниць Жмеринка - Козятин, Шепетівка - Козятин і Христинівка - Вапнярка й одбив та розброїв большевицькі корпуси та пустив їх на Московщину кружним шляхом через Калінковичі.

Однієї ночи, в другій половині падолиста, будять мене, кажуть, що мене викликає до прямого дроту на телеґраф ґенеральний секретар Петлюра з Київа. Я швиденько вдягнувсь і побіг на другий кінець міста до телеґрафної контори. Шофера, щоб одвіз мене автом, десь не змогли зразу розшукати. Поки я дійшов, поки сполучили мене з Київом, була вже зовсім глуха ніч, десь біля 2-ої години. Нарешті озивається Петлюра й каже: „сьогодні ґенерал Скоропадський заняв 34-им корпусом ст. Жмеринка й Козятин і роззброїв 2-й ґвардійський корпус, що наступав на Київ". Я у відповідь йому посилаю радісне „слава!", але далі чую вже гірші відомости: з півночи, від Ґомеля вирушило кілька большевицьких ешелонів на Бахмач, одже наказує мені Петлюра: „їдьте негайно в казарми українського баталіона, будіть його по „трівозі" (алярм) і негайно висилайте на Бахмач!" З Київа не могли вислати нічого.

Поки йшла розмова, я почув за вікном шум мого авта: шофера знайшли, і оце він прибув. Тоді я швиденько поїхав на „Казарменний Участок" за місто, вчинив трівогу, побудив там усіх і передав наказ із Київа. Але чим вирядити баталіон? З Чернігова до станції Крути йде вузькоколійна залізниця на 75 верст, там треба пересідати на широку колію, звідси 40 верст до Бахмача. Почали телєфонувати на ст. Чернігів (а вона 5 верст від міста, за Десною) — нема ваґонів! Тільки вже на другий день

---

*) Про це див. дуже цікаві „Уривки зі споминів Ґетьмана Павла Скоропадського" (І-й Український Корпус), друковані в IV-ій книжці збірника „Хліборобська Україна", Відень, 1922 - 23.

в обід змогли вислати коло 400 людей. Вони пробули в експедиції три дні. Сидючи в поїзді, проїхали до ст. Макошин на Десні. Большевицькі ешелони, почувши, що їдуть українці, відступили назад. Наші постояли на місці. Коли з сусідньої станції телєфонують: большевицький ешелон вирушив на вас. Українці подаються на одну станцію назад і зупиняються. Звідси телєграфують вперед, що виступають, — тоді подаються большевики. Отгак обидві сторони потанцювали кадріль три дні: вороги не зближались між собою ближче як на переїзд між двома станціями. Перші подались большевики: вони відступили назад до Гомеля. Тоді українці вернулись до Чернігова. Вони оповідали, що населення зустрічало їх дуже гарно, годувало, а натомість виявляло такий страх перед большевиками, що селяне в Макошині покидали були свої хати й тікали, коли довідались, що „свої" відступають і що скоро прийдуть большевики. Це було приємно, але гірше було, що до Чернігова повернулось з 400 лиш 146 вояків, решта розійшлась по домівках, це ж усе були місцеві люде, чернігівці...

Чернігів властиво був безборонний. Не знаю, чому большевики не пішли зразу з Гомеля просто по шосе, це яких 100 кільометрів; мабуть і в них військова справа на той час була не краща від нашої: вони могли захопити Чернігів на цілий місяць раніще, ніж це сталось. Київ же допомогти нічим нам не міг, бо сам немав нічого.

„Перший Український Корпус", що ним командував ген. Скоропадський, уявляв з своїми ще слухняними й дисціплінованими 60.000 людей прекрасне ядро майбутньої української армії; властиво це вже була готова армія, як на маштаб українсько-большевицької війни. Але її в кругах Центральної Ради боялись не менше, як большевиків, боялись, що спіраючись на неї, ген. Скоропадський зробить переворот і створить якийсь инший уряд, правіщий, ніж Генеральний Секретаріят Центральної Ради. Коли я скоро після нічняної розмови прибув до Київа і спитав там в розмові Шинкаря, чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар мені відповів: „боїмось, що він схоче стати гетьманом!" Це саме я чув і від инших, в тім числі, здається, і від Петлюри. Одже замість того, щоб використати український корпус, постаралися швидче його розкласти й знищити: надсилали агітаторів, не давали теплої одежі й примушували вояків два місяці, вже зімою, жити в непалених вагонах, не присилали ні кожухів, ні теплих чобіт, хоч склади в Київі були повні того добра, одним словом, довели людей до того, що вони почали розбігатись, бунтовати, й в кінці 1917 року корпуса фактично вже не було. Спеціяльно над таким його знищенням по-

трудився, як мені переказували, Микола Порш, що заміни собою з початком грудня Петлюру на посаді секретаря військових справ.

Так само було змарновано, недоцінено й невикористано для оборони молодої української держави й другу військову силу, що до того ще уявляла з себе самооборону самого населення — це т. зв. „Українське Вільне Козацтво". Досі про його мало писали й невияснили характер цього дуже цікавого національного руху серед українських народніх мас. Я знаю тільки спомини д. Юртика, друковані в „Літературно-Науковім Вістнику", та ще нарис якогось „Бантиша-Каменського" (теж іще псевдонім!), друкований в претенсійному, але мізерному з усякого погляду виданні „Український Козак", що виходить у Мінхені: цей нарис настільки фантастичний, що не знаєш, де тут кінчиться Dichtung, і де починається Wahrheit і навпаки. Одначе з устних оповідань людей, які в свій час стояли ближче до цього руху, я прихожу до висновку, що це був в своїй основі здоровий рух селянських власницьких кругів, котрі організацією самооборони хотіли зберегти спокій, лад і свою власність. Цьому рухові надано національно-історичний характер, що було цілком слушно; він почався в Звенигородському повіті й дуже скоро перекинувся на інші повіти Київщини, а потім на Полтавщину й Херсонщину. Це був рух і організація, що дуже нагадували собою галицькі „Січи". Та на жаль не знайшлось добрих і відповідних організаторів та провідників цього руху, а натомість пристало до нього на провідні ролі чимало людей авантюристичної вдачи. Знов же таки Ц. Рада та її круги не тільки не піддержали цього руху, не використали його в інтересах скріплення молодої нашої держави, але навпаки — поставились до нього вороже, старались його стримати. Вже одне те, що на зїзді представників Вільного Козацтва в Чигирині було обрано почесним отаманом козацтва ген. П. Скоропадського, накладало на нього в очах Ц. Ради таку ж саму тінь „контр-революційности", як і на Перший Український Корпус. З свого погляду Ц. Рада мала рацію: видаючи універсал про скасування власности на землю, не могла вона прихильно ставитись до людей, що хотіли боронити право власности на свою землю, з якої вони жили, яку вони обробляли й якою вони понад усе дорожили. Центральна Рада думала будувати Українську Народню Республику не на тих, хто мав що тратити, а на тих, хто не мав нічого до страчення. В тому й була її фатальна помилка, яка на ній же незабаром і помстилася.

V.

Анархія поширюється на Чернігівщину. Вибори Всеросійських Установчих Зборів. Під загрозою большевицької навали. Я покидаю Чернігів.

Я вище вже зазначував, що приблизно до кінця жовтня по Чернігівщині було тихо. Коли й траплялись випадки погрому винокурень чи якихсь непорозумінь на аґрарному ґрунті, то це були відокремлені, льокальні явища, з якими ще сяк-так можна було боротись. З кінця жовтня становище різко погіршало. Одна за другою почали горіти винокурні, цукроварні, поміщицькі економії, хутори, грабуватись державне і приватне майно, і за яких два-три тижні губернії не можна було пізнати. Що за причини такої наглої зміни? Я вже казав вище, що в цей час масово почали вертатись з фронту салдати, самовільно й демобілізовані; розаґітовані й в край деморалізовані, вони несли з собою грабіжницькі гасла, що тоді умисне скрізь ширились большевиками (котрі поклали собі принціпом destruo et aedificabo) і які вкладались в формулу: „грабуй награбоване!“ Ці гасла впали вже на підготовлений ґрунт, бо ціле літо й осінь ріжні аґітатори тільки те й робили, що проповідували, що всяка більша земельна власність і більший достаток є річ „награбована“ і так або инакше має перейти до рук „трудящих“ людей. Певна річ, що на таке легке збогачення чужим коштом ласились насамперед не бідніщі й не трудящі селяне, а ріжні лодирі й глитаї; це був встановлений факт, що на всякі погроми економій являлась не сама лишень голота, але й заможні господарі, котрі більше й вивозили награбованого добра, бо мали більше коней і возів. В кожному повітовому місті а то й містечку засідав „Совѣтъ рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ“, котрий своєю проповідю соціялізації й комунізації доливав масла в огонь. Певну ролю відіграв і 3-й Універсал Центральної Ради, що оповіщав скасування права власности на „землі поміщицькі та инших нетрудових хазяйств“ і „передачу їх трудовому народу без викупу“ і цим, так би мовити, леґалізував і санкціонував практичне переведення в життя того, про що перед тим толкували аґітатори. Правда, скоро самі творці універсалу, побачивши, як то виглядає на практиці „скасування права власности“ і „передача без викупу“, схаменулись і видали „Пояснення“, де застерігали проти, „самовільних захватів землі й иншої власности, рубання лісів і такого иншого“, а в додаток до „Пояснення“ видали ще й обіжник, в котрому зясовувалося, що „земельних власників, які мають землю в межах

трудового господарства, приміром менш ніж 50 десятин, Універсал не торкається; така трудова власність Універсалом не касується і зостається по давньому". Та ці пояснення були вже гірчицею по обіді. Всі елєменти населення в краю, які так радісно вітали проголошення Української Народньої Республики, як правової держави, що несе лад і оборону мирної праці, тепер од неї одвернулись. Знов же, як справедливо зауважує історик і апологет ес-ерівського напрямку д. Христюк, — „всі ці пояснення до Універсалу, всі неясности й хитання в соціяльно-економічній програмі Центральної Ради було вміло використано російською соціял демократичною партією (большевиків) для підірвання авторитету Центральної Ради в робітничих та селянських масах".*) Цілком справедливо: хто сказав А, мусить сказати В; хто проголошує принціп скасування власности й „передачу без викупу" чужої землі чи майна, той не повинен хитатись і зволікати з практичним здійсненням цього принціпу. Большевики так і робили: вони просто казали: грабуй награбоване, і це було кожному зрозуміло; вони не крутили й не мудровали, що господарство в 49 десятин „трудове", а в 51 десятину вже „не трудове", не виступали проти „самовільних захватів землі" і т. д., а виразно й ясно проповідували практику, яка не розходилася з теорією. Натурально, що „симпатії народніх мас" одвернулись од Центральної Ради і перенеслись на большевиків, і ці маси й пальцем не кивнули, коли настав для Ц. Ради судний день в половині січня 1918 року.

З початку по Чернігівщині запалали винокурні й горілчані склади, немов хтось подав до того гасло. Це скрізь робилось по одному трафарету. Збіралася купка людей й починала громити державний горілчаний склад. Подекуди його боронила міліція чи наймана варта. Часами сама варта не встоювала перед спокусою напитись до схочу горілки **) і прилучалась до громил. Розбивши браму і замки, громили кидались до горілки, слідом за ними збігалися усі пяниці і просто люде охочі покоштувати горілки, що вже четвертий рік була забороненим овочем і починалось загальне піяцтво, котре раз-у-раз кінчалось десятками жертв: хтось з пяниць запалить сірника й упустить в спирт: страшенний вибух, пожежа і десятки людей паляться живими. Чи саме

*) Українська Революція, т. II, 1921, ст. 59-та.

**) В старій Росії, як звісно, була горілчана державна монополія. Всі приватні винокурні працювали тільки для держави. яка забірала спирт, переробляла його на горілку й тримала її по великих складах, звідки розвожено її по крамницях. На початку війни 1914 р. раптом припинено продаж горілки, і величезні запаси її, вже розлитої по пляшках, зберігались на складах.

від цієї причини, чи від якої иншої, але погроми горілчаних складів кінчались незмінно одним і тим самим: загином десятків людей (в с. Чемері згоріло 40 душ), пожежою, од якої спалювались часом і сусідні хати, а иноді ще й погромом крамниць або сусідньої панської економії. Тому-то істнування горілчаного складу завжди було якимсь дамокловим мечем для міста чи містечка, де він стояв: воно вічно перебувало під загрозою погрому, який починався з розбиття горілчаного складу. По деяких місцях пробувано потихеньку знищити горілку, вилляти кудись до річки, до ставу, до спеціяльно викопаних ям. Иноді це й удавалося, а иноді чутка, що „нищать горілку" ставала гаслом для нападу й погрому. Зачувши, що нищиться таке добро, такий дорогоцінний Божий дар, любителі випити кидались з одвагою розпуки на склад, добували його і — починалась звичайна картина огидного масового піяцтва.

Особливі страхи і клопоти з горілкою мав Чернігів. Тут в самім місті стояв величезний державний склад, де переховувалось кілька тисячів відер горілки, розлитої в дрібні пляшечки („шкалики"). Цей склад тепер зробився джерелом великих мук і трівог міської думи. Так, як раніще сподівались кожного дня, що збунтується запасовий полк і почне громити місто, так тепер боялися, що громили розібють горілчаний склад, юрба упється і кинеться громити місто. Кілька разів робилися таємні наради, як би знищити це прокляте богацтво, але як ні міркували, нічого не могли придумати. Діло в тім, що обраховано було, що як би почати розбивати дрібні фляшки й виливати горілку десь на землю, до якихось ям або-що, то це візьме цілий тиждень роботи, яку ледви чи вдасться вдержати в секреті від населення. Знов же, коли випустити горілку просто в Стрижень, котрий як раз і протікав біля складу, то вода обернеться теж в горілку, люде почують по запаху, яка дорогоцінна річ пливе по мілкому й каламутному Стриженю, кинуться черпати жбанами й коряками, повпиваються, роздратуються, і результат буде той, що кинуться громити склад... Одже нічого иншого не придумали, як старанно охороняти склад збройною силою. На сторожі стояла побільшена варта від українського баталіону, а на воротях стояли два кулемети. Горілчаний склад виглядав мов якась фортеця.

Начальник акцизної округи Я. П. Забіла запропонував був дуже легкий вихід з трагічного становища: пустити горілку в продаж. Її б швиденько розкупили, держава б мала гроші, а добрі люде — що випити на святах (наближалося Різдво). Але як тільки він натякнув на такий проєкт на сполученому засіданні думи, земської управи

й Ґуберніяльного Виконавчого Комітету, проти нього счинилась ціла буря. Істеричний меншевик зарепетував проти „споювання народу“ і почав кидати на бідного Забілу такі страшні обвинувачення в контр-революційности, що той замовк і вже ні пари з уст. А тимчасом проєкт був дуже раціональний, і коли я перед самим Різдвом здійснив його просто своєю владою, нікого не питаючи, то горілку розкуплено миттю в два дні і ніякого погрому не було. Тепер, коли згадуєш про цю мороку з горілкою, то робиться трохи смішно, але тоді нам було не до сміху.

Що дня і що ночи до нас надсилались до комісаріяту розпачливі телєґрами про погроми, розбишацтва, підпали. Що було робити? Весь цей клопіт лягав головно на бідного Ганжу, що взяв на себе завідування міліцією й „аґрарними непорозуміннями“. Охороняти, боронити від погрому властиво було нічим. Міліція була нічого не варта. Спробували було посилати вояків з Українського баталіону, але вони їздили в такі експедиції неохоче, вимагали спеціяльної платні, а головне — підчас кожного виїзду з Чернігова кілька душ зникало і не верталось. Та й самий баталіон почав потроху деморалізуватись під впливом загальної пошести: дисципліна падала, старшина не уміла підтержати первісний бадьорий настрій в баталіоні, і видко було, що його дні, як боєвої сили, вже пораховані. Один час доля нам ніби всміхнулась. На територію Чернігівщини прибув з Київа кирасирський полк, добре ще дисципліновaний, в комплєкті. Ми розташували всі 6 його ескадронів по ріжних важніщих пунктах ґубернії, щоб він ніс охорону та щоб його кирасирів можна було висилати на втихомирення погромів. Якийсь час кирасири це й виконували. Але виявилось, що це той самий полк, що стріляв літом в українських козаків богданівців. Центральна Рада почала домагатись негайного його видалення з української території. Спочатку ми пробували його вдержати, просто як найману збройну силу, оплачуючи салдатам їх охоронну службу. Але незабаром самі кирасири почали большевичитись; офіцери десь позникали, полком командував уже якийсь вахмістр; вкінці вони рішили йти додому, десь в Новгородську ґубернію. Довелось добувати їм вагони. Вогневу зброю й коней вони частиною передали полковникові Костенкові, частину забрали з собою. Вахмістр явився до мене прощатись, подякував за поміч щодо виїзду і заявив, стискаючи мені руку, що „мы много вами, товарищъ-комисаръ, довольны!“ І слава Богу! Я теж був задоволений, що вони забіраються.

На початку грудня в ґубернії запанувала повна анархія. Ще по інерції приходили до нас з повітів телєґрами,

по інерції ми їм одповідали, але цим усе й обмежувалось. Комісари покидали свої посади, в північних повітах владу захопили вже „совдепи", з півночи й зі сходу наскакували большевицькі банди, — бо нічим иншим, як банди, їхні тодішні війська не були. Я вже скоро по жовтневському перевороті, коли зясувались його наслідки, побачив, що нічого вдіяти не можу, і що залишитись мені в Чернігові комісаром нема ніякої рації: вплинути на якісь зміни в політиці Центральної Ради, сидячи в Чернігові, я не можу, а знов же і тут на місці не можу нічого вдіювати й мушу покірно плисти за водою, — куди вона мене принесе. І вже тоді я рішив покинути Чернігів та вернутись до Київа, щоб тут, як член Ц. Ради й партії ес-ефів, узяти участь в політичнім житті, по змозі стараючись впливати на напрям українського уряду, щоб одхиляти його від тої згубної стежки, на яку він став. Мої тодішні партійні товариші, чернігівські ес-ефи, погодилися з моїм наміром, але виникло питання, де взяти мені наступника. І от рішили запрохати Л. Д. Шрамченка (родом з чернігівської дворянсько-поміщицької родини), свідомого українця й колишнього співробітника чернігівського земства. Але він служив тепер аж у Тіфлісі, разом з Ф. А. Лизогубом (майбутнім українським премєром), і листуватися з ним було дуже тяжко. Тому-то я мусів залишитися на місці і просидів тут аж до 24 грудня 1917 року. В Київі ж ставились до питання про заміщення посади чернігівського губерніяльного комісара цілком байдуже, як і взагалі до справ на провінції.

Тимчасом наступав термін виборів до Всеросійських Установчих Зборів. Універсал Центральної Ради, проголошуючи 7-го падолиста Українську Народню Республику, заявляв, що Україна „не відділяється від Республики Російської" і що вона має „помогти всій Росії, щоб вся Російська Республика стала федерацією рівних і вільних народів". Одже Україна мала вибірати своїх представників до Всеросійських Установчих Зборів. У Чернігові працювала особлива комісія під головуванням покійного В. Л. Модзалевського, яка підготовлювала й переводила вибори.

По Чернігівщині виставлено було аж 16 виборчих списків. Головними були списки російських і українських ес-ерів, большевиків, меншевиків і т. д. На чолі списку російських ес-ерів стояло імя „бабушки російської революції" К. Брешко-Брешковської (вона родом з північної частини Чернігівщини), другим — мого колєги П. Савича. Українські ес-ери повиставляли імена своїх лідерів-киян. Большевики — своїх проводирів, починаючи з Л. Пятакова, але у більшости їхніх кандидатів при означенні місця постійного побуту стояло: Москва, Владимир, Тула, — це

все були немісцеві люде. Наші ес-ефи теж рішили виставити свій окремий список вкупі з „народніми соціялістами". Властиво наперед можна було бачити, що при тодішних настроях і способах та методах агітації, специфічно демагогічних, богато голосів не зберем, але нас дуже умовляв А. Д. Марголін, що приїхав до Чернігова й предложив бльок ес-ефів з народніми соціялістами. Він одбув кілька передвиборчих подорожей по Чернігівщині, агітуючи за список бльока. У тому бльоку першим стояло імя Іллі Шрага, другим Тихона Осадчого, третім А. Марголіна, четвертим — моє. Наш список зібрав 478 голосів, смішно мізерне число. Переможцями були українські ес-ери з „Селянською Спілкою", — вони зібрали сотні тисяч голосів (друге діло — як ці голоси збірались і якими способами велася агітація, про це може колись признаються самі ес-ери); другим пройшов список російських ес-ерів, що зібрав поважне число голосів в північних, мішаних повітах Чернігівщини. Третє місце по числу голосів мали большевики. Все це, одначе, мало тільки теоретичне значіння, бо, як звісно, большевики розігнали Установчі Збори.

З половини грудня становище в Чернігові зробилося дуже небезпечним: большевики загрожували зі сходу і з півночи; сил для оборони не було ніяких. Український баталіон таяв що дня як сніг, та на нього неможна було ніяк покластися. Я згадував, що зараз по проголошенню Української Народньої Республики від баталіону почали присилати мені варту. Перші тижні варта ця справді вартувала і в день і вночі. Я старався, як міг, улегшити їй службу: для тих, що не стояли з рушницями на посту, було положено матраци в почекальні, щоб вони могли відпочити, усім давали чай і по пачці папірос, які я купував на свій кошт. Але незабаром в місті настала цукрова криза, і я вже ледви міг добути цукор для себе, а не то що для семи вояків що-дня (стільки людей складало варту). Але мої вартові знати нічого не хотіли й вимагали до чаю цукру, сварились, галасували. Скінчилось тим, що однієї ночи вартові вкрали чоботи у старенького швейцара в домі. Довелося прохати, щоб варти більше не висилали. Кілька разів я діставав телєфонограму, що на Чернігів наступає або з Гомеля або з Городні якийсь большевицький відділ, але потім, одначе, цей відділ зупинявся чи відступав. Жити при таких умовах ставало де далі, то все тяжче. Нарешті, вранці 24 грудня я дістав повідомлення, що з Городні наступає відділ з кількома кулеметами й двома гарматами, що він уже заняв Седнев і йде просто на Чернігів. Чи мені залишитись, чи ні? На хвилинку промайнула думка — залишитись, і хай буде, що буде! Але в імя чого гинути?

Я вже з місяць тому заявив, що покидаю комісарство, а дні три-чотири тому навіть передав Р. Ганжі усі справи, залишившись поки що на всякий випадок, — може приїде д. Шрамченко, якого все сподівались, то щоб особисто переказати йому, яку сумну спадщину він перебірає. Одже я рішив виїхати до Київа. Попрощався з ближчими службовцями — офіціяльні прощальні візити я вже поробив перед тим — сів в авто і над вечір, саме на кутю прибув до Київа. На другий день ранком у Чернігові були большевики. Як мені потім переказували, шукали мене й заарештували помилкою замість мене д. Адаменка, члена земельної управи, але коли виявилось, що то не я, випустили. Взагалі сим разом большевики не вчинили ніякої різанини в Чернігові; казали, що Соня Соколовська, яка стала на чолі чернігівського „совдепа", рішуче виступила проти убивств і мордування, навіть оповідали, що вона врятувала щось коло сотні офіцерів, яких большевики знайшли в Чернігові і хотіли всіх вирізати. Чи так воно дійсно було, я не міг перевірити, але по тому вражінню, яке робила на мене „товаришка Соня", можна справді припустити, що вона противилась би всяким звірствам: вона робила вражіння зовсім культурної й добре вихованої панночки делікатної вдачи. Коли вона рятувала сотні неповинних людей од загину, то честь їй!

VI.

Сумна зустріч нового року. Большевицьке повстання і боротьба за Київ. Українська столиця під вогнем московсько-большевицьких гармат.

В Київі життя назверх текло зовсім нормально і звістка, що небезпека вже так близько, не робила особливого вражіння. Всі на щось надіялись. В українських політичних кругах перебували під вражінням відбутого в половині грудня зїзду „Рад робітничих, салдатських і селянських депутатів", де большевики знайшли дуже незначне число прихильників, і промови їхніх ватажків — Затонського і Шахрая — не мали ніякого успіху. Тоді большевики переїхали до Харкова, захопили його в свої руки, проголосили тут 26 грудня „радянську владу на Україні" і вибрали „Центральний Виконавчий Комітет України" (так звана „Цікука"). Тепер уже московські большевики, дійсні аранжери цілої справи, могли говорити, що то не Москва воює з Україною, а радянська Україна з своїм центром у Харкові бореться проти буржуазної України з її Центральною Радою в Київі. Так в дійсности вони і представляли справу.

Тимчасом міжнароднє становище складалося для молодої Української Народньої Республики дуже сприятливо. Держави Антанти давно вже махнули рукою на збольшевичену Росію і перенесли свої погляди на молоду Україну, сподіваючись, що вона, коли не продовжуватиме зачіпної боротьби з центральними державами, то принаймні держатиме фронт і цим вязатиме значну частину австронімецьких військ. Аґенти Антанти пильно стежили за тим, що діється в Київі, і коли наступив розрив між Україною й Росією (після звісного ультиматума Ради Московських Народніх Комісарів), то Франція й Анґлія поспішили з офіціяльним визнанням Української Народньої Республики: 5 грудня голові Ґенерального Секретаріяту В. Винниченкові представився ґенерал Табуї, яко „Комісар Французької Республики при Уряді Української Республики" і заявив, що „рахуючи від сьогодня, Франція увійшла в офіціяльні зносини з Україною", а слідом за ним появився і Піктон Багге, „представник Великобританії на Україні" з заявою, що його телеґрафічною дорогою призначено з Льондону представляти правительство Анґлії на Україні. Таку саму заяву мав скласти ґенерал Коанда в імени румунського правительства. Але кабінет Винниченка не міг вести ніякої активної політики в міжнародніх відносинах, раз тому, що був звязаний політикою Центральної Ради з її стремлінням конкурувати з большевиками на полі соціяльного максималізму й демаґоґії, а по друге тому, що не спірався вже ні на яку реальну силу, крім кількох сумнівної вірности полків, що носили голосні ймена „полку імени Дорошенка", „полку імени Сагайдачного" і т. п., але властиво уявляли собою охочі дружини, скупчені біля своїх отаманів. Тому даремні були всі зусилля ґенерального секретаря закордонних справ Ол. Я. Шульгина зробити Україну чинником міжнароднього значіння й використати сприятливу політичну ситуацію. Коли стало зовсім погано, кинулись заключати мир з Центральними державами, але при таких обставинах, коли ті могли вільно диктувати умови, і ціною розрива з Антантою.

Новий 1918-й рік наступав при дуже сумних авспіціях. Чернігів, Полтава, Харків, Катеринослав були вже в руках большевиків. На місці кувалась зрада з боку крайніх лівих українських ґруп і підготовлялося повстання в Київі. В залі Українського Клюба в Київі зійшлась під новий рік громадка української інтеліґенції, щоб вкупі зустрічати новий рік. Прийшов голова Ради Народніх міністрів (так нарешті переіменовано ґенеральних секретарів) В. Винниченко, міністр почт. М. Шаповал і ще дехто. Зібралася переважно стара інтеліґенція, „домартовської" доби. Настрій був

у всіх невеселий. Посідали за стіл. Вибила дванадцята година. Всі почали прохати, щоб Винниченко сказав слово — традиційний новорічний тост. Він одмовлявся. Нарешті дами упрохали його. „Що я вам скажу? почав Винниченко. Хіба те, що йде варвар з півночи і грозить знести, змести з лиця землі всі наші здобутки, зруйнувати нашу культуру, знівечити все, чим ми дорожимо й над чим працювали!“ Ціла промова була овіяна глибоким смутком і песимізмом. В такомуж дусі говорив по ньому й другий міністр — М. Шаповал, що вітав наступаючий новий рік словами „morituri te salutant!“ Промови представників влади не сприяли заспокоєнню, і на другий день цілий український Київ знав, що говорилось учора міністрами на бенкеті. Але дійсність цілком оправдувала навіть найбільший песимізм.

В Центральній Раді готувалась змова, — „висадити її з середини“. До цієї змови пристали, крім большевиків ще ліві ес-ери, ес-деки „незалежники“. Історик української революції зберіг для вдячних нащадків імена цих шановних патріотів: Полозов, Любченко, Єланський, Михайличенко, Шумський, С. Бачинський і Сєверцов-Одоєвський*). Цей останній прибув з Харкова і зайняв впливове місце в ес-ерівській фракції в Центральній Раді. Я бачив його на засіданнях: молодий чоловік з русявою борідкою, офіцерського вигляду, балакав по російськи. Кілька разів подавав заяви в імени цілої фракції. Ці панове утворили плян „насильного скинення Центральної Ради й оголошення радянської влади“, як оповідає згаданий історик. Але плян не вдався: ініціятори були заарештовані в помешканні самої Ц. Ради на засіданні ес-ерівської фракції з наказу коменданта м. Київа Ковенка.

Цікава фігура був цей Ковенко. Інженір з фаху і дуже талановитий винахідник, він уявляв з себе типового представника революційної доби, в якому особиста відвага й рішучість змішувались з певним авантюризмом і неперебірчивостю в засобах. Такі люде часом бувають дуже цінні, коли їх поставити в рямки добре зорганізованого й дисциплінованого громадянства, але можуть наробити й великої шкоди — в атмосфері самовільства й недостачі правних норм. Ковенко виплив на поверхню життя десь уже при кінці 1917 року. Як комендант м. Київа виявив велику рішучість в боротьбі з большевиками. Він зважився на такий вчинок, на який мало хто пішов би з тогочасних офіціяльних провідників українського життя — арештував з власної ініціятиви членів парляменту в са-

*) П. Христюк, Укр. революція, т. II, Відень 1921, ст. 124-та.

мім будинку парлямента. Але своїм вчинком він вирятував ситуацію. Старий Грушевський аж бороду на собі рвав од такого порушення конституційно-парляментських звичаїв, але діло було зроблене, й повороту назад не було.

Вже в кінці грудня українське правительство розпочало переговори з Центральними Державами в Бересті в справі миру, давши випередити себе правительству большевицької Москви. Щоб вести переговори як цілком самостійна держава, 9 січня 1918 р. було оголошено 4-ий Універсал Центральної Ради, який оповіщав, що „однині Українська Народня Республика стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського народу.“ Слідом за тим наступила кабінетська криза, і на зміну кабінета Винниченка настав кабінет есерівський (в ньому були тільки два ес-деки: Д. Антонович — морський міністр *), і М. Ткаченко — судівництва) під проводом Всеволода Голубовича, одної з найфатальніщих фігур на українському політичному горизонті за всі роки від початку революції. Вялий, флєгматичний, ніякий державний муж і не промовець, — як він міг виплисти на поверхню життя, — це загадка, яку можна пояснити хіба тільки тим, що в часі революції бувають усякі несподіванки. Його ганебне поводження в двох політичних процесах (один зробили йому закликані ним німці, а другий — большевики, до яких він „ідейно“ прилучився) заслужило йому більший розголос, ніж його політична діяльність. Злі язики говорили, що М. С. Грушевський, котрий завжди любив мати покірних і слухняних помішників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого „премєра“, щоб в усьому слухався його і служив лялькою, яку завжди можна сіпнути за ниточку, щоб вона повернулась сюди або туди. Одним з перших кроків діяльности кабінета Голубовича була ухвала приступити до організації рад робітничих і селянських депутатів, як органів влади на місцях.**) Але ця ухвала повисла в повітрі, бо вже в Київі вибухло большевицьке повстання і всі істнуючі на Україні „ради“ вірою й правдою помагали большевикам проти Центральної Ради й її уряду.

Вночі з 14 на 15 січня мене збудив дзвінок телєфону. Схоплююсь, підхожу, питаю — хто такий? Відповідь — комендант міста Київа Ковенко. — „Чим можу служити?“ — „Така річ, пане комісаре: нам потрібен ваш автомобіль, реквізуємо, але пізніще, коли ви довідаєтесь, за-для чого

*) Його не було в Київі, і він фактично не брав участи в роботі кабінета.

**) Христюк, op. cit., ст. 126-та.

беремо вашу машину, самі будете дякувати". Мені не залишалось нічого иншого, як апробувати цю галантну реквізицію. До „реквізицій" мого нещасливого авта агентами української влади я вже звик: тільки що приїду, бувало, з Чернігова — налітає якийсь полковник Капкан, чи який инший „отаман" і реквізує моє авто. Іду до Петлюри, до Порша, скаржусь на беззаконне пограбування авта, без якого я не можу виконувати своїх обовязків, — удавалось одбити назад. І саме за тиждень перед нічняною розмовою Ковенка, забрано було таким же способом моє авто. але допоміг повернути товариш військового міністра Жуковський, заявивши, що не можна самовільно забірати у високого урядовця Української Народньої Республики (я був визнаний на своїм уряді галицько-буковинського комісара й українським правительством) авто, потрібне йому для службових розїздів. Одже вчинок Ковенка мало мене здивував, і я на другий день ранком побрів уже пішки до міністерства військових справ (воно містилося в будинку колєгії Павла Галагана на Фундуклеївській вулиці), де мав якісь справи. Парадний вхід було зачинено і на йому висіла оповістка, що сьогодні в міністерстві занять нема. Я пройшов через браму й двір і побачив, що співробітники міністерства, урядовці, писарі, чогось узброюються й кудись вирушають. Всі якось похмурі, неохоче відповідають. Тільки я й довідавсь, що на Печерську якісь заворушення. Я пішов до будинку Центральної Ради, і там уже мені розповіли, що сталося: вночі вибухло большевицьке повстання на Печерську, серед робітників арсеналу. Ніхто їх не втримував і як би не „Вільне Козацтво", яке незадовго перед тим орґанізував у Київі Ковенко (переважно з робітничої та шкільної молоді), то большевики захопили б ціле місто.*) Кілька сот „вільних козаків" сміливо кинулись на повстанців і обложили їх в арсеналі. Так і на цей раз Ковенко врятував ситуацію. Справді, він мав рацію забрати авто, бо воно було дійсно йому потрібне.

Почались бої на вулицях Київа. З обох боків вступали в бій нові сили. Вільних козаків піддержали добровольці, згодом прибула частина галицьких Січових Стрільців, котрі блискуче побили большевиків на Щекавиці, коли вибухло

---

*) Такий авторитетний свідок подій, як В. Винниченко, каже про ці часи, що „Український Уряд не міг покластися ні на одну з тих частин, що стояли в Київі, й навіть для власної охорони не мав вірної частини. Часто бувало, що при Ґенеральному Секретаріяті на варті стояли частини з большевицьким настроєм. Коли б вони мали більше ініціятиви, то любого вечера могли б арештувати весь Уряд, вивести його в поле й розстріляти" (Відродження нації, т. II, Відень 1920, ст. 216-та).

повстання і на Подолі. Підійшли й деякі невеликі відділи зпоза Київа. Всі полки з гетьманськими іменами, всі ті „Сагайдачники", „Дорошенківці", „Хмельничане" і т. д. — оповістили свій „нейтралітет". Але прибували сили й до большевиків: повстання вибухало в ріжних частинах великого міста — на Подолі, на Демієвці, і скрізь треба було кидати й без того невеликі українські сили, щоб не дати повстанцям сполучитись до купи. Цілий тиждень ішли завзяті бої; кулі й шрапнелі літали по вулицях і скосили чимало жертв з поміж населення. Українці почали перемагати; прийшли їм на поміч свіжі, повернувся Петлюра з своїм відділом, який сформувався з добровольців і який мав боронити вузлову станцію Гребінку, щоб не допустити большевиків з Полтави. Але большевики, кажуть, перехитрили Петлюру й обійшли Гребінку пішки й все-таки посунули на Київ. Головні сили большевиків насували по Курсько-Київській залізниці, од Бахмачу. Треба було вислати їм якийсь відділ на одсіч. Не знайшли нічого иншого, як на швидку руку сформований „студентський курінь": кілька сот студентської і гімназичної молоді, що з них мало хто перед тим і рушницю тримав у руках. Молодь виступила з героїчним завзяттям, зустріла ворогів коло ст. Крути, була переможена подавляючою масою большевиків і в більшости звірськи ними замордована. Шлях на Київ був одкритий.

20. січня большевики з двох боків підступили до Київа: з-за Дніпра почала обстрілювати місто їхня важка артилєрія, а через міст прорвався їх бронепотяг, а потім іще другий, і почали стріляти з другого боку, від товарової станції. Настали для многострадального Київа страшні дні. Большевики били без усякої особливої ціли, просто по місту. На вулицях почали розриватись гранати, розбивали будинки, вбивали й калічили людей. В той же час з подвійною силою вибухли бої в місті з повстанцями, а робітники оголосили страйк, припинили роботу водотяга й електричної станції. Місто опинилось без води і в темряві. Кілька тисяч українців (казали, що всього з нашого боку билось коло 6.000 людей), знемагаючи від знесилення геройськи обороняли Київ. І дивно було бачити в той же час на вулицях міста тисячі людей у військовій уніформі, що не приймали участі в боротьбі: це були ті українські вояки, що тримали „нейтралітет" або ті офіцери б. російської армії, котрих правительство Ц. Ради не тільки не зуміло використати, але зробило з свого боку все, щоб їх відштовхнути і роздратувати: не далі, як за тиждень до вибуху большевицького повстання воно видало наказ, щоб усі офіцери (а їх набралось би по-над десять тисяч) не-

української народности в трьохденний термін залишили Київ. Цей наказ, практично під той час нездійснимий, дуже роздратував тисячі офіцерів, і вони тепер байдуже дивились на боротьбу українців з большевиками, може котрий ще й злорадствував. Але їм, як побачимо, прийшлось гірко розчаруватись, коли большевики опанували містом та справили їм криваву баню!

Центральна Рада відбувала свої засідання серед найстрашнішої канонади. Часами не можна було вийти з головних дверей: большевицькі гармати намацали будинок Педагогічного Музею й били по ньому та по ближчому районі. Доводилось пробиратись двором і бічними вулицями. Большевицький панцерний поїзд вибрав собі ціллю шостиповерховий будинок проф. М. Грушевського, що стояв мов башта на високому горбі і почав бити по ньому, поки той не загорівсь і не впав у руїнах. Над цілим містом вдовж і впоперек літали гранати і кілька сот людей впало їх жертвами. З часів Батия і Менглі Герая не зазнав Київ такого страху. Оборонці Києва побачили, що вдержатись у місті, не наражаючи його на повну руїну, далі не можна. 25 січня вночі українські частини почали покидати Київ, відступаючи по Житомирському шосе на захід. З ним виїхали міністри й кілька десятків членів Малої Ради з проф. М. Грушевським на чолі. Виїхали, не попередивши нікого з решти членів Центральної Ради і взагалі з українських політичних та громадських діячів. Пан Ковенко виїхав на моїм авті, не подбавши вивезти його господаря, хоч шофер увесь час йому нагадував, що годилось би заїхати на Львівську вулицю по мене.

Цілу ніч з 25 на 26 січня шаліла страшна канонада. Біля моєї хати (я мешкав у кінці Львівської вул.) в садибі Покровського монастиря розташувався був невеликий відділ польських добровольців, що прилучились до оборони. Вони мали й дві невеликі гармати. Одже греміло кругом. На ранок канонада затихла. Можна було навіть трохи заснути, і то не в якійсь ванні, куди доводилось иноді ховатись, — бо гранати били з двох боків і раз-у-раз перелітали по над дахом, а в себе на ліжку. Почав падати сніг, немов стараючись прикрити й приховати ті рани і щербини, що заподіяла землі, деревам і будівлям злочинна людська рука. На вулиці не видко ні душі: всі неначе відпочивали після страшної ночи. Коло 9-ої рано хтось подзвонив: Ол. Я. Шульгин, мій близький сусіда. — „Ви знаєте, що вже большевики в Київі?“ — „Ні...“ — „Центральна Рада виїхала за військом. Я тепер іду шукати притулку, щоб заховатись“. Ми обнялись й попрощались. Він насунув глибоко шапку, підняв ковнір і вийшов. Треба

було й собі щось подумати. Тікати? Але куди? Найкраще сидіти в своїй хаті, а там — будь, що буде. Я рішив нікуди не ховатись і залишатись вдома. У мене був гість: ще на початку боїв утік з Чернігова до Київа колишній collega Р. І. Ганжа і, немаючи де притулитись, зупинився в мене і так прожив у нашій хаті цілий місяць. Як би большевики в ті часи мали краще організовану розвідку, то могли б тепер зразу захопити й колишнього чернігівського комісара і його помішника! Але в ті часи у них була ще дуже примітивна організація.

VII.

В Київі під большевиками. Юрко Коцюбинський.

На нашій вулиці цілий день було тихо. Вже надвечір дивлюсь — купка мешканців нашого двору зібралась біля фіртки й виглядає на вулицю. Біля воріт инших сусідніх будинків так само. Я не втерпів і собі вийшов з дому, вдягшись у старе пальто і стареньку облізлу шапку, — щоб не звертати нічієї уваги занадто буржуазним виглядом. Помалу люде осмілились і почали купчитись вже на тротуарі. Коли раптом в кінці вулиці показалось чорне авто з озброєними людьми. Швиденько примчало воно до нашої околиці й зупинилось біля сусіднього дому. Там щось розпитали, тоді один з тих, що сиділи в авто, стрільнув з рушниці у повітря — так, щоб нагнати страху, і авто помчало далі. Це були большевицькі розвідчики. Знову стало тихо. Чую, в сусідній купці йде якась голосна розмова, чути слова: „Центральна Рада“, „Грушевський“. Я підійшов: в середині купки якийсь пристаркуватий чоловяга, виглядом бувший поліцейський „околоточний“ або канцеляриста, лає Грушевського, оповідаючи в прибільшених рисах про його богатство, а також про те, що він був у змові з австріяками і збірався „погубити Україну і Росію“. Авдиторія слухала з видимим співчуттям. Ось далеко на тротуарі показалась самітна людська фіґура, наближається до нас; бачимо — молодий хлопець в обшарпаній салдатській шинелі й баранячій шапці, за плечима рушниця, через плече навхрест ремні з набоями; підходить, здоровкається, розбалакавсь. Почав лаяти „українців“, що замкнули його до арешту і три дні не давали їсти. Хтось з юрби висловився так мов от — пропала вже тая Україна! — Як пропала? — живо відгукнувся вояка і почав балакати чистісінькою українською мовою: зовсім не пропала, а тепер тільки й почне жити; тепер тільки й настане гарне життя для бідного народу, все буде дешеве, і хліб, і сало, і мясо. „Я, каже, сам українець, але ж я був проти Цен-

тральної Ради, бо вона злигалась з німцями та буржуями і продала народні інтереси!". Постоявши трохи й побалакавши так, вояка попрощався з нами й рушив далі „додому", на Лукіянівку. Ми слухали й вухам не вірили: так оце вони, ті страшні большевики?! Аж ось загуділа земля і показалась артилерія. До нашого дому (тут на Львівську вулицю виходить Полтавська, круто спускається вниз і одкриває вигляд на Шулявку й на т. зв. Луцькі казарми) надїхала ціла батерія, випрягли коней, наставили гармати на Луцькі казарми, кажуть, будуть стріляти, як що виявиться, що там засіли українці, — післали вперед розвідку. Всі у нас так і задеревяніли: от тобі маєш! Цеж як почнуть стріляти, то у нас усі шибки, які ще цілі, повилітають! — „Ей, панове, одчиняйте кватирки у вікнах, а то шибки повискакують!" — кричить старший над батерією, видко бувший офіцер з гарним, але дуже неприємним обличчам, говорить з виразним московським акцентом. На щастя, виявилось, що в Луцьких казармах нікого вже давно нема. Гармати постояли, і за якусь годинку їх забрали. Всі салдати біля них дуже молоді і як один — кацапчуки. Але ні: один був українець. Чорнявий, не дуже вже молодий, командував якоюсь гарматою. Цей теж потішав усіх українською мовою, що Україна тепер буде добре жити, що подешевша камяний вугіль (мабуть він був з Харківщини, бо все налягав на той вугіль і докладно вичисляв нам ціни) і всі взагалі продукти. Коли йому сказали, що тут в сусідньому домі одна старенька пані плаче, почувши, що збіраються стріляти з гармат, він зліз з коня і пішов розшукувати ту паню, щоб її заспокоїти. Большевики забралися вже смерком, цілком причарувавши нашу улицю. Деж так! Стільки оповідали про їхні звірства, а вони — он як... У мене самого закрався сумнів: може й справді не такий страшний чорт, як його малюють!

Я переспав цілу ніч спокійно, і на другий день ранком пішов на Несторівську вулицю до своїх родичів, а Ганжа — шукати своїх партеймонів — меншевиків, щоб довідатись, що діється. Вулиці, чим ближче до центра, носили ознаки недавнього руйнування: порвані і сплутані телєграфні дроти, розбиті роги й фасади будинків, повибивані шибки. Я пішов через Сінний базар. Там було повно народу і богато салдатів з рушницями, все молоді безвусі хлопчаки, балакають і лаються по московськи. Ведуть кудись старенького, сивого, обшидованого генерала, підштовхуючи в плечи. Якийсь немолодий, з рябим обличчам матрос почав розпитувати мене, як пройти на котрусь вулицю і побачивши у вікні земської книгарні портрет Шев-

ченка, радісно гукнув: „батько Тарас!“. Взагалі якась мішанина людей і понять...

Але як тільки я прийшов до своїх родичів, там, як побачили мене, то перелякались, мов угляділи вихідця з того світу, замахали руками, загукали: „Ви тут?! Ви ходите по вулицях?! Хіба ви не знаєте, що діється?!“. І тут тільки я довідався, що діялось учора і відбувалось ще й сьогодні на Печерську, в Липках і взагалі в південно-східній частині міста. Большевики ввійшли до міста з боку Печерська й Липок — богатших кварталів міста, де мешкали звичайно богатші військові й цивільні урядовці, взагалі заможні люде, і справили тут криваву баню. Вривались в помешкання, витягали звідти ґенералів, офіцерів і просто дорослих мужчин і вбивали їх тут же, або вели до був. царського палацу і розстрілювали там або й по дорозі. І от цікава річ: боронили Київ українці, вся злоба була звернена на українців, а окошилась майже виключно на російських офіцерах і взагалі на російському панстві й буржуазії. З більш-менш відомих українців вбито було тільки журналіста Ісака Пугача, членів Центральної Ради О. Зарудного (один час був міністром земельних справ) та Леонарда Бочковського. Трохи згодом вбито ще д-ра М. Орловського. Вбито ще кількох українців, але більш-менш випадково: тому що знайшли червоне посвідчення (такі посвідчення були недавно роздані всім військовим, і за моїм підписом, наприклад, було роздано по-над дві сотні їх офіцерам, урядовцям і писарям з Галицько-Буковинського Комісаріяту), чи так якось виявилось, що це людина причетна до Центральної Ради або до українського війська. Чому так сталося, що вся помста й терор большевиків обернулись проти тих, хто фактично тримав „нейтралітет“?. Діло в тім, що Київ узяли прийшлі московські большевики, яких заздалегідь розагітували й цькували проти „буржуїв“ та, офіцерів“. Допавшись до Київа, вони не розбірались, хто саме бився проти большевицької влади, чи таки дійсно „буржуї“ чи хто инший, і вилили свою злобу й жадобу помсти на заможніщі квартали, на заможніщі будинки й помешкання, де було при тім і що пограбувати. Українці належали переважно до середніх і мало-заможних кругів, мешкали в скромних хатах і по инших кварталах; частиною вони приховались і, як що хто з сусідів не робив доноси, звичайно могли залишатись по своїх домівках або перейти часово мешкати до приятелів чи знайомих. Богатьох не знали в обличча, розвідка в цей прихід большевиків була дуже слабо наладжена, арешти переводили переважно зайшлі москалі, тим і поясняється, що на-

віть коли, трохи згодом, почали розшукувати тих чи инших людей, то майже завсігди удавалось уникнути арешту. *)

Одначе, коли я спершу довідався від родичів про те, що діється, мені стало моторошно і я послухав їхньої ради: йти до дому й сидіти тихо, нікуди не показуючись. Вертаючись до-дому я зайшов по дорозі до начальника канцелярії Галицько-Буковинського ґенерал-ґубернаторства п. К. Він трусився, як осиковий лист.. „Знаєте, казав він мені: Базарова розстріляно, полковника Домажірова розстріляно, ґенералів Палібіна і Ільїна так само...". Все це були мої співробітники, і ця звістка дуже мене стурбовала. Я засів в хаті і нікуди більше не показувався. Ганжа від своїх товаришів повернувся також з невеселими звістками: заяви большевицького головнокомандуючого, які той поробив в раді робітничих депутатів чи десь-инде, дихали звірячою жорстокістю й усякими погрозами. Взагалі всі розпорядження, які поробили большевики на перших порах, не віщували нічого доброго, а практика їхніх аґентів і війська дуже скоро знищила серед обивателів усякі до них симпатії, як що хто їх на початку мав. Грабування селян, що поприїздили на базар, або примушування продавати продукти по малих цінах мали своїм наслідком те, що взагалі припинився всякий довіз продуктів, і ціни зразу на все підскочили.

Виявилось, що старі ґенерали — і Палібін і Ільїн живі, бо другий навіть обізвався до мене по телєфону, але бідний С. А. Базаров був таки дійсно замордований вкупі з полковником Домажіровим, що служив при мені в Чернівцях. Їх убивство навело переляк взагалі на всіх службовців нашого галицько-буковинського управління. До канцелярії, яку ще в осени перенесено було з будинку Комерційного Інститута на Печерськ, боялися й навідатись, а телєфонічне сполучення було перерване. На третій чи четвертий день приходу большевиків „головнокомандуючий узброєними силами Української Рядянської Республики" Юрко Коцюбинський видав наказ, щоб усі військові старшини й урядовці стали до роботи по своїх інституціях, загрожуючи розстрілом тим, хто не зявиться в трьохденний термін. До мене прийшли делєґати від служачих галицько-буковинської управи й питали, що їм робити? Вони хотіли явитись на службу, щоб докінчувати ліквідацію, та боялись... Знов же боялись і не послухатись грізного на-

*) Загальне число жертв, замордованих большевиками в перші ж дні по здобутті Київа обчислювано ріжно: Загально признана цифра — коло 5000 людей. Инші зменшували цю цифру до 2000. Ніякої точної статистики переведено не було, ні тоді, ні пізніще.

казу. До того ніхто не одержував платні, хоч минуло два тижні від терміну, коли звичайно сплачувано, і всі сиділи без грошей. Правда, в нашій скарбниці були ще гроші, але скарбник боявся виплачувати. Одже надумались прохати мене, щоб я, яко шеф інституції, звернувся до самого Коцюбинського і вияснив: чи дозволить він нам докінчити своє діло по ліквідації Галицько-Буковинського комісарія-та, чи ні; і коли дозволить, то щоб дав щось подібне до охоронної грамоти, аби люде могли спокійно працювати. Іти мені до Коцюбинського — значило так мов би йти в пащу леву, але відмовити проханню служачих я не міг, бо почував, що на мені лежить обовязок і перед ними і перед самою інституцією. Обіщав піти.

Юрка Коцюбинського особисто я не знав, хоч з покійним його батьком був добре знайомий, листувався з ним, одвідував його в лікарні у Київі, коли він лежав там уже тяжко хворий. Моя жінка їздила на похорон М. М. Коцюбинського до Чернігова, і Юрко Коцюбинський, тоді ще гімназист, як вона мені оповідала, помагав їй шукати садівництво, щоб купити живих квіток на вінок. Добре я був знайомий і з Вірою Юстинівною, матіррю Юрка, під час свого перебування в Чернігові; вона була неодмінною учасницею наших щонедільних зборів громади ес-ефів у моїй хаті. Можливо, що про мене Юрко К-ий чув щось від батька або від матері. Те, що мені оповідали тепер про нього, ніби він уявляє з себе якогось грізного розбишаку, не вязалося в моїй уяві з образом його покійного батька, людини у високій мірі лагідної й делікатної. Ганжа звідкись приніс звістку, ніби Коцюбинський приймає одвідувачів, тримаючи набитий револьвер на столі, на одному коліні тримає шматок сала, одриває його зубами й їсть, рикає, як звір, на прохачів. Це все було якось не схоже на сина М. М. Коцюбинського, але чого в світі не буває?

Але попереду ніж зважитись іти до Коцюбинського, треба було мені добути якийсь папірець, щоб якось лєгалізувати свою особу і не наражуватись на те, що мене пізнають і схоплять на вулиці, бо вже такі випадки де з ким бували. За порадою Ганжи я рішив звернутись до знайомого мені адвоката Л. М. Слуцького, соціял-демократа, який мав якісь стосунки з большевиками. Колись я робив йому деякі прислуги, і тепер сподівався, що й він мені допоможе. Дійсно, Слуцький дуже охоче взявся допомогти в моїй справі. Я прийшов до нього до хати (на Лютеранській вулиці), він звелів покликати візника й ми поїхали до Царського Палацу, де містився „Ревком". Ніколи не забуду тієї картини, що я там побачив: у середній великій салі стояло кілька одкритих домовин з тілами „жертв

революції", себ-то вбитих у недавних боях большевиків. Біля них горіли свічки й голосили родички. Тут же поруч в бічній салі стояли просто на паркеті походні кухні, і в них салдати варили кашу приспівуючи, а один навіть приграваь на гармоніці. А там в другій кімнаті стерегли арештованих, може мали їх зараз розстріляти, бо звичайно розстрілювали тутже поруч в саду. Кругом — повно всякого народу, шум, гамір: ярмарок — не ярмарок, не то військовий табор, не то збіговисько після пожежі... Слуцький провів мене коритаром до одної салі й казав тут дожидатись біля дверей до сусіднього покою. Я провів дуже неприємну цілу годину, що хвилини сподіваючись, що ось-ось мене хто-небуть пізнає, бо в салі було повно людей, якихось прохачів. Нарешті Л. М. Слуцький вийшов і подав мені папірець, текст якого й досі памятаю. Ось він в оригіналі; „Товарищъ Дмитрій Ивановичъ Дорошенко заслуживаеть уваженія со стороны всякой истинно-демократической власти и потому ему разрѣшается свободное пребываніе въ г. Кіевѣ. Предсѣдатель совѣта солдатскихъ и рабочихъ депутатовъ Ивановъ". На друкованім блянкеті з печаттю. Чудний документ, що й казати! Але зоставалось тільки подякувати Слуцького за те, що він його мені добув. Слуцький був настільки ласкавий, що запропонував мені завтра вкупі пройти до Коцюбинського*).

На другий день ми зійшлись біля будинку колегії Павла Галагана, де раніще містилося українське військове міністерство, а тепер „Народній комісаріят військових справ". Над будинком висів червоний прапор, але в куточку, зверху біля древка були нашиті дві смужки — жовта й блакитна. Коцюбинський в той день не приймав, і ми звернулись тоді до „начальника військової округи" чи до якогось иншого високодостойника. Це був молоденький хлопець років 20; він прийняв нас дуже чемно, — зважаючи очевидячки на Л. М. Слуцького з його довгою асирійською бородою, але сам нічого певного сказати не міг і радив звернутись безпосередньо до Коцюбинського.

Я прийшов на другий день уже сам і став у чергу. Прохачів було дуже богато, і „хвіст" починався ще на вулиці. Після довшої одлиги вдарив морозець, і всі, хто стояв на вулиці, добре промерзли. Але не тепліще було і в будинку, давно нетопленому, з побитими подекуди шибками. Я стояв біля двох годин, поки дійшла моя черга. Ніхто не

*) Л. М. Слуцький, як я недавно довідавсь, уже небіжчик, помер у Київі 1921 або 1922 року. В 1918 р. я мав нагоду йому віддячитись підчас якихось масових арештів за Гетьманщини: мені удалось негайно визволити його з тюрми. Він прислав мені після того дуже сердечного, милого листа з подякою.

опитував, — хто й чого, а просто самі заходили по черзі до покою, того самого, де ще пару тижнів перед тим приймав Жуковський. Нарешті і я ввійшов до того покою. Передо мною був високий молодий чоловік, з русявою борідкою, в офіцерській шинелі і футряній шапці з навушниками, дуже схожий на свою матір В. Ю. Коцюбинську. Я представився, як краєвий комісар Галичини й Буковини і назвав себе. Коцюбинський дуже чемно попрохав мене сісти. Говорив по українськи. Я коротенько розповів про свою справу, зясував, через що важно, щоб ліквідація відбулась пляново і в порядку, бо треба було впорядкувати справи реквізицій, ріжних матеріяльних претензій, вивезені судові акти і т. ин. Крім того важно впорядкувати й архів, який матиме велику історичну вагу, а також дати раду з персональним складом. Одже, коли нова влада нічого не має проти, то ми б продовжали наше діло до кінця, колиж ні, то хай нам скажуть, куди й кому передати справи. „А скільки вам ще треба часу для закінчення?“ спитав Коцюбинський. Я відповів, що не менше як місяць або півтора. „Ну, добре, кінчайте“. Тоді я попрохав дати дозвіл на письмі, а також дозволити видати служачим платню. Що до першого, то зразуж зробив, а що до платні, то прохав принести показати наші „штати“, а тимчасом дозволив видати всім служачим зверху до низу, всім рівно, по 300 карбованців. З тим і попрощались.

Серед моїх служачих наслідки розмови з Коцюбинським викликали велику радість, а у моїх знайомих, кому я про це розповів — велике здивування. Між иншим я розказав про це й Ол. Гн. Лотоцькому, котрий також залишився в Київі і сидів в хаті пок. Ф. П. Матушевського, дожидаючи своєї долі. Його становище було тим небезпечніще, що він довгий час був Генеральним Писарем, підписував усі відозви і закони. Він тільки недавно покинув писарство і збірався їхати до Константинограду, де була розташована канцелярія Буковинського губернаторства, за ліквідацією котрого він доглядав з Київа. Там же перебувала й його родина. Лотоцький згодився зі мною, що Коцюбинський добре знає, хто я, але мовчить про це перед своїми товаришами, не бажаючи наражати мене, як українця, на небезпеку. Одже він подав мені думку попрохати дозволу йому — Лотоцькому на виїзд до Константинограду, яко буковинському губерніяльному комісару. В одне з дальших побачень я і заявив Коцюбинському, що так і так: застряв у Київі Лотоцький, губерніяльний комісар Буковини; йому треба їхати до Константинограду, до своєї канцелярії, то дайте офіціяльну перепустку й посвідчення. „Який це Лотоцький, питає, той, що був писарем Централь-

ної Ради?“ — „Той самий“, кажу... „Добре, будь ласка, йдіть до моєї канцелярії і скажіть, щоб написали, що вам треба“.

Пішов я до канцелярії. Там уже все прибрано, чистенько, сидять панночки і стукають на машинках, крутяться молоді писарчуки. Раніще була тут канцелярія Військового Міністерства і завідував нею матрос Письменний; сидить, бувало, розвалившись у кріслі, мов китайський мандарин, і нічого в нього не добєшся, не допросишся. До мене звернувся по українськи один урядовець чи просто писарь, запитав, що мені треба? Я сказав. — „Який це Лотоцький, чи не писар Центральної Ради?“ Тут я був запнувся, але відповів: так, той самий. — Добре, зараз! Вам на якому блянкові написати, на українському, чи на російському? „Пишіть уже, кажу, на українському“. Все зробили, написали, поставили печатку — також з українським текстом. Поніс я Коцюбинському на підпис. Несучи, надумався: чи не прохати й собі перепустки на той бік, на лівий берег: може доведеться тікати, то все краще, як матиму якесь офіціяльне посвідчення. Справді, попрохав — кажу, що хотівби поїхати у відпустку на тиждень. Дав мені Коцюбинський і відпустку; так само, як для Лотоцького, написали в канцелярії папірець і мені.

Поводження Коцюбинського що до мене й Лотоцького було чисто джентельменське: Слово „Центральна Рада“ було в ті дні страшним словом, за приналежність до неї просто розстрілювали без довгих розмов. А тут перед ним член Ц. Ради (я) і Генеральний Писар! Коцюбинський, як українець, очевидно, не бажав нашого загину й може навіть догадуючись, давав нам спосіб рятуватись. Досить було справді якогось натяку з його боку своїм же товаришам, і нам бувби капут. Але він, видко, цінив також і довірря, з яким ми звертались до нього. Мені потім було невимовно соромно, коли я довідався, що першим кроком української влади, коли вона вступила за допомогою німців до Чернігова, було арештування матери Ю. Коцюбинського, української діячки й удови знаменитого українського письменника. Якийсь комендант арештував її за те, що вона ніби-то переховувала в себе свого с и н а — Ю. Коцюбинського! Правда, по телєграмі з Київа, її негайно випущено, але цей випадок, безумовно, — чорна пляма на діяльностн військової влади Української Народньої Республики.

VIII.

Залишення большевиками Київа. Вступ українського війська і поворот української влади.

Большевики, як звісно, пробули в свій перший прихід до Київа дуже недовго — всього три тижні. За цей короткий час вони не змогли ні переробити по своїому всі суспільні порядки, ні взагалі виявити якусь плянову акцію. В усьому видко ще було непевність і неусталеність практики. Але гармидеру встигли наробити богато. Заборонили вживати українські гроші й наказали примусово вимінювати їх на російські. „Націоналізували“ банки, себ то попросту пограбували. Повідмикали сейфи. Та більше поки що обмежувалися погрозами й дрібничковими причепками. Торговля відбувалась вільно, як що де не пограбували крамниць. Вільно торгували книгарні. З газет припинено „Кіевскую Мысль“ та „Кіевлянина“, але „Послѣднія Новости“ і навіть „Нова Рада“ виходили, хоч правда не зовсім регулярно. В „Новій Раді“ писав свої сміливі статті С. Єфремов. Часами в його хаті сходились земляки, і ті, що ховались по чужих хатах, і ті, що сиділи в себе вдома. Памятаю, заставав у нього А. В. Ніковського, Ол. Гн. Лотоцького, В. К. Прокоповича та инших. Більшість наших старих діячів взагалі залишилась у Київі: діячі Ц. Ради, тікаючи з Київа, не подумали про те, щоб і їх вивезти, принаймні хоч сповістити, що тікають. Ходячи вулицями, я раз-у-раз зустрічав знайомих. Ми здебільшого робили вигляд, що не знаємо один другого, — треба було додержуватись конспірації, щоб якось не попасти до хижих рук.

Вже в кінці другого тижня перебування большевиків в Київі стало помітно, що з їхніми справами не все гаразд. Почали ходити якісь неясні чутки про те, що Центральна Рада веде переговори з німцями, що вже заключила з ними мир. Пішовши якось до Коцюбинського по справах свого комісаріяту, я не застав його, а в будинку було помітно якусь метушню, знайомий мені з досвіду „евакуаційний настрій“. Виходячи я зустрів дуже стурбованого Нероновича, який дуже скоро біг вгору по сходцях. Я був задоволений, що він мене не пізнав, — ми зустрічались з ним в Центральній Раді. Повернувшись до-дому, я застав гостей: прийшло два салдати, один з них був шофер Ів. Ігн. Красковського (котрий в кабінеті Винниченка заняв був пост товариша міністра внутрішних справ). Він розказав мені, що Красковський перебуває разом з урядом, пробившись до нього вже зпід большевиків, і що українці вже наступають на Київ і може за тиждень будуть тут. Він сам з своїм товаришем пробився зпід Житомира до Київа,

щоб попередити „своїх“ про скоре визволення зпід большевицького ярма.

Та вже незабаром кожному стало помітно, що большевики довго не вдержаться. Ні я, ні Лотоцький не думали вже виїздити з Київа, щоб була не попасти в таке становище, що опинимось справді відрізані від своїх. Большевики почали вже евакувати Київ. Тепер настав мені клопіт нового сорту: за кілька день до виходу большевиків з Київа розійшлася чутка, що вони братимуть закладників. Хтось бачив своїми очима список намічених закладників, і в тому списку ніби стояло і моє імя. Всі близькі й знайомі почали мені радити заховатись хоч на ці останні дні, поки большевики не залишать міста. Я послухався, але куди сховатись, до кого? У своїх — це ніяка схованка; я згадав про свого колєгу по службі в Союзі Міст Н. В. Луначарського. У нього був власний будинок на тихій Трьохсвятительській вулиці. Пішов до нього. Приймають дуже радо. Особлива зручність тут ще в тому, що недавно покинула дім прислуга, одже нікого з чужих нема, сама родина Н. В-ча. Тут я й просидів дві доби. Нарешті не витримав, пішов до дому хоч ще большевики не покинули міста. Але вже покидали. Коли я у вечері пізно прийшов на свою Львівську вулицю, у нас у дворі ніхто не лягав спати. Всі мужчини були мобілізовані й стерегли будинок. По сусідніх дворах те саме. Майже цілу ніч ніхто не спав, так наче на Великдень. У всіх піднесений, радісний настрій. Ті самі, що тішились в перші дні з приходу большевиків, тепер скрегочуть проти них зубами. А з Шулявки, з Бібіковського бульвару доноситься нелереривний шум, риплять вози, стукають колеса: то відступають большевицькі обози. Раз-пораз чути постріли. Але це нікого не бентежить: оця нічняна стрілянина, без цілі, просто мабуть у повітря, тяглася весь час перебування в Київі большевиків, і до неї всі звикли. Я прилучився до компанії вартуючих. І ось відограв ся характерний інцидент. До сусіднього дому з вулиці прийшли якісь три салдати і почали когось шукати, казали, що мають арештувати. Зараз же збіглась юрба людей з усіх сусідніх дворів — і з нашого, які ухопили тих салдатів, затягли в якийсь льох, як почали їх бити, і ледви живих замкнули в льоху, щоб напотім здати новій владі. Били їх так, наче кожен мстився за свою власну кривду. Взагалі большевики в свій перший прихід не встигли залякати, стероризувати людність. Всім киянам, мабуть, памятна оборона редакції „Нової Ради“, властиво того двору, де вона містилась на Інститутській вулиці: мешканці того двору два дні одбивали напад большевиків, поробивши собі прикриття з великих сувоїв редакційного паперу й стріляючи

зпоза них з рушниць. Большевики стріляли також з рушниць і навіть з кулемета, але не змогли нічого вдіяти, а тимчасом довелось їм самим утікати.

Зійшло сонце. Большевиків уже не було в місті. Видався гарний весняний день. Кияне висипали на вулиці, веселі, радісні, але переможців ще не було. Вони не являлися цілий день, і місто прожило цей день без усякої влади. Горожане самі охороняли свої будинки й спокій у місті, і скрізь було тихо. Тільки на другий день війшов до Київа український відділ, що посувався в авангарді німецьких військ, під командою ґен. Присовського й С. Петлюри. Вхід його обернувся в урочисту українську маніфестацію. Українці входили з боку Лукіянівки, одже як раз нашою Львівською вулицею. Години біля 9-ої ранку я вийшов з дому разом з жінкою й однією панею, що мешкала у нас в той час. Вздовж вулиці вже стояли галицькі січові стрільці, молоді веселі хлопці. Видко дожидали приїзду свого начальства. Сміються, жартують, раз-по-раз зривається гуртова пісня. Ми пішли помалу в напрямку до Сінної площі, коли бачимо, доганяє нас велике чорне авто, всі вітають його криками „слава!“ Оглянулись — аж в ньому сидить Петлюра а з ним якісь військові. Жінка замахала йому хусткою, він зупинив авто, виліз і ми всі сердечно розцілувались з ним, як на Великдень, вітаючи в його особі наше визволення. Я спитав: „а де ж німці?“ — „А то спитайте Жуковського, він іде з ними!“ Я побачив, що між Петлюрою, що брав тепер участь в боротьбі як доброволець, як партизан, і між Жуковським, що був офіціяльним військовим комендантом від уряду У. Н. Р., істнує якийсь антагонізм. „Ну, Дмитро,—додав Петлюра, іменуючи мене по нашій старій товариській звичці просто по йменню: піде тепер реакція, побачите!“ Але довго балакати було ніколи. Петлюрі треба було поспішати на Софійську площу, де мав бути урочистий парад. Він поїхав далі, та й ми почімчікували до св. Софії. Тут же познайомився я з молодим начальником Січових Стрільців д. Коновальцем, що їхав разом з Петлюрою.

Прийшли ми на Софійську площу. Повно народу. Богацько дам з квітками. В соборі йде молебен. Радісно гудуть дзвони. А за Дніпром ще бють гармати, здається — так близько, десь тут біля нас: це українці переслідують утікаючого ворога. З собору виходить урочиста процесія на чолі з єпископом, співає величезний хор. А від Михайлівського монастиря показуються українські вояки. Народ зустрічає їх овацією, жінки закидають квітками, кожен вояк дістає по квітці, заплітає її за ґудзик, стромляє в дуло рушниці... Заквітчують гармати, виносять звідкись цілі ва-

зони квіток і ставлять на гарматні лафети. І де набрали стільки живих квіток, — ціле море! Крики „слава! слава українському війську! Хай живе Україна!“ несуться по цілій площі. Та ось якось вгамувалося. Військо вшикувалося навкруги, почався молебен. І якось дивно зливаються в одно згуки співу, величаве гудіння дзвонів по всіх церквах і гук гармат за Дніпром. На все те дивиться Великий Гетьман і вказує своєю булавою туди за Дніпро, немов говорить: „женіть їх! щоб ні ноги їх більше тут не було!“

Скінчився молебен, проспівано многоліття українському воїнству, покроплено свяченою водою. Починається парад. Усі частини українського війська дефілюють під згуки маршу перед своїм отаманням. Кожну частину юрба вітає радісними вигуками, і знов летять квітки. Одна батерія веде за собою групу полонених большевиків, мов римляне підчас своїх тріумфів. Ідуть, похиливши голови, — кілька обідраних салдатів, пара матросів, якийсь в цивільному. Шкода їх як людей, але ж це — люті вороги, різали наших, не жаліючи... В цей день український Київ святкував свою перемогу, своє свято. Жиди всі поховались, ані одного на вулицях, та й москалів не густо, і ті скоса зиркають на українське свято, — це ж кінець отій „єдиній-неділимій!“ На другий день почали входити до Київа німці.

Українського уряду ще не було, а його дожидали з великою нетерпеливістю. Всі сподівались від нього нових слів, нових діл. Всі думали, що навчений досвідом він не повторюватиме давніх помилок, покине свою утопійну політику і візьме твердий реальний курс, почне будувати міцну державу українську під захистом могучих союзників. Це був момент подібний до часів проголошення Української Народньої Республики в падолисті 1917 року: як і тоді, так і тепер громадянство покладало великі надії на молоду українську державу, а авторитет українського уряду стояв високо під вражінням Берестейського миру і вигнання большевиків. Щодня приходили вісти про очищення Лівобережжа: українське військо, побільшене численними добровольцями, ішло попереду, з боєм одганяло большевиків, а слідом за ним посувались німці й закріпляли здобуті терени. Але ес-ерівський уряд не виправдив надій, які на нього покладались, бо не міг плигнути вище своєї голови. Коли нарешті показались в Київі Голубович з своїми міністрами, а за ними й Грушевський з Малою Радою, та заспівали свої старі пісні, — то громадянство побачило, що нічого нового не буде, а все піде по старому, — по тому, що вже довело до січневої катастрофи. Мала Рада і на вигнанні, у вагонах, занята була своєю революційно-соціялістичною творчістю й понаписувала низку законів:

і земельний (на основі скасування приватної власности), і про восьмигодинний робочий день, і про монополізацію промисловости, і про співробітництво „рад салдатських, робітничих і селянських депутатів“ з органами місцевої самоуправи, нарешті — про новий поділ України на „землі“, замість губерній. Не думали тільки про одне: як би досягти того, щоб влада Української Народньої Республики була владою, а не фікцією, щоб спіралась на якусь реальну силу, а не на паперові декларації та резолюції... Дуже мало думали також і про те, що прихід на Україну австро-німецького війська та взяті на себе по договору в Бересті зобовязання перед центральними державами — також дечого вимагають.

Але про це все ніхто з кругів Грушевського-Голубовича очевидячки не думав. Спочатку тримали себе як тріумфатори, і справді, перші дні всі ми, що залишались у Київі, радісно їх вітали. Памятаю засідання Центральної Ради, на якому делєгати з Берестя: Любинський, Севрюк і Левицький здавали справу й читали текст договору. Треба віддати справедливість цим молодим людям — властиво Севрюкові й Любинському, бо участь Миколи Левицького мала більш декоративне значіння — вони вивязались з свого завдання дуже непогано і заімпонували навіть таким досвідченим дипломатам як граф Чернін (див. його спомини). За допомогою Мик. Василька берестейський договір було уложено в дуже вигідних для України формах, треба було тільки вміти його використати. Одже Любинський, який виконував обовязки міністра закордонних справ і робив доклад, зустрів цілком заслужене одобрення.

Незабаром по повороті до Київа українського уряду, пішли розмови про зміну кабінета і про вступ до уряду людей „поміркованого“ напрямку — мали на увазі ес-ефів, бо правіще од них думка керуючих українських кругів не сягала. Одного разу розійшлась чутка, ніби я маю стати на чолі уряду, і до мене зараз же прибіг старенький румунський генерал Коанда, що переховувався за большевиків, а тепер звідкись виринув. Він прочув про це і хотів зразу завязати зі мною відносини. Але я запевнив його, що сам перший раз про таку комбінацію чую. В дійсности мені пропоновано було портфель міністра освіти, але я не міг його взяти, бо вже давно одійшов од справ народньої освіти і не вважав себе за фаховця в цих справах. Кабінет зреформувався таким способом, що до нього війшли чотири ес-ефи на другорядні ролі.*) Міністром внутрішніх

*) С. Шелухин — на юстицію, Вячеслав Прокопович — на освіту, Ів. Фещенко-Чопівський — на торговлю і Ол. Лотоцький — на державний контроль.

справ зробився покійний Мих. Ткаченко, людина дуже щира й рішуча, добрий український патріот. На жаль в тодішніх ненормальних умовах без пуття змарнувалися його добрі прикмети.

Петлюра мав рацію, коли при своїм вступі до Київа сказав, що тепер наступає реакція. Дійсно, наступала реакція, і цю реакцію треба було використати для скріплення молодої української держави, не лякаючись самого слова. Бо само по собі те слово „реакція" має лиш умовне значіння, дивлячись по тому, проти чого повстає реакція і що собою заміняє. Як що підчас нормального розвитку держави, коли життя йде вперед, поліпшуючи й удосконалюючи форми політичних і соціяльно-економічних відносин, раптом, під впливом тих чи инших чинників, уряд починає гальмувати цей поступовий хід, скасовувати нові форми громадського ладу й вертатись до старих, пережитих, — це буде реакція шкідлива. Але коли після захоплення утопійними гаслами, максимальними програмами й демагогічною практикою починається серед громадянства протверезіння, знеохочення до політики авантюр і експериментів, а натомість прокидається бажання спокою, ладу, мирного впорядкування відносин і здорової продуктивної праці — це реакція здорова, і цю реакцію розумні й далекосяглі політики повинні використати і знайти такий середній шлях напрямку державного будівництва, яким можна як найшвидче дійти до скріплення влади, до сконсолідування громадських сил, до зміцнення зовнішнього й внутрішнього становища держави. Власне такий момент здорової реакції переживало громадянство на Україні після повороту Центральної Ради до Київа. Переживали його й широкі селянські маси. Середнє селянство, статечні господарі-хлібороби заворушились і підняли голову. Вони хотіли добитись права, щоб і їхній голос було чути, коли вирішувались важніщі питання соціяльно-економічного життя, особливо в справі земельній. Вони пішли цілком лєґальною дорогою. Вже 25. березня 1918 р. відбувся у Лубнях хліборобський зїзд, організований партією Хліборобів-Демократів. На цей зїзд зібралось по-над 2000 хліборобів з шести північних повітів Полтавщини. Щоб забезпечити змогу спокійно провадити роботу й обмірковувати свої справи, довелось оберігати помешкання зїзду узброєною вартою з молодих парубків, синів хліборобів. Зїзд вибрав делєґацію з 200 селян-хліборобів, які мали передати Центральній Раді постанови зїзду. Делєґація вирушила до Київа під проводом відомого українського діяча на Полтавщині Сергія Шемета. Вона явилась перед Центральною Радою, але проф. Грушевський не допустив, щоб

її вислухано перед загальними зборами Ради, і тоді відбулась тільки нарада декого з делєґатів із представниками фракцій Центральної Ради. А бажання хліборобів були властиво дуже скромні. Вони зводились до того, щоб Центральна Рада переглянула свій земельний закон, щоб допустила в свій склад представників від хліборобів та щоб призначила нові вибори до Українських Установчих Зборів, бо ті, що відбулися підчас большевицької навали, пройшли в дуже хаотичному стані й дали дуже непевні наслідки: обібрано було богато большевиків і взагалі ворогів української державности. Одначе делєґація нічого не добилась ні від Центральної Ради, ні від міністрів. Памятаю, про це з обуренням оповідав на зборах громади есефів С. П. Шелухин, тоді міністр судових справ. Делєґація заходила й до нього і до В. Прокоповича; обом вона казала, що селяне їм довіряють, вважають їх за „своїх" міністрів і просять залишатись на їхніх постах.

Та розчаровувались не одні селяне-хлібороби. Скоро по повороті української влади почали прибувати до Київа наші емігранти, а за ними й земляки-галичане.*) І ті, і другі, коли приходилось балакати з ними й запитувати про їхні вражіння від української державности, відповідали не дуже весело. Несолідність, брак якогось пляну й системи в державній роботі, безпорадність уряду, не вважаючи на зусилля окремих одиниць, неуміння наладити відносини з німцями — це все яскраво кидалось їм, людям свіжим, у вічи. Взагалі в офіціяльних українських сферах приймали німців дуже сухо, як окупантів, а не союзників. Ніхто не дбав про якесь зближення, товариські сходини, інформацію. Німці, попадаючи до Київа, столиці України, думали зустрінути українців, але ніде їх не знаходили, окрім як в урядових інституціях. Тимчасом російські, жидівські, польські круги робили все можливе, щоб зблизитись, зійтись, інформувати німців і — можна собі уявити, як вони інформували їх про Україну та її молоду державність! Надзвичайна сухість і черствість у відносинах — ця характерна особиста риса проф. Грушевського, скільки я його знаю з 1904 року, наче задавала тон відношенню українського уряду й офіціяльних сфер до німців, — військових, цивільних, урядовців, журналістів, які почали приїздити до Київа. Ніякого приняття, ніяких зустріч і відносин по-за чисто офіціяльними справами. Тимчасом неукраїнське „товариство" Київа робило як раз навпаки і „обробляло" німців, як тільки можна.

---

*) Приїхали: д-р Дм. Довцов, д-р В. Панейко, Михайло Залізняк, Волод. Степанківський, пізніще трохи А. Жук.

Ця сухість і холодність відносин виявилась і при зустрічі дивізії синєжупанників, яка прибула до Київа. По-за офіціяльним парадом перед будинком Центральної Ради — нічогісінько. Ніхто не заопікувався гостями, ніхто не запросив їх на якесь приняття, взагалі ніхто не зацікавився нашими козаками, що так мріяли про Київ, про рідний край, про свою державу, що мов на крилах летіли, щоб швидче попасти в серце України, у вимріяний в довгій неволі золотоверхий Київ. Більше того — як мені потім оповідали самі синєжупанники, команда дивізії не могла добитись від міністра Жуковського, щоб їм видавали продукти, положені по уставу, щоб одвели якесь людське помешкання! А яке це було чудове військо! Коли я перший раз, вийшовши з дому, побачив як машерували полки за полками, розтягшись вздовж цілої Львівської вулиці, всі як один молодці, в синіх жупанах і високих козацьких шапках, прекрасно узброєні з бадьорим виглядом — мені здалось, що я бачу якийсь чудовий сон, що передомною воскресла стара козацька Україна, і аж тепер я відчув, що дійсно маємо державу, коли маємо таке прекрасне військо!

Але коли нашим славним козацтвом не зацікавилися ті, що повинні були оточити їх як найбільшим теплом і увагою, то за те звернули на їх свою увагу всі ворожі до української державности елєменти, в першій лінії большевики. Вони кинулись агітувати серед козаків; раз-у-раз доводилось бачити імпровізовані мітінги десь на Сінному або Галицькому базарі: юрба обступила козака-синєжупанника й якогось жидка, що сперечаються між собою, а люде слухають. Але козаки держались твердо і самі являлись добрими контр-агітаторами, та на жаль, мало де знаходили вони собі моральної піддержки.

На цю самотність наших козаків звернула увагу громадка членів Українського Клюбу й почала запрохувати декого з видніщих діячів зпоміж старшин і козаків (про яких ми довідались від тих членів Союза Визволення України, які прибули до Київа) на товариські сходини до Клюбу. Тут знайомились між собою й обмірковували плян організації культурно-просвітньої роботи й розумних розваг серед козаків. На жаль, події скоро розвинулись так, що ніколи було думати про розваги.

Приїхав до Київа Микола Василько, відомий український діяч на Буковині й член австрійського парляменту. Він зайшов подякувати мені за охорону дібр його брата на Буковині, коли я сидів там у Чернівцях. Я думав, що то його власні маєтки (головно — ліс) і з поваги до українського діяча, про котрого я так богато чув, ужив усіх

заходів, щоб оберегти його маєток од знищення й розграбування. Тепер ми вперше познайомились. Д-ій Василько переказав мені про те розчарування з українських державних і політичних діячів, яке панує серед німецьких і австрійських кругів. Треба було заключати ріжні торговельні договори, обмірковувати складні економічні питання, і українські міністри та політики були в них як діти. Один М. Порш тільки імпонував німцям в ділових переговорах своїм знанням, умінням розбіратись в справах і взагалі солідністю. Боляче було за український уряд і за українську державу чути всякі анекдоти, які ходили серед громадянства про ріжні випадки й непорозуміння у відносинах наших урядових „кол“ з союзниками.

Між иншим дуже скоро по повороті уряду почали ходити чутки, що його становище взагалі дуже хистке, що має статись якийсь переворот: про це на початку квітня говорили в Київі зовсім отверто. З другого боку ширились чутки, ніби німці, зневірившись в здібности українського соціялістичного уряду витворити якийсь державний лад, хочуть поділити Україну з австрійцями на два ґенерал-губернаторства — київське й одеське. Не знаю, яка була реальна підстава для цих чуток, але вони вперто ходили серед громадянства й ще більше підривали авторитет уряду Голубовича. Пізніще я довідався, що дійсно такий проєкт поділу України істнував серед союзників.

Звязок з провінцією налажувався дуже слабо. На ґрунті бездіяльности й фактичної одірваности уряду від життя на місцях почали виникати такі зявища, як спроби деяких великих землевласників (і на Правобережжу і на Лівобережжу) самим порозумітися з німцями — помимо українського уряду — що-до охорони своїх маєтків й відшкодовання за пограбування селянами поміщицького майна зимою 1917—18 років. А в деяких місцях з ініціятиви декого з землевласників почали організовуватись самочинні узброєні відділи, зложені з усяких пройдисвітів і всякої наволочи, котрі почали силою стягати з селян т. зв. контрибуції, не тільки повертаючи дійсно захоплене й пограбоване майно, але забіраючи в селян ще їхній власний інвентар і великі грошеві окупи. Діяльність цих „карних експедицій“ супроводилась усякими ґвалтами й насильствами. Так утворилось дивне становище: в Київі сидів уряд, який проголошував соціялізацію, а на місцях ґрасували карні експедиції й стягали з селян відшкодовання на користь поміщиків! Німцям же йшло тільки про те, щоб забезпечити себе хлібом, згідно умові в Берестю, бо потреба в хлібі і взагалі продуктах богатої України й спонукала їх головно до Берестейського миру. Це був в повнім

розумінні слова Brotfrieden для центральних держав, населення котрих стогнало від голоду.

Взагалі увесь період від повороту Центральної Ради до Київа відчувався цілим громадянством, українським і неукраїнським, за якийсь переходовий час; всі дожидали якихось рішучих змін, якогось виходу з того закутка, куди загнали країну верховоди політичного життя, що не вміли збагнути духа часу й зорієнтуватись в нових обставинах і умовах.

IX.

Моя подорож до Львова весною 1918 року. Звістка про переворот у Києві.

В березні-квітні 1917 року мені довелося спішно закінчувати ліквідацію колишніх галицько-буковинських інституцій. Після берестейського миру цілком верталися до Австрії й ті шматочки галицько-буковинської території, які з осени 1917 р. залишились в наших руках, а з другого боку треба було сподіватись, що тепер почнуться якісь розрахунки в справі реквізицій, шкод і т. д. Одже особливо важно було закінчити ліквідацію в порядку й передати українській владі впорядковані діла й архіви. Але те, що зрозумів большевик Юрко Коцюбинський, не могло збагнути військове міністерство Української Народньої Республики, і мені коштувало великих зусиль довести діло до краю. На чолі відділу „Постачання армії“ поставлено було якогось ген. Стойкіна, з яким мені й довелось головно мати справу. Ця людина, чужа українству, не визнавалася на якійсь „галицькій“ політиці, не знала нікого з наших людей, і те, що було ясно й зрозуміло само собою Коцюбинському, йому доводилось втолковувати, поясняти, звертатись до авторитету цілого ряду людей, що служили попереду в галицько-буковинському комісаріяті, а тепер заняли високі пости в Українській Народній Республиці: Ол. Лотоцький тепер був Державним Контрольором, Ів. Красковський — товаришем міністра внутрішних справ, М. Володковський — товаришем Державного Секретаря, цілий ряд наших повітових комісарів поробились директорами департаментів (С. Гаєвський, П. Зайцев, К. Лоський, М. Маслов, М. Корчинський, В. Приходько та ин.), або взагалі високими урядовцями.

---

*) Австрійці просто заняли своїм військом ці території, при чому заарештували наших комісарів, хто ще сидів на місці, напр. д. Зволянського в Сучаві на Буковині й д. Сердюка в Збаражі. Сердюка поведено було під вартою до Львова, але по дорозі в Золочеві звільнено на інтервенцію о. Ю-ка.

Та все таки, до половини травня справа сяк-так мала бути вже полагоджена. Між иншим виникло т. зв банкове питання — про вивезені москалями фонди деяких львівських банків. Діло в тім, що при евакуації Львова в 1915 році москалі вивезли капитали деяких львівських банків (Земельного Гіпотечного та ин,) і поклали їх в депозит у Київському Державному Банкові на імя галицько-буковинського генерал-губернатора. Коли в осени 1915 р. почалась евакуація Київа їх вивезено до Харкова, а звідти до Ростова на Дону. Після Бобринського ці суми (всього було щось коло 24 міліони корон — великий капітал в ті часи) переписано на депозит Трепова, а потім на мій. Про істнування цих грошей я довідався лише весною 1918 року вже при кінці ліквідації, коли мене канцелярія запитала, що робити з цими грішми? Я дуже зтурбовався, довідавшись про це, особливо боячись, що серед вивезених сум можуть бути гроші українських інституцій, котрим, як би вони пропали — хто й коли повернувби. Я зараз же вирядив двох урядовців до Ростова (це сталось скоро після вигнання звідти большевиків), і вони привезли всі гроші цілими до Київа: на щастя вони збереглись підчас усяких евакуацій і націоналізацій. Тоді я викликав зі Львова відпоручників тих банків, чиї гроши переховувались в депозиті, і повернув їм усі суми. Вони були надзвичайно здивовані цим, бо вважали гроші за страчені: пропонували мені якийсь процент винагороди, який по австрійським законам належить тому, хто знайшов і повернув загублені гроші, або — орден від австрійського уряду. Я ледви міг їм витолкувати, що я виконав лиш звичайний обовязок, який лежав на мені, і що вони мають хибний погляд про урядовців Української Народньої Республики, коли гадають, що ті можуть приймати подяки (та ще від чужої держави!) за виконання своїх службових обовязків. Виявилось, одначе, що грошей українських інституцій було дуже мало, здається, було щось належне „Дністрові“ та якимсь приватним особам.

Мені схотілось проте довідатись особисто від львівських властей, як було переведено поворот вивезених грошей і поділ їх між власниками. Я рішив зїздити на пару тижнів до Львова, щоб при нагоді трохи відпочити від київських вражінь останніх місяців і побачитись з моїми львівськими приятелями і знайомими. За допомогою д. М. Василька я дістав дозвіл від австрійського уряду на двохтижневий побут у Львові та Чернівцях і коло 20-го квітня виїхав до Львова.

Я мав виїхати тижнем раніще, але мене задержала одна пригода, яка сама по собі хоч може й не має інтере-

су, але характеризує до певної міри порядки й способи державного правління часів панування Грушевського й Голубовича. Якось одного ранку читаю в „Вечернихъ Новостяхъ"*) замітку; „Назначеніе Д. И. Дорошенка", і далі йшло про те, що мене призначено послом до Голяндії. Здивувався я, прочитавши таке. Ніхто нічого зі мною про це не говорив, не питав моєї згоди — і маєш! Правда, мені дуже хотілося тоді дістати призначення до Австрії — тому що я більш-менш уже був знайомий з галицьким питанням і гадав, що можу принести певну користь при вирішенні ріжних питань, які стосувалися долі західно-українських земель. Я говорив навіть про це з М. Поршем, людиною дуже впливовою в ті часи, але на виразне бажання проф М. Грушевського було призначено послом до Австрії А. І. Яковлева, що дільки що дістав посаду начальника канцелярії Центральної Ради. Одже при таких обставинах призначення мене до Голяндії могло виглядати мов якась іронія або бажання вислати мене як найдальше від Київа. Ну, та коли уряд призначив, то, значить, діло зроблено, і треба дожидати лиш офіціяльного повідомлення. Жду день, два, три — нема нічого. А тимчасом звістку „Вечернихъ Новостей" передруковали усі українські часописи, мене запитують знайомі, приходять люде і просяться до „моєї" місії. Так минає цілий тиждень. Я вже починаю думати, що звістка „Веч. Новостей" — якась помилка або вигадка. Іти в Міністерство й питати, чи це правда, що мене призначено, — якось не випадає. Коли ось на сьомий день в тих же самих „Вечернихъ Новостяхъ" нова замітка! „Одказъ Д. И. Дорошенка" і далі стоїть, що Д. И. Дорошенко категорично відмовився від запропонованої йому посади посла до Голяндії". Справа приймала характер якогось поганого анектота. Я сів і написав листа до редакції, що я, мовляв, ні від якаго поста не відмовлявся, бо ніхто нічого мені не пропонував, і що чутки про якесь моє призначення є ніщо инше, як чиясь вигадка, невідомо ким і за-для чого пущена.

Але, несучи вже листа до редакції „Веч. Новостей", я рішив зайти попереду до проф. М. Грушевського й спитати: може й справді у них, в уряді, щось було, — так щоб попереду вияснити. Я пішов до будинку Центральної Ради (б. Педагогічного Музею), де оселився тоді Грушевський. Біля помешкання стояли на варті галицькі січові

---

*) Якось так було, що при всіх українських урядах у Київі 1917 — 1919 років найбільш поінформованими виходили й тому перші подавали звістки про всякі урядові розпорядження й призначення не українські, а російські часописи!

стрільці, які несли функції особистої охорони голови Центральної Ради. Я подав свою візитову картку, і Грушевський зараз же мене прийняв, Здається це було перший раз, що ми бачились і говорили після тяжких сцен на початку серпня 1917 року, коли я відмовився від формування Генерального Секретаріята. Грушевський був в дуже доброму настрою, розпитував, що я роблю і т. д. Вияснилось, що справді була розмова про мою кандидатуру і навіть було призначення. Я показав Грушевському числа „Веч. Новостей“ і мій лист до редакції. Він попрохав мене зачекати трохи і звелів покликати М. Любинського, що керував тоді Міністерством Закордонних справ. Любинського викликано по телєфону і за чверть години він явився. М. С. Грушевський учинив йому форменний „разнос“, збештав його, як хлопчака. Страшенно сконфужений Любинський почав перепрошувати і заявив, що моє призначення справді було ухвалене на Раді Міністрів, але він про це забув і тому мене не сповістив. Я показав йому свого листа до редакції. „Що ж, відповів на це Любинський, коли хочете нас бити, то бийте, це ваше право“. Розуміється, я сказав, що тепер після вияснення справи друкувати листа я не буду, але що до суті самого призначення я ще нічого певного сказати не можу, ще подумаю; я маю їхати до Галичини і, коли повернуся, то дам остаточну відповідь. „От і добре, зрадів Любинський: їдьте до Галичини, надумайтесь і знайте, що призначення до Голяндії у вас в кешені.“ На тому ми й попрощались.

До Львова я виїхав вкупі з А. І. Яковлевим, що вирушив до Відня на місце свого призначення і був такий ласкавий, що запросив мене до свого окремого ваґону, тому що їхати в звичайному ваґоні було дуже тяжко: залізничий рух ніяк не міг війти в нормальну колію після цілого року безладдя і руїни. Правда, і посольський ваґон був не аби-який; це був звичайний ваґон 2-ої кляси; всі канапи в ньому були обдерті за виїмком двох; у решти стирчали самі пружини, а зверхня оббивка була геть чисто обідрана. Брудно було страшенно. Але за те їхали самі. З Яковлевим їхав персонал його місії: урядовці Мирошниченко, Боднар і Косинин. Останні двоє — галичане. Ми доїхали вкупі до Львова, Яковлев не зупиняючись рушив далі, а я висів на головнім двірці.

Зупинився я в „Народній Гостинниці“. Не встиг я ще розташуватись і вмитись, як до мене явився старенький військовий, одрекомендувавсь як полковник Гужковський і почав мені оповідати про начальника Січових Стрільців ерцгерцоґа Вільгельма — це був перший раз, коли я почув про Василя Вишиваного; подарував мені фотографічну

картку ерцгерцога, де він був знятий вкупі з митрополитом А. Шептицьким і полковником Гужковським, приніс цілу пачку гарних цигарок, і взагалі старався чим міг виявити до мене увагу і симпатію. Більше мені ніколи з ним не довелось зустрінутись, і вже пізніще з його некролога в „Хліборобській Україні" я довідався, що це був один з дуже нечисленних галицьких панів, що повернувся до своєї народности, і то вже в старших роках свого життя.

Дуже скоро чутка про мій приїзд розійшлася серед моїх львівських приятелів, і я ще не встиг сам до всіх зайти, як мене почали відвідувати, запрошувати, хто на обід, хто на вечерю, і я провів цілий тиждень серед своїх людей, скрізь мене приймали мов рідну, близьку людину, з якою давно не бачились. Я побував або побачився з цілим рядом моїх старих приятелів і знайомих, з д-ром Ст. Федаком, д-ром Л. Цегельським і його шановним батьком о. Мих. Цегельським, з д ром Ів. Свєнціцьким, п. Волод. Гнатюком, д-ром М. Лозинським, моїм давнім приятелем і тезком — Володимиром Дорошенком; познайомився з заслуженими галицькими діячами Олександром Барвінським. Юліяном Романчуком, Костем Левицьким; побував у митрополита Андрія Шептицького, віддаючи йому його київський візит до мене. Мене запрохувано на засідання Виділу Наукового Товариства імени Шевченка, на збори Народного Комітету; я знову оглянув наші, так дорогі мойому серцю інституції — музеї, бібліотеки; взагалі цей тиждень був один з щасливіщих в моїм житті! я був у Львові, цим вимріянім з молодих років у моїй уяві духовім осередку українського життя, серед людей, до яких змалку звик ставитись з найвищою повагою, хоч знав їх тоді ще тільки по імени, серед моїх старих товаришів, які тепер поробились видатними діячами на ріжних ділянках громадського життя, і з боку тих і других зустрічав стільки тепла і ласки, як один з перших гостей з Великої України. що прибули після кількох років війни і нашої обопільної недолі. Тепер у всіх був бадьорий, жвавий настрій; у всіх перед очима стояв образ могучої відродженої України, яка мов воскресла після многовічного сну і встала з домовини сильною, здоровою, і от-от простягне руку, щоб допомогти й своїй рідній сестрі Україні надністрянській...

Я побував у намісництві, добув квитка і розписки в тому, що всі гроші, колись вивезені зі Львова москалями, повернуто і всі претензії цього рода задовольнено. Побував вкупі з д-ром К. Левицьким у австрійського намісника Галичини генерала Гюйна, який зробив на мене вражіння добродушного старого вояка, мало заанґажованого в заплутану й складну місцеву галицьку політику. Він мене

спитав, чи не чув я нічого про Київ, бо там ніби зайшли якісь важні події, характеру і подробиць яких він сам ще не знав. Розуміється, я нічого не знав і не чув.

Одначе, коли я вже зібрався був виїздити до Чернівців, мені з кругів редакції „Діла“ показали телєграму про те, що в Київі відбувся переворот: Центральну Раду розпущено й вибрано гетьмана Скоропадського. Мої галицькі знайомі кинулись мене розпитувати, що це може значити? Чи не кінець української державности? Я дуже мало міг їм пояснити, бо й сам не розумів, що сталося. У вечері наспіла друга телєграма з деякими подробицями й складом нового кабінету міністрів; серед перекручених або незнайомих прізвищ стояли імена Василенка, Ржепецького, генерала Кирея. Я зазначив своїм галицьким знайомим, що ймена гетьмана Скоропадського й Василенка вже самі собою свідчать, що діло йде не про „кінець української державности“, а що найбільше — про зміну її форми. Я радив знайомим журналістам не спішитись з якимись висновками, не чинити алярму, поки не прийдуть якісь певні відомости, щоб не помилитись і не взяти якої фальшивої лінії, котру потім довелось би самим спростовувати й змінювати. Здається, моєї поради послухалось тільки „Українське Слово“, редаґоване д-ром Л. Цегельським. Я покинув думку їхати до Чернівців і зібрався зараз же в дорогу назад до Київа.

На мене самого звістка про переворот у Київі зробила якесь дивне враження. Гетьманщина... якось дивно звучало для мене це слово в пристосуванні до сучасних обставин! Реставрувати гетьманщину, гетьманський уряд, — що ж: це наша стара, традиційно-національна форма державности, з нею звязані наші славні спомини, зараз же пригадуються імена Б. Хмельницкого, Виговського, Дорошенка, Мазепи... з гетьманщиною звязується уявління про щось виключно своє, питоме, якісь чари минулого, на споминах про котре виховувалась наша національна думка. Але, чи можливо це тепер, чи знайдуться такі люде, щоб достойно воскресили цю славну традицію, щоб зрозуміли її, змогли пристосувати її до вимог сучасного життя, до теперішніх ідей і настроїв? Чи не буде реставрація Гетьманщини тепер у вік „націоналізацій“ „соціялізацій“, „ревкомів“ — тим самим, чим було би те, колиб хтось задумав узброїти військо в кольчуги, самостріли, списи супроти танків, кулеметів, цепелінів... Для мене — історика, що присвятив стільки часу й думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією... А сама особа нового гетьмана?

З Павлом Петровичем Скоропадським я познайомився тільки тепер, недавно, перед самим своїм відїздом до Львова, в квітні 1918 року, але чув про нього богато вже давно перед тим. Найбільше чув від свого дядька Петра Яковлевича Дорошенка, що був сусідом П. П. Скоропадського по свойому маєтку в с. Боничах Глухівського повіту і його давнім близькім приятелем. Дядько часто розповідав мені про П. П-ча, як одного з нечисленних наших панів українофілів, що цікавився рідною старовиною, збірав її памятки, дуже шанував наше минуле й національну культуру, допомагав грішми ріжним виданням з обсягу української історії й мистецтва, жертвував на культурні цілі, на памятник Шевченкові. Памятаю в літку 1910 або 1911 року, коли я гостював у дядька в Боничах, він оповідав мені про замір П. П. Скоропадського відновити на свій кошт видання „Кіевской Старины". що припинилось 1907 року. В кабінеті дядька завжди свояв великий портрет П. П. Скоропадського: стрункий красунь — офіцер в мундурі кавалєргардського полку. Але особисто мені ні разу не довелось зустрінутись з П. П. Скоропадським, раз тільки здалеку бачив я його у Глухові на вулиці.

Літом 1917 року я часто чув імя ґенерал-лейтенанта Скоропадського, як начальника українського корпуса. П. В. Скрипчинський, що був якийсь час представником Ґенерального Військового Комітета при ставці Південно-Західного фронту, дуже часто згадував про ґен. Скоропадського, як про майже одинокого боєвого ґенерала-українця, що став на національному ґрунті й формує український корпус. І мені страшенно хотілося познайомитись, але ніяк не щастило це зробити: приїду, бувало в ставку до Камянця, кажуть — тільки що був ґен. Скоропадський і вже виїхав. Шукаю його в Бучачі — виявляється — виїхав кудись на фронт. Так і не довелось зустрінутись. В падолисті 1917 р. пригадав мені імя ґенерала Скоропадського Петлюра, коли я був у Чернігові, радісно повідомляючи про те, як Скоропадський одбив і роззброїв большевицькі корпуси, що насували на Київ.

Та ось, нарешті, довелося нам зустрінутись. На початку 1918 року приїхав до Київа П. Я. Дорошенко і звичайно бував у нашій хаті. Він зупинився в помешканні П. П. Скоропадського в Пассажі на Хрещатику ч. 25. Одного разу, коли ми вертались з Байкового кладовища, де одвідували могилку мого батька, а його брата, П. Я. сказав мені: хочеш познайомитись з П. П. Скоропадським? Їдьмо до нього! Я, розуміється, сказав, що дуже хочу. Ми застали П. П. Скоропадського вдома. Він був у цивільному сіренькому вбранні й дуже нагадував той портрет, що я ба-

чив у П. Я. Дорошенка: струнка постать, гарний, чисто античний склад голови й приємне обличча і дуже моложавий вигляд (майбутній гетьман України уродився 1873 року, але виглядав значно молодше своїх років). Біля дверей, де була шафа з енцикльопедичним словником Брокгауза, стояв молодий чоловік в зеленому жупані з підстриженою по козацьки чуприною, чорнявий з маленькими вусиками, і роздивлявся томи словника. Нас чомусь не познайомили. Коли я потім спитав дядька нишком, хто се такий, він сказав, що це один з отаманів Вільного Козацтва—Полтавець-Остряниця. Згодом увійшов і познайомився з нами підстаркуватий пан з сивою, роздвоєною як на ґравюрі Норблена, що уявляє quasi-Мазепу, бородою, дуже веселий і жартовливий; це був полковник Зеленевський, пізніщий адютант Гетьмана.

Розмова наша мала загальний характер. Трохи поговорили про політику. Господар хати розпитував мене про проф. М. Грушевського і як я дивлюся на нього. Я сказав, що дуже поважаю проф. Грушевського, але жалкую, що він узяв крайній лівий курс, пішов не з давніми керманичами українського руху, а з молодими представниками новозявлених соціяльно-політичних течій, і що краще було би такій людині, як проф. Грушевський, стояти по-над партіями, бо він мусів би належати не якійсь одній партії, а цілій нації. Говорили ми між собою по російськи, бо так завжди говорили ми з моїм дядьком: в нашій родині, хоч було аж кілька „україноφілів", але звикли говорити по російськи, лише зрідка мішаючи українські слова. Вся наша розмова в хаті П. П. Скоропадського, повторюю, носила випадковий, малозначучий характер. Мені иноді приходила думка, що перебування П. П. Скоропадського тут у Київі — чимсь звязане з якоюсь політичною акцією, про яку ходили глухі чутки, та й приїзд мого дядька теж здавався мені не випадковим, але я не зважувався його запитати, як людину, що після смерти мого батька була для мене найстаршою в нашім роді. Вже геть пізніще дядько сам мені сказав, що був втаємничений в змову, яка підготовляла гетьманський переворот.

X.

Київські настрої. Переговори про мій вступ до кабінету Ф. А. Лизогуба. Гетьманщина.

Від Львова до Підволочиськ я їхав дуже добре в окремім купе. Львівські земляки, що проводили мене на двірець, сказали щось потяговій службі, і кондуктори — це були українці — оберігали мій спокій і вигоди до самої україн-

ської границі, нікого не пускали до мого купе, самі перенесли мої річи в Підволочиськах на український поїзд і ні за що не схотіли взяти ніякої подяки, навіть образились, коли я хотів дати дещо грошей. В Підволочиськах я сів до брудного обшарпаного вагону. Галицькі кондуктори помогли мені знайти десь у куточку місце. Але зараз же довелось воювати з австрійськими офіцерами, які цілою юрбою ввалились до вагону, виганяючи усіх невійськових. З великими труднощами удалось мені відстояти своє місце. Хоч і переповнений та з обшарпаними вагонами, український поїзд ішов дуже швидко і на другий день я був уже в Київі. Здається, це було в страстну пятницю або в суботу.

Жінка стріла мене з сльозами: все, мовляв, пропало, синєжупанників роззброїли, січових стрільців роззброїли, Центральну Раду розігнали... Я скоренько побіг шукати збори комітету партії ес-ефів, жінка казала, що він саме оце десь засідає. Побіг в Український Клюб (уже в нове помешкання на Прорізній вулиці) — нема, в дирекції „Часу" — нема; так ніде й не знайшов. Вже потім дізнався, що засідали на кватирі у П. І. Холодного. На другий день я прочитав грамоту Гетьмана. Вже напевно довідався, що до кабінету належить проф. Микола Прокопович Василенко, мій добрий знайомий і земляк з Глухівського повіту на Чернігівщині. Я рішив просто піти до нього і розпитати, що і як сталося, та що уявляє собою реставрована Гетьманщина.

На моїй Львівській вулиці були казарми Січових Стрільців (будинок ч. 24). Тепер, проходячи повз нього, я бачив німецьку варту коло воріт. Звідти виходили Січові Стрільці, вдягнуті як на дорогу, але без зброї, і розходилися, ішли переважно в напрямку до двірця. Боляче мені було на них дивитись, — гарні то були хлопці, безмежно віддані українській національно державній ідеї...

І біля кватирі Василенка стояла варта: два узброєних німецьких вояки в шоломах стерегли вхід до його скромного помешкання, в маленькім деревлянім будинку ч. 20 по Тарасівській вулиці. Я вже не знав, як і підійти, чи пустять, коли ось сам Микола Прокопович угледів мене у вікно, зараз же побіг одчиняти двері і впустив мене. В коротких рисах Василенко познайомив мене з ситуацією. Центральна Рада і правительство ес-ерів, казав він, виявили свою нездібність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли инші люде, представники иншого політичного і соціяльного світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов таки в імя самостійної української держави. За цими людьми стоїть тепер рішаючий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З цим треба насамперед рахува-

тись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась національно-українською, треба, щоб і нові форми української державности були заповнені національним змістом. Інакше не буде ніякої української держави. Одже від самих українців, спеціяльно від тих, які критично ставились до політики попереднього українського правительства, залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А Гетьманщина — це як раз найбільш національна, історично вироблена форма спеціяльно українського державного ладу.

Я відповів, що погожуюсь з його думкою про потребу українцям національного напрямку взяти участь в правительстві і що цілком розумію його самого, що він увійшов до гетьманського кабінету. Тоді Микола Прокопович сказав, що в такому разі й я мушу співробітничати з новим урядом, і взяти, наприклад, на себе пост посла в Берліні. На це я відповів, що мушу перебалакати з моїми партійними товаришами, спробувати переконати їх в необхідности взяти участь в правительстві. Але що торкається мене особисто, то мені взагалі не хотілося б виїздити з Київа, покидати Україну, що я й так був відстав свого часу від життя, виїхавши торік весною до Галичини.

Але серед ес-ефів, як виявилось, панував дуже непримиримий настрій. А. В. Ніковський оповідав мені, що до нього приходив небіжчик М. Устимович, тимчасовий голова ради міністрів, і пропонував ес-ефам сім місць в кабінеті, але Ніковський „з обуренням одкинув" цю пропозицію і ніби пригрозив, що викине його за двери, коли він ще другий раз прийде. Нічого не виходило і з переговорів з комітетом партії, які велися з гетьманської сторони.

За кілька день приїхав знову з Чернігова П. Я. Дорошенко. Він радив мені піти перебалакати з самим Гетьманом. На другий день він улаштував для мене побачення в будинку ч. 40 по Інститутській, що відтепер зробився гетьманською палатою. Гетьман в розмові заявив мені, що його мета — будувати міцну самостійну державу українську на національній основі. Я сказав, що це й мій ідеал: міцна українська держава, яка обєднає коло себе всі землі, заселені українським народом і дасть змогу народові українському влаштувати вільно своє життя по його власній уподобі. — „Я не соціяліст, говорив далі Гетьман, але я щиро стою за демократичний лад, за націоналізацію всіх форм громадського життя на Україні, за всебічний розвиток української культури. Селянин мусить дістати землю, але не анархічним способом, не грабунком, а на правних основах, без руйнації економічного життя краю

й його богатств". Гетьман не робив мені ніяких пропозицій що до мого співробітництва з його урядом. Наша розмова мала характер взаємного вияснення позицій і поглядів на завдання біжучої хвилі. Цим разом ми говорили вже по-українськи.

Минуло ще пару днів і в моїй хаті задзвонив телєфон: якийсь голос передавав, що „отаман ради міністрів" прохає мене зайти до нього завтра вранці. Це був Федір Андрієвич Лизогуб. Про нього я чував раніше, як про земського діяча, великого покровителя українського мистецтва, котре він насаджував у земських школах і майстернях на Полтавщині; знав, що він був син відомого Шевченкового приятеля, Андрія Лизогуба, власника старовинного маєтку в Седневі близько Чернігова, і братом відомого революціонера Дмитра Лизогуба, повішеного російським урядом в 1879 році в Одесі. Я зайшов до гетьманського будинку. У великій білій салі, де торік в осени Винниченко зібрав зїзд ґуберніяльних і повітових комісарів, було повно всякого люду: тут були німці, українські й російські офіцери, представники фінансового світу — серед них я побачив банкира Доброго, що його був заарештував і вивіз до Харкова уряд Голубовича, приїзжі поміщики з Чернігівщини, селяне в чумарках; це були делєґації, прохачі і, хто його зна, що за люде. Мене ввели до кабінету Лизогуба. Передо мною був середнього зросту, з невеликою сивою бородою пан, з гарним і трохи суворим обличчам. Він без довгих розмов запропонував мені пост товариша міністра закордонних справ. Я запитав, хто ж буде міністром? На це Лизогуб сказав мені, що це не вирішено і що може я сам поражу якого кандидата. Така постановка справи мене дуже здивувала: я заявив, що не можу прийняти зробленої мені пропозиції, бо коли б увійшов до кабінету, то для того, щоб провадити певну лінію національної політики, а не для того, щоб бути товаришем невідомого міністра, котрий не знати яких поглядів додержується. Окрім того я вважав би можливим для себе участь в кабінеті лише тоді, як би до нього крім мене вступило б кілька людей однакового зі мною національного напрямку. „А кого б ви, наприклад, порадили?" спитав Лизогуб. Я назвав Ол. Лотоцького, Ол. Шульгина, К. Мацієвича, Ів. Фещенка-Чопівського. Лизогуб зараз же взяв у мене адресу Лотоцького (який виїхав до Константинограда на Полтавщину) і казав, що буде йому телєґрафувати. При кінці розмови Ф. А. Лизогуб запитав мене, а чи не взяв би я портфель міністра почт і телєґрафів. Я відповів, що ні. Попрощались ми на тому, що він доложить мою відповідь раді міністрів, і там поміркують.

Я пішов на збори комітета партії соціялістів-федералістів. Саме тоді закінчився зїзд партії, котрий виніс резолюцію, що партія ставиться рішуче негативно до гетьманської грамоти, яко державної конституції, уважаючи її за „абсолютистичну й антидемократичну"; так само осудив зїзд і кабінет міністрів, уважаючи його за „недемократичний і в богатьох випадках протидержавний", через що й заборонив своїм членам вступати в його склад. Коли я розповів у комітеті про мою розмову з Лизогубом, то, на моє здивування, усі, починаючи з лідера партії С. О. Єфремова, радили мені брати портфель міністра закордонних справ. Видко було взагалі, що ес-ефи трохи каються, що так рішуче негативно поставились до питання про участь в новому кабінеті, але страх „заплямити свою репутацію" вдержував їх при своїй постанові. Але мені вони дуже радили йти до кабінету, додаючи, що я, розуміється, в разі вступу, мусів би подати заяву, що вихожу з партії. У вечері того ж дня я зустрівся з В. К. Винниченком. Він теж дуже радив мені брати портфель міністра закордонних справ. Видко, що всі оберігали лиш власну чистоту, але нічого не мали проти того, щоб хто другий став за козла одпущенія і вступив до одіозного гетьманського кабінету.

Через день я зайшов до Лизогуба. Він заявив мені, що рада міністрів дві години обмірковувала вчора мою кандидатуру; постановлено було предложити мені лиш пост товариша міністра. Я категорично відмовився, і ми дуже сухо попрощались. Я думав, що вже більше не побачимось. Того ж дня стрів С. О. Єфремова, кажу йому: так і так, що я відмовився. „Ну що ж, каже Єфремов, може це й на краще. Тепер вам не треба буде і з партії виходити". І з тими словами він вернув мені заяву, яку я вже зложив був (про мій вихід з партії) і передав йому на всякий випадок. Я тут же знищив цю заяву.

Пройшло ще кілька день. Знов мене кличуть до гетьманського будинку, і Лизогуб знову пропонує мені — товариша міністра. Це вже почало мене дратувати. Ще стримуючи себе, я запитав: а чи вже маєте на увазі міністра? — Та ось може Шебеко (колишній російський посол у Відні). Я рішуче відмовився і висловив свое здивування, як можна колишнього російського посла запрошувати на посаду керовника політики української держави. — А як би вам було предложено, спитав Лизогуб, посаду керуючого міністерством, ви б згодились? — Це нова пропозиція, і я над нею мушу подумати, відповів я.

Виходячи від Лизогуба, я зустрів у великій залі Миколу Міхновського, відомого українського діяча з Харкова. Йому було пропоновано посаду (забув, як вона точно на-

зивалася), яка мала характер вищого урядовця для особливо важних доручень при особі Гетьмана, але він не хотів її брати. Мене це дуже здивувало, бо хоч посада й не носила голосного титулу, але була значна і впливова, бо давала постійний безпосередний доступ до Гетьмана і змогу інформувати його про все, що діялося в краю помимо офіціяльних звітів і докладів, мала вплив на всякі призначення та іменування. Але Міхновський не послухавсь ні моїх ні инших умовлянь. На мене це зробило враження, ніби особиста амбіція не дозволяла йому брати посади нижче міністерської. Взагалі серед наших людей видко було якесь ухиляння від ділових посад; ніхто, наприклад, не хотів іти в губерніяльні старости, в радники міністерства внутрішних справ, хоч усі нарікали на „неукраїнський" склад адміністрації. Один д-р Д. Донцов узяв дуже важну й відповідальиу, хоч і не голосну посаду директора телєграфічної державної аґенції „УТА", залишився на посаді товариша міністра фінансів Василь Мазуренко, товариша міністра освіти — Петро Холодний та ще дехто.

Просто з гетьманського будинку я зайшов до редакції „Нової Ради", де застав Єфремова й Ніковського. Обидва в один голос заявили: беріть посаду керуючого міністерством, це ж вам тоді і з партії не треба виходити, бо керуючий міністерством—це технічна посада! Та в мене після цих торгів взагалі пропала охота вступати до кабінета Лизогуба. К. Маціевич відмовився. Він ходив до Лизогуба і ставив йому умовою вступу до кабінета на посаду міністра земельних справ обіцянку перевести аграрну реформу в тім дусі, як він вважає потрібним. Такої обіцянки Лизогуб не міг дати, і вони розійшлись. З Лотоцьким же вийшло так, що він чомусь не одержав аж двох телєґрам від Лизогуба, а на мій лист одповів, що почуває себе таким змученим після всього пережитого, що його жахає сама думка про те, що треба було б знову вертатись до Київа!

В той самий день — 19 травня було святочне відкриття Українського Клюба в його новім великім помешканні на розі Прорізної й Пушкинської вулиць. Я вже збірався йти туди, коли до мене зайшов Ів. Гр. Чорниш і каже, що він має їхати в якійсь делєґації від кооперативів за-кордон для завязання торговельних відносин з чужоземними фірмами; так чи не взявби й я участь в цій делєґації? В цей самий момент звонить телєфон — говорить М. П. Василенко й умовляє не зрікатись посади керуючого міністерством закордонних справ, що це одна формальність, що не міністер, а лише керуючий, що треба ж таки вести закордонну політику згідно з національними українськими інтереса-

ми, що ось зараз почнеться засідання ради міністрів, буде поставлено мою кандидатуру, що вона пройде і щоб я не зрікався... Я сказав, що вже запізно, що ось, мовляв, їду разом з Іваном Григоровичем закордон (вони були добре знайомі між собою). — Ніяких одмовлянь! — гукає мені в телєфон Василенко. Так на тому розмова й кінчилася: Василенко казав, що не приймає моєї відмови, а я казав, що ще подумаю. Довелося сказати І. Г. Чорнишові, що таки треба подумати до завтра, щоб уже раз на завжди покінчити цю безконечну історію з тим нещасливим мініструванням.

Пішов я до клюбу. Повно людей, сила знайомих. Кажуть, що прийде сам Гетьман. І справді, десь коло 9-ої вечора приїхав він з двома адютантами і просто входить до тієї кімнати, де сидів я. Побачивши мене, він зараз же привітався й почав дякувати за те, що я згодився працювати в новому кабінеті. Я розкрив було рота, щоб заперечити й заявити, що я ще не вступив і т. д., як до Гетьмана підійшли старшини клюбу й повели його до великої салі. Там він сказав промову, потім почалися инші промови, привітання, звичайно як на святі. Побачив я своїх товаришів ес-ефів і кажу: ось як вийшло, — як каже московська приказка: „безъ меня меня женили!" — І добре, відповідають. Так я вступив до гетьманського кабінета.

Думав я, що роблю усе за згодою своїх партійних товаришів, налагодився писати другого листа про свій вихід з партії, — треба ж було виконати цю умовлену між нами формальність, коли на другий день читаю в „Новій Раді", що мене в и к л ю ч е н о з партії... Я просто очам не повірив; як се так, — весь час я порозумівався з лідерами партії Єфремовим і Ніковським, вони самі умовляли мене не зрікатись вступу до кабінета міністрів, чи то як міністрові, чи як керуючому, — і в останньому разі по їх же словам не треба було навіть з партії виходити, і от тепер мене виключають! Виключають з партії навіть не попередивши, щоб я подав заяву сам, це ж так легко було зробити, хоч би по телєфону. Цей вчинок назавжди одвернув мене від ес-ефів і я дав собі слово ніколи не належати ні до якого політичного угруповання з тими людьми, що так обійшлися зі мною.

Вступаючи до гетьманського кабінета, я був свідомий того, що не вважаючи на поради Єфремова або Винниченка так зробити, я викличу до себе неприязнь з боку деяких українських кругів, наприклад ес-ерів або ес-деків. Чимало близьких до мене людей одмовляло мене від цього кроку, особливо І. І. Красковський, що перестерігав мене, що своїм вступом я можу „порвати звязки з українським гро-

мадянством". Але я гадав, що роблю правильно і в згоді з інтересами української справи. Я не був причетний до гетьманського перевороту і не був ще „гетьманцем", ведучи переговори з Ф. А. Лизогубом. Одначе я вважав, що коли так сталося, що на чолі України вже не стоїть Центральна Рада з її політикою, яка вже двічі збанкротовала, що коли настала инша форма влади з иншим соціяльним підкладом, то діло справжніх українських патріотів дбати, щоб і при новій формі продовжувалось будування самостійної української держави на твердо-національному ґрунті. Нема нічого легшого як одійти на бік і критикувати, склавши руки; але в самий грізний час усунення від активної участи в державній роботі, це злочин. Три тижні торгувались ес-ефи за портфелі і принціпи, і щож? Дотягли того, що до кабінету війшли здебільшого люде не національного напрямку. Нехай богато з того, що робить сучасний уряд, нас не задовольняє, але це все можна буде змінити й переробити, коли біля фактичної влади стоятимуть свої люди, бо діло ж не в принціпах і гаслах, а в людях. Кричать, що на міністерські крісла посідали „чужі" люде, і що тепер буде з українізацією урядів? А хто ж боронив узяти міністерство в свої руки й організувати так, як уважаєте потрібним, апарат міністерств і цілі галузі життя, підлеглі міністерству?... Не боротися з гетьманською владою, не руйнувати її, а стати поруч неї до роботи й опанувати нею, — от завдання українських діячів, думав я. Тим більше, що сам Гетьман так хотів, так добивався спочатку співробітництва з національними українськими кругами. Казали, що Гетьман не стоїть в курсі українського політичного руху, не розбірається в його течіях та відносинах. Але те, що він не варився в кітлі партійної гризні й ворожнечі, що він ставав до державної роботи без усяких пересудів і попередніх партійних чи якихось там рахунків, приносячи з собою здорове національно державне почуття, свій адміністраційний досвід, знання військових справ і дипльоматичних відносин та цього ж саме було й треба для людини, яка ставала на чолі нашої молодої держави! Цього як раз і браковало нашим попереднім керманичам!

Нарікали, що до українських державних справ приходять „чужі люде", та Боже мій! Яке вузьке розуміння поняття „свій", „українець": це колись, перед революцією, коли приймали в „Туп" або в члени „Просвіти", то міркували: чи він „свідомий", чи „поступовець", чи балака по-українськи. Але тепер — маємо державу. До неї належать усі, хто вродився на Україні, походить з українського роду, звязаний з краєм реальними інтересами. Чи для того,

щоб дістати право на участь в будованні української держави, треба неодмінно записатись до національних „меншостей“ і тільки тоді вже бути допущеним скрізь, як полякові, жидові або москалеві? Коли Кочубей, Ханенко, Лизогуб, що вчора вважали себе за „малоросів“, почули себе тепер українцями (на те ж — національне в і д р о д ж е н н я!) і тепер хочуть мати й собі місце в державній роботі, то чому їх уважати конче за „росіян“ і штовхати до „російської меншости“! Коли вони повернулись до своєї народности, то треба тільки радіти. Так само як і з правого берега, коли до нас слідом за Антоновичем, Рильським, Липинським, Б. Ярошевським приходять нові відрожені українці, то невже ми маємо спихати їх до польської меншости, щоб вони скріпляли собою ряди наших антагоністів, замість скріпити наші власні сили? Хіба чехи нарікали на те, що до них вертались їхні Коловрати, Ностіци, Лобковіци? Хіба нарешті наші браття, галицькі українці, журилися, що до них вернулись Шептицькі, Федоровичі, Гужковські? Вони жалкували, може, що їх замало!

Очевидна річ, що ми не збудуємо соціялістичної держави, — а коли й збудуваласьби така у нас, то це не буде українська держава. Та в такім разі не варто було й Київ руйнувати, і німців кликати: соціялістичну державу вже з кінця 1917 року намагались утворити у нас большевики і хто зна, чи не краще булоб, як би у нас спочатку сиділи Нероновичі, Коцюбинські, Затонські, люде сильної волі і тямучі, ніж Голубовичі, Ковалевські, Капкани. Коли ж ми не думаємо будувати соціялістичної держави і з царства народньої темноти, де 40 міліонів людей не знало досі, як вони називаються, перескочити одразу в соціялістичний рай, то треба ж допустити до будівничої праці при формуванні молодої держави всі творчі, досвідчені, навиклі до організації ріжних галузів праці елєменти. Коли тепер, тимчасово захищені німецьким військом, ми хочемо збудувати дійсно життєздатну, міцну українську державу, з сильною армією, фльотом, фінансами, індустрією, то треба допустити як співучасників усі елєменти, з яких складається сучасна европейська буржуазна держава, залишивши діло соціяльної революції принаймні слідуючому поколінню, якому вже не прийдеться воювати за самі поняття української національности й української держави.

Такі приблизно були мої думки і настрої, коли я вступив до одіозного гетьманського кабінету, правда з благословення двох найбільше шанованих мною авторитетів — Єфремова і Винниченка. Непослідовність моїх дотеперішніх товаришів ес-ефів здавалась мені просто незрозумілою; виносити резолюцію про заборону вступу до „реакційного“

уряду і заохочення на практиці вступати до нього! Ось іще маленький приклад. В перші дні мого вступу до кабінета Лизогуба приходить до мене С. О. Єфремов і приводить з собою незнайомого мені генерала. Той рекомендується, називає імя — Олександер Греков. Виявляється, що ми земляки по Глухівському повіту і навіть якісь дуже далекі родичі, сьома вода на киселі, як кажуть москалі. Одначе ген. Греков ніколи на Україні не жив, опинився на ній в 1917 році випадково, і буквально ні слова по українськи не вміє. С. О. Єфремов каже, що наші люде, ес-ефи, і українські військові дуже хотіли б бачити ген. Грекова на посаді військового міністра, так чи не можу перебалакати про це з Гетьманом і намовити, щоб він згодився на його призначення. Іду до Гетьмана й совісно виконую доручення. Гетьман каже, що він знає особисто генерала Грекова, але, на його думку, він зовсім не надається на військового міністра. Гетьман сам — військова людина, одже, думаю собі, трудно мені з ним на цьому грунті сперечатись. Я переказую Єфремову результати нашої розмови. Але він приходить до мене вдруге і категорично настоює на тому, щоб я знову йшов добиватись призначення Грекова військовим міністром. Іду до Гетьмана вдруге. Він аж розсердився на мене: „Слухайте, каже, я знаю ген. Грекова не тільки як військового, але й як людину і запевняю вас — він ніяк не надається на військового міністра України! Я запропоную йому якусь иншу посаду, тільки не військового міністра". Тепер, пригадуючи всі недавні політичні виступи ген. Грекова, я знахожу, що Гетьман мав цілком рацію, не бажаючи призначити його українським військовим міністром. Я не хочу кинути ні найменшої тіні на С. О. Єфремова, якого глибоко поважаю і шаную, — бо і не його ж власною креатурою був ген. Греков, а тих кругів, що впливали через Єфремова, одначе взагалі мушу признати, що наші люде якось не звикли твердо стояти на своїх принціпіяльних позиціях. В цьому я переконався хоча б і на таких прикладах: пропоную високі призначення по міністерству закордонних справ декому з видатних діячів періода Центральної Ради — дуже лівого напрямку. Спочатку відмовляються тим, що партійні переконання не дозволяють цього. За кілька день приходять і кажуть: Знаєте, матеріяльні обставини примушують мене вступити до вас на службу! Розуміється, я приймаю, але гарна принціповість!

Взагалі мушу сказати — може трохи ухиляючись від своєї теми, — що малий час істнування української державности і саме створення її серед виру політичної боротьби якось не сприяли виробленню серед наших людей

почуття обовязку й розуміння своєї служби державі. Спостерігаючи в часи Гетьманщини, а особливо в часи Директорії, я запримітив, що богато наших людей дивилось на високі службові призначення, яко на свого рода премії або нагороди за їхні старі заслуги перед українством. Так, як праведники в раю: ми, мовляв, вірували, спасались, поневірялись на землі, так тепер нам належить нагорода в царстві небесному! Не можна відмовити певної рації таким поглядам, але ж від людини, яка претендує на заслужене нею становище, треба сподіватись, що вона не буде дивитись на це становище як на сінекуру, але розумітиме свій обовязок служити державі. Але ой як богато наших людей цього не розуміло! Мушу при тім зазначити, що практика служби в міністерстві закордонних справ мені показала, що цим гріхом нерозуміння свого обовязку слабували як разі старі, „патентовані" українці, але цього не помічалось зовсім серед „не чистих" українців і серед галичан. Останні вносили в службу українській державі иноді просто релігійний запал. Вони дійсно цінили свою державу.

Вступаючи до кабінета Ф. А. Лизогуба, я, признаюся, був доволі упереджений проти декого з своїх нових колєг. Правда, я не міг вважати їх за не-українців, як це роблять деякі історики гетьманської доби. На иншому місці мені доводилось уже говорити, чому, наприклад, заперечуючи українство Лизогуба, Чубинського, Кістяковського, — не кажу вже за Василенка — довелось би звузити саме поняття українства до значіння якоїсь маленької секти. Одначе політичний світогляд — приналежність до російської партії — і колишне відношення до національного українського руху з боку декого з міністрів викликали в мені великі сумніви. Та приглядаючись день-у-день до їхньої практичної роботи, я набрав переконання, що вони совісно і чесно працювали на користь української держави. Це я мусів визнати, не вважаючи на те, що в політичних поглядах не погоджувався з цими людьми. Ця розбіжність поглядів привела до того, що я мусів боротися де з ким із своїх колєг і взяв як найактивніщу участь в справі реорганізації кабінету в тім напрямі, щоб до нього увійшли національні українські діячі. Мені прийшлося виступити і проти М. П. Василенка, хоч як я поважав його і любив, коли стало ясно, що він занадто слабо веде національний курс в міністерстві освіти. Та при всім тім, чим довше залишався я в складі гетьманського уряду (в липні я став уже звичайним міністром, а не керуючим тільки), тим більше переконувався, що я зробив вірно, вступивши до нього, а що мої давні товариші ес-ефи зробили не тільки велику помилку, але просто злочин перед українською державою,

не взявши відразу участи в гетьманському правительстві і не вберігши, можливо, тим нашу молоду державу від великих потрясень, яких вона, як виявилось, не змогла витримати.

Спомини про період Гетьманщини не входять в обсяг цієї книги. Цьому періоду, важному вже одним тим, що це була доба організації Української Держави не „кустарними" способами, як було до того часу, а методами чисто державними, я надіюсь присвятити окрему книжку.

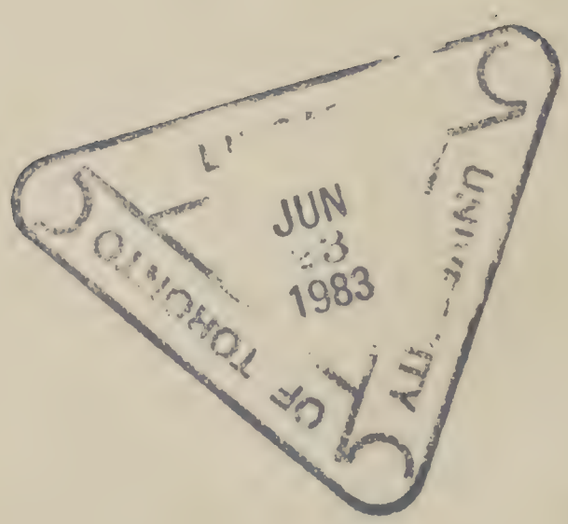

Видання „Червоної Калини“.

Стрілецький Календар „Червоної Калини“ на 1922 р. (сконфіскований).

Юра Шкрумеляк: „Поїзд мерців“, картини жертв і трудів У.Г.А. (вичерпане) . . . . . 0·40

Василь Софронів: „Бо війна війною“, нариси . . . . . 0·20

Е. Яворовський: „Серед куль і ґранат“, збірка нарисів (вичерпане) 0·20

„Сурма“ воєнний співаник . . . . . 0·67

С. Тобілевич (Карпенко Карий): „Рідні Гості“, спомини про Галичан (вичерпане) . . . . . 0·20

М. Капустянський, ґен.: „Похід укр. армій на Київ і Одесу“ ч. I. і II. . . . . 1·00

М. Капустянський, ґен.: „Похід укр. армій на Київ і Одесу (по Приході Галичан аж до здобуття Київа), ч. III. . 1·25

Самохотник і дручний календарик на 1923 р. 0.15

Календар „Червоної Калини“ на 1923 р. 1.25

„Між молотом а ковалом“ спомини . . . . . 1·12

Самохотник на рік 1924 . . . . . 0.40

Д. Дорошенко: „Про недавне-минуле“ ч. I. 2.00

Д. Дорошенко: „Про недавне-минуле“ ч. II. 1.75

Календар „Червоної Калини“ на рік 1924 . . . . . 2.50

Лев Лепкий: „Сон Івасика“ сценічна картина . . . . 0·25

„За золотоверхий Київ“ . . . . . 0·25

„Укр. Військо“ (витинанки) . . . . . 0·25

Ноти: Гайворонський Михайло: „Ой нагнувся дуб високий“ 1. На голос і фортепян. — 2. Барітонове сольо з хор м. 0.80

„Ой казала мати та не банувати“ . . . . . 0·80
На голос і фортепян.

„Синя чічка“ на голос і фортепян . . . . . 0·80

На складі Видавництва:

М. Возняк: „Укр. Державність“ 0.25

Павло Тичина: „Золотий Гомін“ . . . . . 1·00

Адреса:

Книгарсько-Видавнича Спілка

„ЧЕРВОНА КАЛИНА“

Кооп. з обм. пор. у Львові, ул. Руська ч. 18. I. пов.

Чек конто П. К. О. № 152 514.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DK
508
.83
D6A32
1923
1-2
c.1
ROBA